

LUND UNIVERSITY

Sohlberg och surdegen

sociala relationer på Kosta glasbruk 1820-1880

Ottosson, Mikael

1999

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Ottosson, M. (1999). *Sohlberg och surdegen: sociala relationer på Kosta glasbruk 1820-1880*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Mikael Ottosson, Lyngby 10:10, 240 13 Genarp.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

SOHLBERG OCH SURDEGEN

Sociala Relationer på Kosta Glasbruk
1820-1880

Mikael Ottosson

Sohlberg och Surdegen

Mikael Ottosson

Sohlberg och Surdegen

Sociala Relationer på Kosta Glasbruk
1820-1880

Mikael Ottosson

© Copyright 1999 Mikael Ottosson

Grafisk form och layout: Ottos & Bettans grafiska

Tryck: Team Offset & Media, Malmö 1999

Satt med Garamond och Gill Sans MT

Innehållsförteckning

Diagram- och tabellförteckning	7
Förord	9
Kapitel 1. Inledning	11
Brukspatronerna Berg	11
Arbete och vardag som kulturhistoria	16
Strategiska val	19
Avgränsningar	20
Forskningsuppgiften	21
Källor	23
Kapitel 2. Kosta glasbruk och svensk glasindustri	25
Forskning	25
Glasindustrins etablering och tillväxt	26
Produktionen	30
Kosta Glasbruk	31
Kostas produktion 1820-1880	35
Sammanfattning	36
Kapitel 3. Glasarbetet 1820-1880	37
Bakgrund	37
Glasarbetet	39
Löneutveckling	52
Sammanfattning	58
Kapitel 4. Sociala identiteter på Kosta Glasbruk 1820-1880	59
Tre barndop	59
Identitet	61
Metod och operationalisering	65
Om kategorier	69
Glasblåsarna	75
Glassliparna	103
Bruksarbetarna	113
Bruksdrängar och dagsverkare	127
Identitetsmarkörer	136
Egenarbete eller lönearbete	141
Framtidsvisioner	145

Identitetsförändringar till 1880	148
Sammanfattning	153
Kapitel 5. Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820-1880	155
Kuhlas och Scheutz pensioner	155
Bruksorten	160
Patriarkalism	164
Kosta 1820-1880	169
Vardag och fest	187
Sammanfattning	198
Kapitel 6. Sohlberg och surdegen	200
Berzelius, Grönberg och perioden fram till 1860	200
Bruksledning och arbetare under perioden 1860-1880	207
Kapital	210
Bokhållare Sohlberg	212
Inspektör Sohlberg	217
Arbete	218
Inspektör Sohlberg igen	222
Arbete igen	224
Makten över arbetet	228
Vardagligt motstånd	229
Arbete mot kapital	231
Arbete och marknad	238
Ordning	240
Sammanfattning	247
Kapitel 7. Bruksmiljöns ambivalenser - en avslutning	249
Kosta som social arena	250
Glasarbetet	256
Tysk kanalje, bonddjävul eller kamrat	259
Summary	263
Referenser	269
Opublicerade Källor	269
Litteratur och tryckta källor	271

Diagram- och tabellförteckning

Diagram 1. Antal glasbruk i Sverige 1800-1900	s.31
Diagram 2. Reallöneutveckling på Kosta 1820-1880, uttryckt i råg	s.57
Diagram 3. Glasarbetarnas fordringar och skulder vid Kosta glasbruk 1820-1880	s.179
Tabell 1. Antal kontoinnehavare vid Kosta glasbruk inom undersökningskategorierna	s.74
Tabell 2. Social bakgrund för de kvinnor som gifte sig med 1820-1840 respektive 1860-1880 års glasblåsare	s.83
Tabell 3. 1820-1840, 1860-1880 samt 1876-1880 års glasblåsare med avseende på rekrytering, etnicitet, och social bakgrund	s.89
Tabell 4. Social position, bestämt av faderns yrke, för av glasbruket avlönade indragare under perioden 1821-1830 och 1869-1870	s.97
Tabell 5. Social position år 1860 för barn födda i hushåll till glasblåsare 1820-1840 och år 1895 för barn födda i hushåll till glasblåsare 1860-1880	s.99
Tabell 6. Dopvittnen till 1820-1840 respektive 1860-1880 års glasblåsares barn	s.103
Tabell 7. Glasblåsarna som dopvittnen år 1820-1840 samt 1872-1877	s.104
Tabell 8. Social bakgrund för kvinnor gifta med 1860-1880 års glasslipare	s.106
Tabell 9. Social position år 1865 för barn födda i 1820-1840 års glasslipares hushåll samt år 1895 för barn födda i 1860-1880 års glasslipares hushåll	s.112
Tabell 10. Dopvittnen till 1820-1840 och 1860-1880 års glasslipares barn	s.114

Tabell 11.	Glassliparna som dopvittnen 1820-1840 samt 1872-1877	s.114
Tabell 12.	Sammansättning av bruksarbetargruppen 1820-1840 och 1860-1880	s.117
Tabell 13.	Social bakgrund för kvinnor gifta med 1820-1840 och 1860-1880 års brukshantverkare	s.119
Tabell 14.	Tabell 14.1820-1840 och 1860-1880 års bruksarbetares sociala bakgrund	s.121
Tabell 15.	1860-1880 års lärlingars, benmakares, förblåsares och indragares sociala bakgrund	s.122
Tabell 16.	Social position år 1865 för barn födda i 1820-1840 respektive år 1895 för barn födda i 1860-1880 års brukshantverkares hushåll	s.125
Tabell 17.	Social position år 1865 för barn födda i 1820-1840 respektive år 1895 för 1860-1880 års hyttarbetares hushåll	s.126
Tabell 18.	Dopvittnen till barn födda inom 1820-1840 samt 1860-1880års bruksarbetares hushåll	s.128
Tabell 19.	Bruksarbetarna som dopvittnen 1820-1840 respektive 1872-1877	s.129
Tabell 20.	Social bakgrund för kvinnor gifta med 1820-1840 respektive 1876-1880 års bruksdrängar	s.132
Tabell 21.	1820-1840 respektive 1876-1880 års bruksdrängars sociala bakgrund	s.134
Tabell 22.	Social position år 1860 för barn födda i 1820-1840 års bruksdrängars hushåll	s.135
Tabell 23.	Dopvittnen till 1820-1840 samt 1876-1880 års bruksdrängars barn	s.137
Tabell 24.	Bruksdrängar som dopvittnen 1820-1840 samt 1872-1877	s.138
Tabell 25.	Korstabulering av dopvittnens familjetillhörighet i Ekeberga socken under perioden 1820-1840	s.152
Tabell 26	Korstabulering av dopvittnens familjetillhörighet i Ekeberga socken under perioden 1872-1877	s.153

Förord

När jag mot slutet av mitt avhandlingsarbete blickar tillbaka är det många frågor som virvlar fram och pockar på att bli besvarade. Vad är det som fått mig att offra ”mina bästa år” på att skriva en avhandling. Efter att ha rannsakat mitt inre och sökt efter rationella skäl tvingas jag emellertid konstatera att jag inte kan finna några. För att inte bli svarslös klämmer jag till med att förklaringen till att jag sitter här är lika delar min egen historia och tillfälligheter. Likt ett löv på hösten blåser jag omkring och väntar på att det skall bli någonting av mig. I samband med detta kan jag dock säga att jag till sist slutat skolan.

Jag tackar alla de som visat intresse för mitt avhandlingsarbete och hjälpt mig med värdefulla synpunkter och kommentarer. Förutom mina seminariekamrater vill jag särskilt nämna mina båda handledare Lars Edgren och Eva Österberg. Utan Lars Edgren hade jag disputerat långt in på nästa sekel. Jag har kanske inte alltid gjort som han har sagt åt mig men han har inspirerat mig med sina kunskaper. Eva Österberg har lyckats hålla mig på gott humör genom att finna samband i mina texter som jag själv inte lyckats se.

Jag står jag även i skuld till Bengt Ankarloo, Sven Engnell, Mats Hellstenius, Cecilia Karlsson, Olof Nordström, Kim Salomon och Ulla Thoresen för att de läst och kommenterat mitt avhandlingsmanus innan det kom till trycket. Lars Olsson och Torbjörn Fogelberg har läst mina texter i tidigare skeden och skall ha ett stort tack för det. Jag vill här särskilt tacka Eric Karlsson och Sten Robért för den hjälp de har givit mig på Kosta glasbruks arkiv. Avhandlingens engelska sammanfattning har med den äran översatts av Elin Frykman och Alison Stratton.

Elisabet Karlsson har under lediga stunder gjort de vackra illustrationerna som är avhandlingens behållning. Amelie och Jakob Ottosson har inspirerat mig under arbetet och smyckat avhandlingen.

Ekonomiska medel för forskningen har jag fått av *Rasmussens stipendiefond* och *Kungliga Gustaf Adolfs akademien för svensk folkkultur*. Jag har också haft förmånen att ha en av fakultet betald doktorandtjänst.

Under resans gång har jag på ett flertal sätt fått stor hjälp av min familj och mina föräldrar. De har alltid trott på det jag gjort och bistått mig materiellt och känslomässigt såväl i motgång som medgång.

Kapitel I. Inledning

Brukspatronerna Berg

1863 inträffade någonting som senare kom att bli mycket betydelsefullt. Det märktes kanske inte mycket när det inträffade, men sett i ett längre perspektiv var det inledningen på omvandlingen av en regions ekonomiska liv.

När vi läser det korta stycket ovan studsar vi till. Vi funderar på vad det var som hände, kan det ha någonting med näringsfriheten att göra? Våra tankar går ofta till de stora händelserna när vi betraktar det förflutna. Händelser som har med rikspolitik, lagar eller de stora ekonomiska processerna att göra. När vi gör det förbiser vi de små händelserna som i ett första skede verkar vara ganska betydelselösa. En ofta upprepad ”sanning” är att det är de små händelserna som sammantaget utgör historien. Vi människor skapar vår historia genom alla våra till synes små och obetydliga handlingar. De enskilda människornas handlingar och vardagliga beslut får visserligen sällan några omvälvande händelser som följd men inte desto mindre är de historien. Samtidigt betraktades troligtvis inte många av de handlingar och tilldragelser som blivit föremål för eftervärldens reflexioner som särdeles betydelsefulla i sin samtid. I någon mån måste vi se den efterföljande historien för att förstå varför vissa moment lyfts fram. För att inse djupet i den lilla händelsens betydelse kan vi göra en analogi med Clifford Geertz tankar kring ”den tjocka beskrivningen”. Geertz menar att vi genom att försöka tränga bakom en händelses ytliga lager kan finna djupare betydelsenivåer.⁵ Den lilla händelsen kan bli stor om vi försöker analysera den och förstå såväl dess inre logik som dess betydelse utåt.

Låt oss emellertid släppa frågan om historiens väsen för att återvända till inledningens början, vad som hände 1863. Bland alla andra små saker som skedde i det tysta flyttade de båda bröderna Carl Gottfrid och Gustaf Conrad Berg. Händelsen kan tyckas futtig, men för dem var det troligtvis något de stött och blött under lång tid. De hade diskuterat om de verkligen skulle köpa gården i Bockaskröv. Slutligen bestämde de sig och flyttade från Johanstorp i Lenhovda socken till byn Bockaskröv i grannsocknen Älghult. Med de båda

---

⁵ Geertz s.5ff.

bröderna flyttade bland andra deras åldrige far Richard. De var inte de enda som lämnade Lenhovda socken. Om man läser utflyttningslängden ser man att familjen Berg endast upptar ett par rader, insprängda bland bönder, arbetskarlar, drängar, pigor och andra som flyttade omkring mellan socknarna. Jag tar dock deras beslut som min startpunkt och försöker göra deras lilla historia till den stora.⁶

För att försöka skapa ordning i det förflutnas kaos tar jag min början i 1850-talet. Några år innan de båda bröderna flyttade uppfördes det ett glasbruk vid gården Johanstorp och detta glasbruk var orsak till deras flyttning. Låt oss därför börja historien där.

Vid mitten av 1800-talet var konjunkturerna goda, vilket medförde att det byggdes bostäder, fabriker och andra fastigheter inne i de expanderande städerna. Till de nya husen behövdes fönster och efterfrågan på fönsterglas ökade.⁷ Glasbruken fick bra betalt och försökte tillverka så mycket som möjligt. Detta efterfrågetryck märktes på Kosta glasbruk som, liksom övriga svenska glasbruk, hade en omfattande tillverkning av fönsterglas. Man klarade inte av att tillverka allt som beställdes, utan tvingades förlänga väntetider och även säga nej till order. Valet stod mellan att utöka verksamheten vid Kosta med ytterligare en glasugn eller att uppföra en separat anläggning någon annanstans. Troligtvis för att man var rädd att veden inte skulle räcka till för en utökad drift vid Kosta valdes det senare alternativet. Vid styrelsemötet sensommaren 1856 beslutade de båda ledande ägarna Reinhold Charpentier och Uno Angerstein att göra en storsatsning, att investera i ett helt nytt glasbruk. Hyttan blev omgående uppförd och inför hyttåret 1858 stod ett glasbruk färdigt att tas i drift intill gården Johanstorp någon mil norr om Kosta.⁸ Platsen var vald med omsorg. Glasbruket ägde sedan länge den förhållandevis stora gården med omfattande skogar, jordbruk och även ett mindre vattenfall. Angersteins och Charpentiers plan var att flytta all produktion av simpelt glas, det vill säga buteljer och grönt glas, till Johanstorp för att enbart tillverka fönster och vitt glas vid moderbruket. Genom att expandera på detta sätt undvek man att öka trycket på den redan pressade råvaruförsörjningen. Troligtvis hade de även tankar på att omstruktureringen skulle medföra lägre produktionskostnader.

Den nya hyttan, som till en början var förhållandevis liten, hade en ugn om sex deglar och den skulle betjänas av åtta mästare. Att bygga lokaler, mura

---

⁶ Jfr. Norrlid s.243-261 och B Gustafsson s.142-160.

⁷ O Nordström 1997 s.106.

⁸ Begreppet hyttår var inte det samma som kalenderåret, utan motsvarades istället av det i bondesamhället traditionella arbetsåret som hade mickelmäss som utgångspunkt.

ugnar och skaffa verktyg var bara en av de saker som man behövde göra. För att driva det nya glasbruket behövdes även kunniga arbetare. Drängar och grovarbetare hade man redan vid gården, men de yrkeskunniga arbetarna fick sökas på andra håll. En del hämtades från Kosta, men man var också tvungen att rekrytera från andra glasbruk. Då glasbruket byggdes på kort tid och efterfrågan på glas var stor prioriterades industribyggnaderna. När glasbruket togs i drift hade det inte byggts några bostadshus eller andra serviceinrättningar. Såväl glasblåsare som andra arbetare fick inledningsvis hysas in i den befintliga bebyggelsen kring gården. För det stora flertalet innebar arbetet vid Johanstorp att de fick flytta till en trakt som saknade all likhet med tätorter. Där saknades såväl sammanhållen bebyggelse som service. Glasbruket etablerades på en ren landsbygd. För många av de inflyttande arbetarna var det troligtvis en ny upplevelse. Kosta och andra bruksorter var, om än agrart präglade, ändå samhällen med viss tätortskaraktär.

En av dem som kom till Johanstorp var den nära sextioåriga glasblåsaren Richard Berg. Han var för gammal för att hålla en verkstad, men han hade kunskaper som kunde tas tillvara och dessutom var hans två söner glasblåsare. För honom var troligtvis inte mötet med de lantliga förhållandena någon ny upplevelse. Richard hade inte haft ro att stanna vid samma bruk, utan hade tidvis levt ett kringflackande liv. Vi kan tänka oss att många minnen vällde in över honom när han anlände.

När Richard kom till Johanstorp hade det gått 30 år sedan han lämnade Kosta. Han hade, tillsammans med sin kusin Johan Gustaf Berg, slutat vid Kosta glasbruk för att bygga ett glasbruk i byn Böket. De båda kusinerna byggde av allt att döma upp glasbruket, men det kom av olika orsaker inte att tas i drift. Richard flyttade därpå till det nyanlagda Wentzelholms glasbruk i Rumskulla socken cirka tio mil öster om Kosta. Han trivdes antagligen ganska bra på Wentzelholm. Det var många bekanta från Kosta som tagit arbete där och han gifte sig med bruksägarens dotter. Bland hans kollegor i Wentzelholm finner vi glasblåsarna Johan Fredrik Gerner, Johan Gustaf Berg, Claes Johan Berg, David Julius Berg, Reinhold Henke, Johan Niklas Söderbom, som alla var födda eller arbetat på Kosta. Ytterligare släktingar vid Wentzelholm hade han i smeden Anton Berg och glashandlaren Frans Gustaf Berg.

På hösten 1857 när Richard Berg anlände till Kosta och Johanstorp kom han närmast ifrån Wentzelholm. Med sig hade han sin familj som bestod av hans hustru Ulrika Wentzel och de vuxna sönerna Gottfrid och Conrad. Även om Richard flyttat från Kosta redan 1827 visste nog de flesta i Kosta vem han var. Inte nödvändigtvis för vad han hade åstadkommit, det misslyckade projektet i Böket snart var glömt, utan för hans familjeförbindelser. Richards

far var Kostas förre hyttmästare Johan Gottfrid Berg och han var bror till den nuvarande hyttmästaren Reinhold. Då han hade många nära släktingar i Kosta kan vi misstänka att Richard hade varit ”hemma” och hälsat på några gånger under årens lopp.

Richard Berg hade inte bara goda förbindelser med glasblåsarna på Kosta, utan troligtvis även till glasbrukets förvaltare Daniel Grönberg. Under 1860-talets första år fick dock Grönberg ekonomiska problem och tvingades lämna sin syssla. Hans efterträdare som, Ulrik Sohlberg, hade inte samma goda relationer med glasblåsarna.⁹ Friktionerna mellan förvaltaren och glasblåsarna tilltog och efter ett flertal dispyter valde buteljglasblåsarna Gottfrid och Conrad Berg att flytta från Johanstorp. Det var visserligen efterfrågan på erfarna glasblåsare, men de valde, liksom fadern en gång gjort, att försöka sig på att grunda ett eget glasbruk. De flyttade till Älgshults socken och anlade ett buteljglasbruk i Bockaskröv.¹⁰ Det var ett stort projekt som det är förvånande att de klarade av själva. Hjälp med pengar och tekniskt bistånd fick de av sin far Richard och inte minst av sin farbror Reinhold Berg som var hyttmästare på Kosta.¹¹

Historien om deras flyttning har nu blivit till en något större berättelse som innefattar konjunkturen och marknaden för glasvaror. Vi ser också att förhållandet mellan Kosta glasbruks arbetare och tjänstemän ryms häri. Det går även att vidga historien genom att lyfta in förändringarna av näringslagstiftningen. Det var inte lika besvärligt att anlägga industrier som tidigare. Vi kan även, som Olof Nordström, förklara glasbruksetableringen med att ”järnbruksdöden” skapade ett lokalt vedöverskott. De bönder och jordägare som tidigare sålt kol till järnbruken bidrog med riskkapital beroende på att de önskade en ersättningsmarknad.¹² Nordström har utan tvekan rätt när han sätter in en industrietablering i ett större ekonomiskt sammanhang. Familjen Bergs steg, från att ha varit en hantverkarfamilj till att bli bruksägare, var i hög grad beroende av en gynnsam situation vad gäller kapital, råvaror, arbetskraft och avsättningsmöjligheter. Deras tilltag måste tolkas som att de båda bröderna hade utvecklade kontakter med marknaden. De skulle knappast ha vågat sig på ett projekt som detta utan att tro sig kunna sälja sin produktion.

---

⁹ Se kapitel 6.

¹⁰ Under perioden 1863 till 1890 gick företaget under namnet Bockaskröv. Efter år 1890 fortsatte samma ägare verksamheten under namnet Rydefors. (O Nordström 1962 s.165 not 4)

¹¹ Se brev från Sohlberg till Charpentier 11/4 1867 (Inspektör Sohlbergs brevkopieböcker, KGA).

¹² Förutom det lokala vedöverskottet pekar Nordström även på faktorer som en växande efterfrågan av glasvaror, ett relativt lågt kapitalbehov samt en god tillgång på yrkeskunnig arbetskraft. (O Nordström 1962 s.73ff)

Samtidigt kan man tycka att det är märkligt att två arbetare kunde ha tillgång till såväl kapital som kunskaper för ett projekt i denna storlek. Även om familjen Bergs etablering som glasbruksägare i Bockaskröv kan förklaras utifrån externa faktorer, måste det till någonting ytterligare för att vi skall förstå deras handling. Det tillhörde inte vanligheterna att glasblåsare grundade glasbruk 1863. Enligt Torbjörn Fogelberg var Bockaskröv det första glasbruket som etablerades av glasblåsare.¹³ Varför bestämde sig de båda bröderna för att anlägga ett glasbruk när de troligtvis hade kunnat få bra arbeten vid ett etablerat glasbruk? Frågan får mig att undra över hur Conrad och Gottfrid Berg såg på sin egen roll i förhållande till bruksägaren. De valde ju att förändra sin position. Vem var glasblåsaren och hur fungerade de sociala relationerna inom ett glasbrukssamhälle under perioden?

Avhandlingen kommer inte att handla om Bockaskröv i sig, utan om vägen dit. Det jag är intresserad av är inte i första hand hur bröderna Berg upplevde situationen som brukspatroner, utan den förändringsprocess som de genomgick. Det kommer därför att vara Kosta glasbruk, som Richard Berg var född på, som fokuseras i avhandlingen.

För att komma åt glasblåsarnas tankevärld måste vi gå tillbaka i tiden och fråga oss vem Richard Berg var. Vad hade format hans sätt att tänka och betrakta sig själv? Vilka var glasblåsare på Kosta, och vilket förhållande hade de till glasbrukets ägare? För att komma vidare med problemet kan vi titta närmare på vilka som kontrollerade kunskaperna kring glastillverkningen.

Under 1830- och 1840-talen företogs ett flertal studieresor av olika personer från Kosta glasbruk. Olika glasbruksanläggningar besöktes av såväl ägaren Uno Angerstein som olika kategorier anställda. Utifrån vad som framgår av glasbrukets räkenskaper var förutom inspektör Berzelius även hyttmästare Berg och smed Stenberg flitiga resenärer. De var dock inte de enda; 1830 uppbar exempelvis glasblåsare Carl Hindrik Scheutz och glasritare Lars Kjellander 80 rd för en ”resa till Reimyre och Cedersberg att inhämta kännedom om där brukliga arbetsmetoder i synnerhet vid tillverkning af s.k. gjutit glas.”¹⁴ Under 1830-talet studerades både ugnskonstruktioner och arbetsmetoder av Kostas olika hantverkare. Som resultat av resorna kan vi se ett flertal olika ugn- och degelkonstruktioner under 1830-talet, en ny glashytta 1836 och en glaspress 1839.

En del av de lärdomar som inhämtades finns bevarade i en anteckningsbok som hyttmästare Gottfrid Berg började föra under 1830-talet. Anteckningar och ritningar fördes även in i boken av hans söner Reinhold och David.

---

¹³ Fogelberg 1962 s.45

¹⁴ Kosta glasbruks kapitalbok år 1830 ”bruksomkostnaders konto”.(KGA)

Kunskaperna stannade inte på Kosta. I Gottfrid Bergs anteckningsbok återfinns vi ritningar till ugnarna i såväl Kosta och Johanstorp som i Rydefors.¹⁵ Kunskaperna om hur man murade ugnar, blandade mängden och blåste glas var inte glasbrukets, utan följde arbetaren.

Resorna är intressanta ur ett flertal olika aspekter. De speglar inte minst bruksägarnas intresse för nya tekniker och arbetsmetoder. Glasbruksledningen verkar ha varit angelägen att glasbruket arbetade efter de modernaste metoderna. Samtidigt ser vi i detta intresse en avspeglning av samhällsekonomins uppgång som blev mycket påtaglig under 1830- och 1840-talen. Det var intressant att öka produktionen för att möta en expanderande marknad. Detta passar väl in i den bild som vi har av 1800-talets kapitalistiska omvandling. Det som i första hand gör dessa studier intressanta för mig är vilka det var som åkte. Det var hyttmästaren och glasblåsarna som studerade glasugnar. Det var gravören och smeden som studerade glaspressar. Det kunskapsinhämtande som genomfördes i samband med 1830- och 1840-talets upprustning av glasbruket belyser frågan om vilka som hade kontroll över kunskap och arbete.

Min historia om Gottfrid och Conrad Bergs flyttning har nu vuxit till att omfatta inte bara deras glasbruksköp och deras förhållande till marknaden, utan även deras bakgrund i en miljö som behärskade flera av de moment som var centrala i glastillverkningen. Deras glasbruksetablering har inte förklarats, men vår förståelse av deras handling har ökat.

Arbete och vardag som kulturhistoria

Det introducerande exemplet med Bockaskruvs glasbruk reser ett antal frågor kring människans roll i samspelet mellan marknad, kapital, arbete och kunskap. Vilka var det som grundade glasbruk och varför gjorde de det? Hur påverkade grundandet av bruken deras syn på sig själva? Innebar deras nya roller ett brott mot en traditionell identitet eller kan vi se en kontinuitet i deras tänkande? Det huvudsakliga syftet med föreliggande avhandling är att besvara dessa frågor och för att göra det måste jag analysera den kultur som glasarbetarna i Kosta ingick i under perioden 1820-1880. Det är inom denna ram vi kan söka svar på de inledande frågorna.

---

¹⁵ I David Julius Bergs anteckningar återfinns detaljerade ritningar och anvisningar. (oregistrerad handling titulerad "Beskrifvning. På wid Kosta glasbruk warande. Glasugn med dess stenar. Bygd 1834. Tillhörig David Julius Berg. Glasfabrikant", KLMA)

Jag har inledningsvis varit inne på frågor kring kunskapsförmedling och identitetsformering. På ett mer övergripande plan kan problemet formuleras som att jag dels vill försöka begripliggöra hur övergången från ett äldre till ett kapitalistiskt samhälle kunde upplevas på ett lokalt plan, dels försöka se sambanden mellan människors medvetande och deras faktiska livssituation.

Vad är det jag avser med mina föresatser och på vilket sätt ämnar jag angripa mitt problem? Jag har valt att inte ta upp de teoretiska diskussionerna i avhandlingens inledning, utan att istället föra dem löpande i avhandlingens mer empiriska kapitel. Jag känner dock att det är nödvändigt att inledningsvis göra några positionsangivelser. I samband med detta lyfter jag bland annat fram *kulturbegreppet*.

I såväl den svenska som internationella forskningsmiljön är forskningen om och kring olika gruppers kultur omfattande. Orsakerna till det ökande intresset för kultur i olika former är svårt att entydigt fastställa och det är heller inte den uppgift som jag ställer mig. Man skulle här kunna lyfta fram såväl inom- som utomvetenskapliga förklaringar. Utifrån den enskilda forskarens perspektiv ser vi troligtvis en vilja att försöka tränga bakom socialhistoriens mer handfasta kvantitativa analyser. Många som börjat i en socialhistorisk forskningstradition har efter hand kommit att allt mer intressera sig för människorna bakom de statistiska aggregationerna. Denna intresseförskjutning är inte minst påtaglig inom den arbetarhistoriska forskningen där man under senare år kan se ett ökat intresse för förindustriella och förfackliga förhållanden.¹⁶ Ett flertal svenska studier som berör förhållanden kring hantverkare från 1600-talet och framåt har publicerats under 1980- och 1990-talen.¹⁷ Förskjutningen bakåt i tiden har också aktualiserat nya teoretiska perspektiv. Flera av det senaste decenniets arbetarhistoriska studier har en påtaglig antropologisk karaktär. Istället för att söka manifestationer av kultur och identitet i facklig formering har heder, ära, skötsamhet och bråkighet kommit att bli centrala analysbegrepp.

Nedan kommer jag att diskutera vilken betydelse jag lägger i kulturbegreppet och vilken relevans det har för studien. Då begreppet varit föremål för omfattande diskussioner i ett flertal texter och avhandlingar kommer jag inte att göra en genomgång av de teoretiska perspektiv där kulturbegreppet är

---

¹⁶ Intresseförskjutningen från ett industrialiserings- till ett kapitaliseringsperspektiv kan för svenskt vidkommande tidfästas till mitten av 1970-talet med Christer Winbergs avhandling *Folkökning och proletarisering*. (Winberg 1977).

¹⁷ Se exempelvis L Edgren 1987, Florén 1987, L Magnusson 1988 (a), Horgby 1993.

centralt.¹⁸ Istället kommer jag att nöja mig med att markera hur jag själv ställer mig i den pågående forskningsdiskussionen.

Kulturbegreppet är kanske ett av de begrepp som vi historiker har svårast att bemästra. Det har dock inte hindrat att det under 1980- och 1990-talen kommit att bli ett av de flitigast använda. En stor del av problematiken ligger troligtvis i att såväl forskare som samhället i övrigt ger det olika betydelser. Snäva definitioner kritiseras för att de utelämnar en del aspekter, medan vidare definitioner tenderar att omfatta i stort sett allting.¹⁹ Bortsett från det estetiska kulturbegrepp som används i vårt vardagliga språkbruk, kan man iaktta tre olika sätt att använda kulturbegreppet.

I dess vidaste form avses en social grupps hela livssituation. Vi brukar då tala om kultur som livsform eller livsmönster. Detta kulturbegrepp anknyter på svensk botten till den äldre folklivsforskningen.²⁰ Det är också främst bland etnologer som kultur kommit att användas i denna betydelse.²¹ I en något snävare form ses kultur som ett kommunicerat kollektivt medvetande. Med kultur avses då snarare sociala gruppers kunskaper, idéer och föreställningar än dess hela livsmönster.²² Den snävaste användningen av kulturbegreppet utgår från Clifford Geertz definition av kultur som en samling koder och kontrollmekanismer. Dessa ses som moraliskt påbudna och avgörande för vilka tankesätt som är möjliga inom det rådande samhällets struktur.²³

Flertalet arbeten inom historiefacket med kulturhistoriska ambitioner har använt kulturbegreppet i någon av de båda snävare versionerna.²⁴ Ofta brukar vi kalla dessa forskningsinriktningar för kulturanalytiska. I denna forskning betonas sociala gruppers kollektiva medvetande, normer, värderingar och det kommunikationssystem som förmedlar medvetandet inom den grupp som delar ett språk eller symbolsystem. Jag anser att många av de arbeten som faller inom denna kategori har varit mycket fruktbara i synnerhet när det gäller

---

¹⁸ Sammanfattande diskussioner av historisk antropologi och vårt användande av kulturbegreppet återfinns bl. a. hos L Edgren 1990 s.231-238, Horgby 1993 s.18-21, Lindqvist 1987 s.19-28, L Magnusson 1988 (a) s.57-74, Skarin Frykman s.21-27, Sörensen s.14f och Winberg 1988 s.1-29.

¹⁹ Hastrup/Ovesen s.18f.

²⁰ Se exempelvis Bringéus 1976 och Hanssen 1952.

²¹ Se exempelvis Sven B Ek, Birgitta Skarin Frykman, Mats Lindqvist och Magnus Wikdal.

²² Här återfinns vi etnologer/antropologer som Stefan Bohman, Ulf Hannerz, Jonas Frykman, Orvar Löfgren och idéhistoriker som Ronny Ambjörnsson.

²³ Geertz s.3-30.

²⁴ Efter att man har lämnat de programmatiska inledningarna så tenderar dock det praktiska hantverket att vara snarlikt.

att komma åt den icke litterära folkliga kulturen.²⁵ Samtidigt ser jag uppenbara fördelar med ett vidare kulturbegrepp då man får en programmatisk koppling mellan kultur och människornas sociala och ekonomiska verklighet. Jag vill därför argumentera för ett vidare kulturbegrepp som innefattar kulturella produkter eller artefakter som samhällets sociala organisation. Människors olika livserfarenheter ger upphov till olika sätt att gestalta verkligheten och bör därmed vara en central aspekt av en kulturanalys.²⁶

En nackdel med ett kulturbegrepp vidare än det Geertz formulerat är att det blir analytiskt trubbigt och svåränvändbart. Om allt mänskligt är kultur hur kan vi då använda kultur som analytiskt instrument? Istället för att avgränsa innehållet vill jag försöka se kulturbegreppet som ett inkluderande begrepp, det vill säga att det får sin främsta funktion i att visa hur saker och ting hänger samman. Vi måste ha en begreppsapparat som kan handskas med såväl människors medvetande, symboler som hennes materiella verklighet.

Strategiska val

Efter hand som undersökningarna gjorts och texten skrivits har avhandlingen kommit att vila på tre ben som jag väljer att kalla för *identitet, arbete och patriarkalism*. Hur hänger dessa aspekter samman och hur kan de appliceras på glasarbetarna i Kosta? Jag menar att dessa begrepp beskriver glasarbetarnas vardag eller det som jag ovan kallade kultur. Om jag eftersträvar att se helheten av det mänskliga är det dock uppenbart att dessa utgångspunkter inte uppfyller mina ambitioner. Som Thomas Sörensen mycket riktigt påpekar går det inte att få med samtliga områden av den mänskliga verksamheten utan att vi får ett ytligt eller splittrat resultat.²⁷ Jag tror att vi oberoende av teoretiska verktyg alltid hamnar i detta dilemma. Vi är tvungna att acceptera att man endast kan skriva en del av historien. En viktig del av forskningsuppgiften ligger därför i att avväga vilka perspektiv som är viktigast för att lösa de problem och uppgifter som vi ställer.

I detta perspektiv är det uppenbart att de ovan angivna ingångarna i min studie av kulturen i Kosta utgår från arbetet. Det går givetvis att anlägga andra perspektiv på hur människors liv förändrades under 1800-talet. Om jag

---

²⁵ Se exempelvis Lars Magnussons studie av Eskilstunas smideshantverkare (L. Magnusson 1988 (a))

²⁶ Sider s.3ff. Se även Aronsson 1992 s.20 och Lindqvist s.26ff.

²⁷ Sörensen s.14.

fokuserat på politik, genus och hushåll hade jag tecknat en annan bild av skeendet. Ingen av dessa bilder är mer sann än någon annan. Samtidigt svarar olika perspektiv olika väl mot skilda grupperns historia. I denna undersökning kommer kulturen i Kosta att belysas från glasarbetarnas perspektiv, varför en rimlig utgångspunkt borde vara deras arbete. Samtidigt är, och var troligtvis i än högre grad under äldre tid, arbete och materiell försörjning en mycket betydelsefull del av människans vardag.

Valet av vilka aspekter man väljer att lyfta fram beror på vilka faktorer den enskilde forskaren bedömer som viktigast i den historiska förändringen. Naturligtvis är jag inget undantag, utan de val jag gör speglar min historiesyn. Den övergripande förändringsprocess vi kan se under perioden menar jag är det kapitalistiska samhällets genombrott. Vi kan se denna process inom olika fält redan före min period, men det är under 1800-talet som förändringarna i ekonomisk struktur och tänkande blir påtaglig och märkbar för flertalet människor. Det vi då måste fråga oss är hur eller på vilket sätt som denna grundläggande förändring av samhället kom till uttryck i människans vardag.²⁸ Samhällets förändringar bör även ha upplevts olika. Ett torpar- eller småbrukarhushålls erfarenhet av jordbrukets kapitalisering var annorlunda än en besutten bondes. Arbetaren upplevde förändringarna annorlunda än fabriksägaren.

Jag har valt att se förändringen av glasproduktionen som alltigenom avgörande för dem som bodde på och kring Kosta. Jag menar att det var på glasbruket som förändringarna i riktning mot det kapitalistiska sättet att organisera samhället upplevdes tydligast.

Avgränsningar

I rummet kommer jag huvudsakligen att avgränsa mig till att undersöka förhållandena på Kosta glasbruk. Det finns flera skäl till detta beslut varav några är personliga, medan andra kan motiveras utifrån forskningen. Ett avgörande skäl att välja Kosta som lokal är att det finns ett välbevarat arkiv som sträcker sig tillbaka till glasbrukets grundande vid 1700-talets mitt. Arkivet har hållits samlat vilket möjliggör att det i samma arkiv gått att arbeta med olika material.

---

²⁸ Att samhällets grundläggande strukturer förändras behöver inte betyda att livet blev annorlunda. För många människor går de strukturella förändringarna omärkta förbi. Kosik menar att det inte är någon nödvändig koppling mellan människans begreppsmässiga kunskap och samhället. (Kosik s.37ff.)

Ett andra skäl är att denna tid var mycket konfliktrik för Kostas del och att de problem som jag inledningsvis lyfte fram stundtals ställdes på sin spets. Vi kan se explicita konflikter mellan glasblåsare och bruksledning, kring kontroll av kunskaper om glasmarknaden, produktionsmedel, teknisk utveckling och arbetsorganisation. Kostas dåvarande ställning som ett av de ledande glasbruken och som impulsgivare till den småländska glasindustrin gör att glasbruket blir intressant att studera.

Glasbrukets dominans vad gäller ortens ekonomi och fysiska miljö medför att det blir lättare att hålla samman analysen. Människornas upplevelser och erfarenheter borde vara relativt likartade. Bruksmiljöer är, med sina traditioner och sin samhällsorganisation, dessutom intressanta i sig och öppnar för diskussioner kring exempelvis patriarkalism.

Undersökningsperioden omfattar perioden 1820-1880. Den borte tidsavgränsningen motiveras av viljan att fånga in en tidig hantverks- och glasbrukskultur. Jag är medveten om att det ligger en fara i motivationen. Det är fel att betrakta den förindustriella perioden som ett statistiskt tillstånd. Av arbetstekniska orsaker måste man dock sätta en gräns. Det är lättare att finna motivering till den främre avgränsningen; 1880 fick glasbruket en ny förvaltare och gick in i en mindre konfliktbetonad fas.

Forskningsuppgiften

Som man kunde ana i den inledande berättelsen om familjen Bergs bruks-etablering vill jag försöka komma åt den process som försköt kontroll och kunskap över arbetet från glasarbetarna till glasbrukets ledning. Denna förskjutning har givetvis en botten i hur arbetet förändrades under perioden. Därför kommer jag att ägna en stor del av avhandlingen åt att undersöka hur det konkret gick till när arbetsprocessen förändrades. Jag kommer att jämföra hur glasproduktionen var organiserad vid periodens inledning med hur den var organiserad vid periodens slut. Denna fråga kommer jag att fördjupa genom att såväl visa hur dessa förändringar genomfördes som att diskutera hur arbetsledning respektive glasarbetare såg på dessa förändringar. Jag menar att vi i merparten av den arbetarhistoriska forskningen saknar dessa diskussioner. Det är också på denna punkt som det ”Bravermanska perspektivet” har blivit mest kritiserat.²⁹

---

²⁹ Kritiken sammanfattas i Rydén s.21ff.

Inom den arbetarhistoriska forskningen har det förts omfattande diskussioner kring begreppet patriarkalism. Begreppet har använts för att beskriva och analysera dels den ideologi som legitimerade det förkapitalistiska samhällets utomekonomiska relationer, dels den sociala ordning som rådde vid olika typer av företag. Bruksorterna har framställts som mer präglade av patriarkala relationer än samhället i övrigt.³⁰ Jag ställer mig kritisk till en sådan utgångspunkt och menar att det är möjligt att göra en annorlunda tolkning av de förhållanden som rådde på bruksorterna.³¹ I avhandlingen kommer jag därför att diskutera hur de sociala relationerna såg ut på Kosta glasbruk och se hur de förhåller sig till diskussionen om patriarkalism.

Från det inledande exemplet framskymtar även ett intresse för identitetsskapande processer. Hur förändrades människornas identiteter i Kosta under perioden och i vilken mån kan dessa förändringar kopplas till arbetet vid glasbruket? Jag kommer att försöka påvisa en koppling mellan en förändring av glasarbetarnas identitetsmönster och en förändrad organisation av arbete och rekrytering på glasbruket. Här kommer jag, huvudsakligen utifrån giftermåls- och dopvittnesmönster, försöka se hur Kostas ”sociala karta” förändrades.

De problem och frågor som jag tar upp i avhandlingen kan sammanfattas i de tre följande frågorna: (1) Hur förändrades arbetsorganisationen vid glas-tillverkningen på Kosta glasbruk under perioden? (2) Vilka sociala konflikter uppstod som kan länkas till förändringar i arbetsorganisationen? (3) Hur förändrades glasarbetarnas identitet och syn på sig själva och andra under perioden?

Frågorna hänger samman och utgör en del av det sociala samspelet. Jag menar att glasarbetarnas identitet förändrades framför allt utifrån deras roll och ställning i glasproduktionen. Samtidigt var glasproduktionens organisation beroende av de inblandade aktörernas samhälleliga makt och styrka.

För att bearbeta dessa problem struktureras avhandlingen med hjälp av tre temata: *arbete*, *identitet* och *relationerna* mellan glasbrukets ledning och arbetare. Efter ett kortare bakgrundskapitel redovisar jag i kapitel tre hur glasarbetet förändrades under perioden. Framställningen blir ganska kort, och jag återkommer i kapitel sex till hur man vid denna tid såg på dessa förändringar. I kapitel fyra diskuterar jag förändringar i arbetarnas identitetsmönster. Det huvudsakliga syftet med undersökningen är att se hur relationerna mellan olika kategorier bruksarbetare utvecklades. I kapitel fem diskuterar jag hur

---

³⁰ Se exempelvis Isacson 1991 och Lindström. Denna syn på bruksorten kan dock, med något enstaka undantag, sägas ha varit ganska allmän.

³¹ För motsvarande ståndpunkt se U Magnusson 1996 s.58-65.

relationerna mellan glasbrukets ledning och arbetare såg ut. Jag utgår i kapitlet ifrån begreppet patriarkalism. Med denna diskussion vill jag problematisera vår traditionella bild av bruksorten och se hur förändringarna av arbetsorganisationen påverkade bruksorten som socialt system. I kapitel sex fortsätter jag att behandla förhållandet mellan bruksledningen och glasarbetarna. Jag kommer i detta kapitel att fokusera på hur kontrollen över arbete och arbetsresultat övergick till brukets ägare och ledning. Avslutningsvis diskuterar jag i kapitel sju avhandlingens resultat i relation till forskningen på området.

Källor

I möjligaste mån kommer jag att diskutera källorna löpande, men det är på sin plats att inledningsvis lyfta fram de viktigaste materialtyperna.

Kosta glasbruk har, som ovan nämndes, ett rikt och välbevarat bruksarkiv, och det är naturligt att det är dit man först beger sig för en studie av det här slaget. Likt besökaren i Dantes Inferno är det dock svårt att komma ut för den som väl är där. Det är en fantastisk känsla att få låta näsan kittlas av gammalt damm och läsa de vackert och omsorgsfullt plitade bokstäverna i ett gammalt skinnband. Ju mer jag varit där, desto mer har jag funnit. Det som började med studier av räkenskaper slutade med att jag satt och läste brev och kontrakt. Kosta glasbruks arkiv är en mycket rik källa till kunskap om förhållandena på glasbruket under gången tid.

De allt igenom avgörande materialen för de undersökningar som redovisas i avhandlingen är glasbrukets räkenskaper och korrespondensen mellan förvaltaren och glasbrukets ägare. Räkenskaperna består i huvudsak av avräknings-, kapital- och huvudböcker. Gemensamt för dem är att de tar upp saker som har varit förenade med glasbrukets kostnader eller intäkter. Då som nu var det inte mycket som var gratis varför detta material är mycket innehållsrikt. Materialet lämnar upplysningar om yrkestitlar, arbetsuppgifter, arbetslöner, ersättningar och inte minst vad människor konsumerade. Böckerna hänger samman med varandra i den meningen att avräkningsböckerna är ett arbetsmaterial, medan de andra har karaktären av tematiseringar och sammanfattningar av olika typer av konton. Materialet är komplett och fört på likartat sätt under hela perioden. Inte minst har avräkningsböckerna varit användbara för att rekonstruera arbetsorganisation, rekrytering och karriärvägar.

Det andra viktiga materialet som ligger på glasbrukets arkiv är korrespondensen mellan förvaltare och glasbrukets intressenter. Materialet är mycket rikt, men finns dessvärre inte bevarat för hela perioden. För den senare delen av undersökningsperioden, 1865-1878, finns förvaltarens brevkopieböcker bevarade samt från 1862 merparten av intressenternas inkommande brev. Under perioden dessförinnan finns omfattande, men endast sporadiska samlingar av inkommande brev medan kopieböcker av utgående korrespondens helt saknas. Det får som konsekvens att den senare delen av perioden får en rikare belysning. Materialet har huvudsakligen använts till att diskutera hur det konkret gick till när arbetsorganisationen förändrades. Det har även varit ovärderligt för att se hur arbetsledning och ägare såg på sina underlydande arbetare.

En stor del av undersökningen består av en kartläggning av människornas sociala handlingar. Jag har därvidlag använt mig av dop-, vigsel-, flyttnings- och husförhörlängder från ett flertal socknars kyrkoarkiv. De som bodde på Kosta tillhörde Ekeberga församling. Kyrkoböckerna var under hela perioden noggrant förda. En brist i materialtypen, som inte bara gäller denna undersökning, är att individer med stor rörlighet tenderar att falla utanför. Lösdrivare, vandrande gesäller eller de som arbetade under en begränsad tid blev aldrig inskrivna eller förhörda.

Ytterligare ett källmaterial som används är retrospektiva uppteckningar som etnologiska undersökningen. Materialet är omfångsrikt och omfattar tillsammans med de uppteckningar som insamlats av Lunds folklivsarkiv tjugotre berättelser om Kosta. Antalet informanter är färre men uppgår ändå till sjutton stycken. Det är ett problematiskt material då det tillkom under 1940- och 1950-talen och således har ett stort tidsavstånd till min undersökningsperiod. Uppteckningsmaterialet har därmed en svaghet i att vara vagt vad gäller tidsbestämning. Med tiden har informanternas minnen förändrats, deras hågkomster har påverkats av vad de läst och upplevt under senare skeden i sina liv. Detta problem gäller i synnerhet de värderingar som gäller den beskrivna tiden.³² Jag menar dock att uppteckningarna, använt tillsammans med andra källor, är ett användbart material.

---

³² E Johansson s.15f.

Kapitel 2. Kosta glasbruk och svensk glasindustri

Forskning

Forskningen om svensk glasindustris historia har, liksom mycken annan industrihistoria, traditionellt bedrivits inom jubileumsskriftens ramar. Flertalet bruksbildningar med självaktning har låtit publicera jubileumsskrifter vid lämpliga årtal.³³ Genren som sådan medför att forskningens innehåll och urval i olika grad har påverkats. Syftet med en jubileumsskrift är i första hand inte att skriva historia, utan att åstadkomma identitetsskapande monument. Det hindrar givetvis inte att det även i jubileumsskrifter finns god forskning.³⁴ Den historik som gavs ut i samband med Kosta glasbruks 200-årsjubileum 1942 är informativ, detaljrik och användbar.³⁵ Samtidigt tar den inte upp några störningar eller konflikter mellan brukets ägare och dess arbetare.³⁶

Mer väsentlig för min undersökning är ett par systematiska analyser av glasbrukens utveckling. I detta kapitel kommer jag att använda mig av Olof Nordströms arbeten om svensk glasindustri, ekonomisk utveckling och befolkningsrörlighet i den småländska bruksregionen.³⁷ Nordströms undersökningar tar främst upp rekrytering och befolkningsrörlighet kring de småländska järn- och glasbruken. Han har bland annat visat att det var en omfattande interaktion mellan bruken och den omgivande landsbygden. En

---

³³ För Kosta glasbruks del är de år som givit upphov till jubileumsskrifter 1942 och 1992. Även om litteraturen är mer omfattande om järnbruk än glasbruk, finns det förhållandevis få arbeten som diskuterar generella problemområden. Ett av undantagen är det omfattande *Fagerstabrukens historia* från 1959.

³⁴ Som exempel härpå kan nämnas *Boda Glasbruk 1864-1964* av Olof Nordström. I Nordströms arbete märks en tydlig ambition att sätta in Boda glasbruk i ett större ekonomiskt och kulturellt sammanhang. (O Nordström 1964) Ett annat arbete som bör omnämnas är Åke Nisbets och Torbjörn Fogelbergs historik över Reijmyre glasbruk. (*Reijmyre glasbruk*)

³⁵ Anderbjörk 1942.

³⁶ Jfr. Ulf Magnusson som visar att känsligt material om storstrejken inte lämnades ut till Ernst Söderlund i samband med att konflikten skulle beskrivas i *Fagerstabrukens historia*. (U Magnusson 1996 s.34)

³⁷ Jag syftar här på O Nordström 1957 och 1962.

stor del av brukens arbetsstyrka bodde i torp och lägenheter i brukens omland. Detta förklarar Nordström med att försörjningssituationen vid bruket var osäker.³⁸ Av särskilt intresse är Nordströms undersökning av de kvalificerade glasarbetarnas rekryteringsmönster. Han visar att flera glasbruk under en stor del av 1800-talet var beroende av ett förhållandevis litet antal familjer vad gäller rekrytering av glasblåsare.³⁹

I kapitel tre och sex används ett arbete av Christina Johansson.⁴⁰ Johansson har undersökt övergången till industriellt fabriksarbete på Kosta glasbruk under perioden 1860-1910. Tonvikten i hennes undersökning ligger på förändringen av glastillverkningens arbetsorganisation. Hon visar bland annat att arbetsdelningen inom glashyttan genomfördes i två parallella steg; dels uppdelades yrkesarbetet i flera nytillkomna och formaliserade befattningar, dels inskränktes verkstädernas sfär när några av de enklare arbetsmomenten mekaniserades och bröts ut ur verkstadsorganisationen.⁴¹ Hon diskuterar även kopplingen mellan arbetets förändring och framväxten av ett fackligt medvetande.

Glasindustrins etablering och tillväxt

Till stor del återfinns den glasbruksforskning som publicerats i annan form än jubileumskriften i form av artiklar och småskrifter. Forskningen karaktäriseras av ett ekonomisk-historiskt perspektiv och den behandlar förhållanden kring marknadsutveckling, industrins etablering och strukturella förändringar.⁴²

Den svenska glasindustrins ekonomiska historia sammanfattades 1986 av Olle Krantz.⁴³ Han delar in den svenska glasindustrins etablering före sekelskiftet 1900 i tre faser. Dessa sammanfaller i princip med århundradena 1600, 1700 och 1800. Man återfinner i stort sett samma indelning i en artikelserie av Olof Nordström i *Glasteknisk tidskrift*.⁴⁴ De utgår båda ifrån hur glasmarknadens förändring och tillväxt påverkade stabiliteten och lokaliseringen av de svenska glasbruken.

---

³⁸ O Nordström 1957 s.83-90.

³⁹ Nordström 1962 s.62f.

⁴⁰ Ch Johansson.

⁴¹ Ch Johansson s.65-81.

⁴² Ett vanligt forum är *Glasteknisk tidskrift* som ofta innehåller artiklar om glasindustrins historia.

⁴³ Krantz 1986 (a). Krantz sammanställer här forskning som bedrivits av bl. a. Key-Åberg, Ohlin och O Nordström 1962.

⁴⁴ O Nordström 1991-1992

Den första fasen av industrins utveckling kan tidfästas till 1500- och 1600-talen då ett par glasbruk anlades i Mellansverige. Nordström menar att det troligtvis även tidigare ägt rum viss glastillverkning inom kyrkans och klostrens ramar, men att denna verksamhet måste ses som så marginell att den inte kan ges någon betydelse för industrins senare utveckling.⁴⁵ Den första periodens lokaliseringmönster berodde på att glasbruken var knutna till kretsar kring hovet. I detta skede var glaset en lyxprodukt och marknaden var begränsad till samhällets översta skikt. Marknaden växte efterhand under 1600- och 1700-talen, men var även då begränsad till aristokratin och delar av städernas borgerskap. Anläggningarna blev efter hand större och fick en ökad livslängd i och med att en större efterfrågan förbättrade de ekonomiska förutsättningarna. Under perioden kom glasbruksanläggningarna att kräva allt större kapitalinvesteringar. Generellt kan dock sägas att varken teknik, marknad eller kapitaltillgångar var tillräckliga för att ge en stabil drift.⁴⁶

Under 1700-talet kan man se en andra period i och med att stabila och långlivade glasbruk anlades; bland de mer kända kan nämnas Casimirsborg, Cedersberg, Limnared och Kosta. Dessa producerade i större utsträckning än tidigare glasvaror för en lokal marknad. Mälardalsområdet dominerade inte marknaden lika markant som tidigare, utan vi återfinner glasbruken geografiskt spridda över landet. Marknaden låg dock fortfarande huvudsakligen i städerna och den viktigaste produkten var fönsterglas.⁴⁷ Oftast svarade fönsterglastillverkningen för mer än hälften av glasbrukens produktion.

Fram till mitten av 1800-talet var följaktligen den svenska glasindustrin tämligen liten antingen vi ser till tillverkningsvolym eller till antalet anställda. Glas var inte någon allmän konsumtionsvara, det vill säga de breda befolkningslagren på landsbygden hade ännu inte börjat konsumera glas i någon större utsträckning. Under 1800-talets andra hälft innebar förändrade konsumtionsmönster att servis- och hushållsglas började massproduceras. Glaset blev en konsumtionsvara och i mindre utsträckning än tidigare en lyxprodukt. Ny teknik, som pressning och blåsning i fast form, sänkte priserna på vissa varor; öl och dricka började säljas på flaskor och den framväxande borgarklassen efterfrågade i ökad utsträckning servisglas. Vidare innebar städernas tillväxt ett ökat bostadsbyggande vilket medförde en ökad efterfrågan på fönsterglas.⁴⁸

Vid mitten av 1800-talet gick glasindustrin med andra ord in i ett nytt skede med en kraftig expansion. De förbättrade avsättningsmöjligheterna fick som

---

⁴⁵ O Nordström 1997 s.9

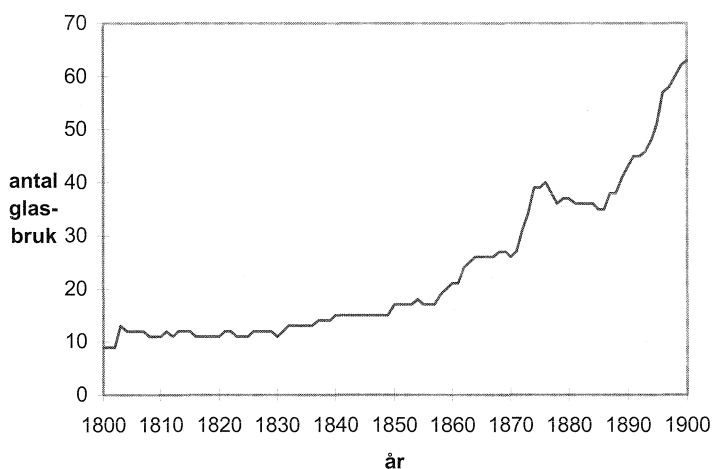
⁴⁶ O Nordström 1962 s.15-26.

⁴⁷ O Nordström 1991 s.114ff.

⁴⁸ O Nordström 1992 (b) s.70.

följd att antalet glasbruk ökade kraftigt. Denna tredje periods nyanläggningar menar Krantz kom i två vågor: en första under perioden 1856-1879 och en andra 1885-1901.⁴⁹ Enligt Krantz karaktäriseras dessa etableringar av att personer med anknytning till äldre glasbruk var initiativtagare. Under den första vågen var det glasblåsare som lämnade något av de etablerade glasbruken. Som en orsak till att glasblåsare initierade dessa bruksbildningar ser Krantz bland annat att det krävdes ett relativt blygsamt kapital för att etablera en glashytta.⁵⁰ Han menar dessutom att de båda etableringsvågorna sammanföll med högkonjunkturer i den svenska ekonomin i stort.⁵¹

Diagram 1. Antal glasbruk i Sverige 1800-1900

Källa: O Nordström 1995 s.411-414.

⁴⁹ Krantz 1986 (a) s.11ff.

⁵⁰ Krantz 1986 (a) s.13.

⁵¹ Krantz 1986 (a) s.9 och s.12 samt 1986 (b) s.25.

Glasindustrins tillväxt, sett utifrån antal glasbruk, sammanfaller med utvecklingen av den svenska ekonomin i stort, vilket visas i diagram 1 ovan. I mitten av 1850-talet respektive 1870-talet ser vi markanta ekonomiska uppsving medan perioderna däremellan kännetecknas av ekonomisk avmattning. I synnerhet de sista åren av 1870-talet utmärks av sin allmänna stagnation inom näringslivet och glasindustrin i synnerhet.⁵²

Krantz utgår i många avseenden från ett arbete av Olof Nordström när han beskriver den svenska glasindustrins ekonomiska historia.⁵³ Nordström behandlar branschens utveckling under 400 år, från 1550 till 1960. Den ekonomiska och organisatoriska utveckling som industrin har haft ses av Nordström som beroende av fem olika faktorer: marknadens utveckling, råvarutillgång, tillgång till arbetskraft, tekniska innovationer och statliga åtgärder.⁵⁴ De statliga åtgärderna reglerade till viss del de tre första faktorerna.

Nordström utgår från att ekonomiskt handlande utmärks av en relativt stor tröghet. Inte minst glasindustrin uppvisar, enligt Nordström, ”klart fossila drag”.⁵⁵ Med detta resonemang menar han att lokaliseringen av en ekonomisk verksamhet inte behöver vara rationell utifrån den ekonomiska verklighet som råder när investeringsbeslutet fattas. Förhållanden som rådde 100-150 år tidigare kan mycket väl haft väsentligt större betydelse.⁵⁶ Den intensiva etableringen av glasindustrin i östra Småland under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet berodde, enligt Nordström, till stor del på att glasindustrin kunde överta områdets tidigare järnbruksstruktur. Här fanns traditioner, investeringar i industrilokaler och bostäder, arbetskraft, kapital och ett lokalt överskott på ved. När etableringen väl initierats, var den sedan självgenererande i och med gjorda ekonomiska investeringar och utbildning av arbetskraft. Förklaringen till det sena 1800-talets nygrundningar i den småländska glasindustrin måste, enligt Nordström, delvis sökas utanför marknaden.⁵⁷

Nordström pekar på att det fanns ett intimt samband mellan bruksorten och den omgivande landsbygden. Vid glasindustrins expansion utnyttjades bostadsbeståndet i omlandet till bostäder åt bruksarbetare. Det var en omfattande inpendling av arbetskraft till bruken. Detta berodde dels på att industrins snabba expansion skapade en bostadsbrist, dels på att den materiella tryggheten var större om man hade kvar en förankring i det agrara samhället.

---

⁵² Krantz 1986 (a) s.9 och 1986 (b) s.25ff.

⁵³ O Nordström 1962.

⁵⁴ O Nordström 1962 s.5f.

⁵⁵ O Nordström 1962 s.5ff.

⁵⁶ O Nordström 1962 s.148.

⁵⁷ O Nordström 1962 s.79, 92 och 142.

Vid driftsinskränkningar, vilket inte var ovanligt i de växlande konjunkturerna, stod man då inte på bar backe.⁵⁸ Förhållandet att delar av arbetskraften delvis var sysselsatt inom den agrara sektorn minskade därmed företagens ansvar för arbetskraftens försörjning och därmed också det ekonomiska risktagandet.

Produktionen

Den viktigaste produkten för flertalet glasbruk var under lång tid fönsterglas. Förutom denna tillverkning hade samtliga glasbruk en rikhaltig och mångfacetterad produktion. Först under 1800-talet blev emellertid tillverkningen av andra glassorter av samma betydelse som fönsterglas.⁵⁹ De enskilda glasbrukens tillverkning var ännu fram till mitten av 1800-talet oftast odifferentierad. Glasbruken hade breda produktsortiment som innefattade såväl fönster som butelj och småglas. Från 1800-talets mitt går det att se tendenser till att de enskilda glasbruken specialiserade sig. Det var i första hand fönsterglastillverkningen som separerades från små- och buteljglasblåsningen.⁶⁰ Ett tidigt tecken på denna förändring var Kostas anläggande av ett glasbruk i Johanstorp 1858. Under slutet av 1800-talet ökade differentieringen och man kan urskilja tre delbranscher: fönster-, butelj- och småglasbruk.⁶¹ Denna strukturförändring innebar att arbetskraften i större utsträckning än tidigare specialiserades.⁶²

Tillverkningen byggde till och med 1920-talet huvudsakligen på en hantverksbetonad teknik.⁶³ De teknologiska förändringarna av tillverkningsprocessen berörde i liten utsträckning själva glasarbetet, utan de stora

---

⁵⁸ O Nordström 1962 s.109.

⁵⁹ O Nordström 1991 s.117f och 1992 (a) s.25f.

⁶⁰ Fogelberg 1962 s.161 och O Nordström 1962 s.71.

⁶¹ O Nordström 1962 s.73. De tre delbranscherna återfinns under hela 1900-talet. Vi kan dock från och med 1880-talet se en fjärde bransch i studioglasbruken.(Anderbjörk 1988)

⁶² I de på Kosta bevarade platsansökningarna från 1800-talets början ser man stundtals att glasblåsarna framhäver sin förmåga att tillverka exempelvis både fönster- och småglas medan de framstår som mer specialiserade under slutet av perioden.(Inkommande brev, KGA) Förändringen av glasindustrin anknyter till den diskussion som har förts om förändringarna i arbetsprocessen. Ett medel att rationalisera eller uppnå en produktivitetsökning var att homogenisera sortimentet, ett andra var att tekniskt förbättra driften vad gäller såväl kvalitet som produktionshastighet, ett tredje var att förändra arbetsorganisationen. Dessa åtgärder hänger givetvis samman och kan inte studeras isolerade. Både förändringen av teknisk utrustning och arbetsorganisation är intimt knutna till vad som tillverkas.

⁶³ Krantz 1986 (b) s.27 och 31.

förändringarna genomfördes på ugnskonstruktionerna.⁶⁴ Efter hand som ugnstekniken utvecklades, främst från slutet av 1800-talet, slogs nybildningar med små kapitaltillgångar ut. Nya glasbruk etablerades med modernare teknik, vilket innebar att produktiviteten ökade under hela perioden.⁶⁵ Rationaliseringarna och de ökande kapitalkostnaderna medförde även en ökad specialisering. Glasbrukens specialisering på ett smalare produktsortiment måste kopplas till såväl den tekniska och organisatoriska utvecklingen, som till den hårdnande marknaden.

Kosta Glasbruk

Kosta glasbruk är beläget i Ekeberga socken som ligger i östra delen av Kronobergs län, mitt i det område som vi idag populärt brukar kalla för Glasriket. Det är en förhållandevis höglänt och karg trakt, förutom brukssamhället Kosta är de fåtaliga byarna små. Det intryck som man får när man reser genom socknen är att den, förutom glasbruksorterna, består av vidsträckt barrskogar som ibland bryts av sjö- och mossmarker, enligt belägna gårdar eller små torpställen. Ödemarken, de stora mossarna med omfattande impedimentytor och växter som fjällbjörk ger intryck av man befinner sig betydligt längre norrut i Sverige.

Den bild vi idag har av området skiljer sig givetvis från hur det såg ut under den period som avhandlingen behandlar. På de gårdar där jorden idag inte längre brukas rådde febril aktivitet. Det pågick en intensiv nyodlingsverksamhet med sjösänkning och stenbrytning. Stenmurar lades upp runt den öppna jorden. Skogarna betades av boskap och på de talrika mossarna slogs hö. Även det som ser ut på samma sätt idag tolkas annorlunda. Skogen kring det numera igenvuxna torpet representerar idag Småland som ett turistparadis, medan samma torp långt fram på 1900-talet representerade såväl umbäranden som utkomstmöjligheter. Där vi idag snabbt kan förflytta oss med bil var det väglöst land som under stor del av året effektivt hindrade snabba och tunga transporter. Förändringarna gäller naturligtvis även befolkningen. Under det tidiga 1800-talet var såväl själva bruksorten som

---

⁶⁴ Om glasarbetets förändringar se kapitel tre nedan.

⁶⁵ Krantz 1986 (b) s.32f.

socknen ganska glest befolkad. År 1860 bodde det cirka 300 personer i bruksorten och 900 i den övriga socknen.⁶⁶

Kosta glasbruks äldsta historia kan sökas tillbaka till 1736 när löjtnant Silversparre hos Kommerskollegium fick tillstånd att uppföra en glasbruksanläggning på Johanstorps hemman i Lenhovda socken. På grund av befarade problem med vedleveranser kom projektet inte att fullföljas, utan planerna skrinlades.⁶⁷ Efter ett par år överfördes privilegierna till Dävedshults hemman i grannsocknen Ekeberga. Att det blev ett glasbruk i denna järnbrukstrakt kan tyckas märkligt. Det är tänkbart att avsikten från början varit att producera järn men att de kringliggande järnbruken inmutat traktens malmsjöar. Den rikliga tillgången på skog gav dock utrymme för ytterligare en bränslekrävande tillverkningsprocess.⁶⁸

Silversparre var en initiativrik, om än ej särdeles kapitalstark, industrigrundare. Förutom sin roll i Kosta glasbruks tillkomst ägde han de näraliggande Ohs, Klavreströms och Orrefors järnbruk.⁶⁹ År 1741 sålde han sina gårdar i Johanstorp och Dävedshult med tillhörande glasbruksprivilegier till de båda landshövdingarna i Kronobergs och Kalmar län, Koskull och Staël von Holstein. Det blev därför dessa båda som 1742 kom att anlägga glasbruket, vars namn för övrigt bildades av de första stavelserna i deras efternamn, Koskull och Staël von Holstein.⁷⁰

Vid mitten av 1750-talet köptes glasbruket av assessor Johan Friedrich Wickenberg, vars släkt sedan kontrollerade bruket fram till 1875, då företaget ombildades till ett aktiebolag.⁷¹ Under sin tid som ägare bodde Wickenberg i Kosta Herrgård och tog aktiv del i styrelsen av glasbruket. Efter Wickenbergs död styrdes bruket av hans båda mågar Johan Reinhold Angerstein och Johan Fredric Dufva fram till 1823. Generationsskiftena medförde att ägarbilden blev diffus och att ägarnas koppling till glasbruket blev mer opersonlig. Efter

---

⁶⁶ Ekeberga sockens husförhörlängd 1860.(VLA) Områdets befolknings- och bebyggelseutveckling kan studeras i O Nordström 1957.

⁶⁷ Först efter 120 år kom Silversparres planer att förverkligas då det år 1858 uppfördes ett glasbruk i Johanstorp.

⁶⁸ O Nordström 1992 (a) s.15.

⁶⁹ Krantz 1998 (a) s.13.

⁷⁰ Om Kosta glasbruks grundande och första år se Rosengren 1942 s.15-22. Olof Nordström menar att en stor del av frihetstidens industrigrundningar initierades av adelsmän med stora godsintehav. Dessa hade även kontakter med kuststädernas handelshus som bidrog med dels en handelsorganisation, dels kapitalinvesteringar. Om Kosta och frihetstidens industrigrundningar se O Nordström 1962 s.34f.

⁷¹ Affären verkar ha gått genom Wickenbergs svärfar rådmannen Hans Hultman i Västervik. Enligt Nordström ser vi här ett tydligt exempel på handelshusens pådrivande roll vad gäller industrietableringar.(O Nordström 1962 s.34 och 37)

Dufvas död 1823 vistades inte någon av ägarna permanent på bruket, utan de representerades istället av en förvaltare.

Efter några år utan att någon av ägarna deltog aktivt i brukets skötsel övertog Uno Angerstein 1830 ledningen för glas bruket. I vilken mån han och andra ägare var på Kosta och i egen person kunde utöva sin myndighet är svårt att säga. Det verkar dock som om de främst var där under sommaren. Det hindrar inte att de stundtals kunde ta en ganska aktiv del i brukets angelägenheter. Angerstein åkte exempelvis på studieresor till andra glasbruk och gjorde ritningar till nybyggnader. I det rikliga brevmaterialet från 1860- och 1870-talen frågar förvaltaren hur han skall bete sig även i ganska små frågor. Efter Angersteins död 1874 ombildades Kosta glasbruk till aktiebolag 1875.

Perioden fram till aktiebolagsbildandet 1875 utmärks av att glas bruket på det lokala planet var expansivt. Stora delar av socknens gårdar köptes in. Man ville säkra de för produktionen livsviktiga vedleveranserna, men markinköpen motiverades även av att man ville få kontroll över vattenmagasinen uppströms bruket.⁷² Detta medförde att glas bruket mot 1800-talets slut var mer likt ett skogsbolag än ett glasbruk. Glasbrukets förvaltare var under 1870-talet till och med tveksam till om glaset var företagets framtid. Han föreslog sina uppdragsgivare att man skulle sluta elda upp veden i glas bruket för att istället sälja den som trävaror.⁷³ Glas bruket lades inte ner, men man byggde efterhand upp en omfattande sågverksamhet.

Kosta glasbruk tappade under perioden efter 1860 mark i förhållande till sina viktigaste konkurrenter. Glasbruk som Eda, Reimyre och Hovmantorp investerade redan under 1870-talet i modernare teknik som gasugnar medan det på Kosta inte gjordes några större tekniska förändringar förrän vid 1890-talets inledning. Aktiebolagsbildningen 1875 var heller inte ett utslag av en ekonomisk nysatsning, utan var snarare inledningen på en period där det kortsiktiga vinstintresset fick stå i centrum. Alldeles innan bolagsombildningen belånade exempelvis delägarna glas bruket för att dela pengarna mellan sig. Under de därpå kommande åren fortsatte man med aktieutdelningar trots att glas bruket gick med avsevärd förlust.⁷⁴

---

⁷² Brev från Sohlberg till Charpentier 18/3 1869. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁷³ Brev från Sohlberg till Angerstein 18/4 1872. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) Om brukens och manufakturverkens beroende av andra produkter än de som framställdes inom kärnverksamheten se exempelvis Berglund s.47f och s.50. Om brukens expansion genom skuldsättning och uppköp av bondejord se Renting 1996 s.164. Glasbrukens beroende av skogen diskuteras i Kardell 1999. Kardell visar att det inte var något större problem med glasbrukens vedbehov. Tillväxten på Kostas egna skogar svarade mer än väl för bränslebehovet. Det var istället pottaskekokningen som tärde på skogen. (Kardell s.54-57)

⁷⁴ O Nordström 1998 s.12.

I jämförelse med många järnbruk måste Kosta glasbruk betraktas som en tämligen liten bruksbildning under hela undersökningsperioden. Samtidigt genomgick glasbruket en omfattande expansion. Under 1820-talet var det endast 25 till 30 anställda som arbetade med glastillverkning, medan detta antal ökat till runt 150 under 1870-talet.⁷⁵

Teckningen visar en vy av bruksgatan som den kan ha sett ut under 1800-talets första hälft. Beträktaren har glashyttan och glasblåsarbostäderna strax bakom sig (jfr figur 6). Stugorna, som beboddes av glasbrukets hantverkare och hyttarbetare, kallades för Vitabäck, Snettin, Babylon, Tellelund, Betlehem, Påfelund, Jerusalem och Nivene.

---

⁷⁵ Antalet avlönade arbetare har beräknats utifrån uppgifter i glasbrukets avräkningsböcker. Dessa uppgifter kommer att diskuteras i kapitel fyra.

Kostas produktion 1820-1880

Produktionen enligt brukets ursprungliga privilegier var glas och liksom övriga svenska glasbruk tillverkade man under 1700-talet och 1800-talets inledning i stort sett samtliga på marknaden förekommande glastyper. Även om man redan från början tillverkade bättre glas som ljuskronor, graverade pokaler och dricksglas, var de konstnärliga kvaliteterna på större delen av produktionen inte särskilt hög. Merparten av tillverkningen bestod av ordinärt butelj- och fönsterglas, vilket i genomsnitt svarade för något mer än tre fjärdedelar av försäljningsvärdet under de första 100 åren.⁷⁶ Att produktionen redan från början hade en avsevärd bredd framgår av en leverans från 1742 som vid sidan av tre kistor engelskt fönsterglas innehöll: ”Carafiner, stora winglas, räflade glas, stora öhlgas, spetsglas, bläckhorn, fyrkantiga buteljer, smöraskar, och teekannor, smörskålar, brännwinsskålar, olie och ättike krus, wintunnor, liusstakar, blå teekannor, teekoppar, nattpottor, brännwingsglas.”⁷⁷

Mot mitten av 1800-talet kan man, som nämnts ovan, se tendenser till specialisering inom glasindustrin. På Kosta avspeglade sig detta i ett ökat intresse för tillverkningen av bättre och i högre utsträckning graverat och slipat vitglas (bättre ofärgat småglas).⁷⁸ Att glasbruket ändrade och vidgade sitt produktsortiment framgår av de från 1833 tryckta priskuranterna.⁷⁹ Dessa avspeglar också den förändrade marknaden för bättre glas. Inom den växande över- och medelklassen blev det vanligt att ha olika typer av glas för olika drycker.⁸⁰ Som en konsekvens av produktionsförändringarna kan man se uppförandet av ett ångsliperi 1859 och anläggandet av ett annexglasbruk i Johanstorp 1858. Till det nya glasbruket i Johanstorp förlade man inledningsvis tillverkningen av buteljer och grönt glas, medan tillverkningen av fönster och vitglas samlades i Kosta. Efter en tid strukturerade man om ytterligare en gång och överförde tillverkningen av fönsterglas till Johanstorp och återtog tillverkningen av grönt glas till Kosta.⁸¹ I och med dessa förändringar blev Kosta ett specialiserat småglasbruk. Dessa produktionsomläggningar medförde att många glasblåsare tvingades flytta vid upprepad tillfällen.

---

⁷⁶ Strömberg s.129.

⁷⁷ Faktura daterad Kosta Bruk 26/9 1742 citerad genom Reinér s.79.

⁷⁸ Se exempelvis 1855 års priskurant.(Priskuranter, KGA)

⁷⁹ Kosta glasbruks priskuranter finns bevarade från år 1837, 1855, 1860, 1865, 1870 och 1880.(Priskuranter, KGA)

⁸⁰ O Nordström 1992 s.70.

⁸¹ Rosengren 1942 s.39.

Sammanfattning

Från att ha varit relativt stabil under perioden fram till 1800-talets första hälft växte glasindustrin snabbt från och med 1860-talet. Den ökade efterfrågan på glas jämte den förändrade näringslagstiftningen medförde att antalet glasbruk ökade markant.

Kosta glasbruk utvecklades under perioden, i likhet med övrig svensk glasindustri, från att ha producerat fönsterglas för en i huvudsak lokalt betonad marknad till ett massproducerande glasbruk. Branschen genomgick en specialisering, vilket för Kostas del innebar att produktionen av bättre och ofta slipat småglas fick större betydelse. Vid undersökningsperiodens slut hade Kosta blivit ett renodlat småglasbruk. Denna utveckling innebar att delar av produktionen överfördes från Kosta till annexglasbruket i Johanstorp. De upprepade förändringarna av tillverkningens inriktning innebar också att glasblåsarna tvingades flytta.

Även om glastillverkningen under hela perioden var den centrala verksamheten var glasbrukets aktiviteter med jord- och skogsbruk påtagliga. Dessa verksamheter möjliggjordes av att glasbruket köpte upp merparten av de kringliggande gårdarna.

Vid undersökningsperiodens början bodde en av ägarna på glasbrukets herrgård, men under 1820-talet uppkom en mer splittrad ägarbild varefter ägarna inte längre bodde på Kosta. Detta medförde att den dagliga skötseln utfördes av en förvaltare. Vid mitten av 1870-talet ombildades bruket till ett aktiebolag.

De stora dragen i såväl glasindustrins som glasbrukets utveckling har fastställts i tidigare forskning och länkats till bland annat konjunkturer och arbetskraftens rörlighet, men också till det agrara omlandets struktur. Ändå kvarstår många frågor kring arbetsorganisation, sociala relationer och vardagskultur vid Kosta bruk. Det är inom dessa fält som jag kommer att ge en fördjupning genom min studie.

Nästa kapitel kommer att behandla glasarbetets förändringar under perioden 1820-1880. Vilka arbetsmoment var centrala i produktionen? Hur förändrades arbetsorganisationen? Vilken löneutveckling hade glasarbetarna?

Kapitel 3. Glasarbetet 1820-1880

Bakgrund

Arbetet vid flertalet av 1700- och 1800-talets bruksbildningar var av skiftande karaktär då bruken ofta hade en mångfacetterad verksamhet. Denna ekonomiska struktur måste ses som något av det mest karaktäristiska för periodens bruksindustrier.⁸² Förutom kärnverksamheten och det traditionella jordbruket förekom andra näringar. I och med de förbättrade kommunikationerna, bedrevs mot slutet av 1800-talet ofta ett aktivt skogsbruk med andra syften än att säkerställa kärnverksamhetens bränsletillförsel. I de skogrika delarna av Sverige blev sågverken ett viktigt inslag i brukens ekonomi. Kosta var inget undantag. Själva kärnverksamheten, att tillverka glas, var egentligen det lilla i sammanhanget. Det var istället den omfattande jord- och skogsbruksverksamheten som sysselsatte flertalet människor. Glasstillverkningen bör därför betraktas utifrån samma perspektiv som skogsbruket, båda verksamheterna byggde på att man exploaterade skogens resurser. Jag har valt att begränsa mig till glastillverkning. Om jag hade behandlat jord- och skogsbrukets utveckling hade avhandlingen blivit alltför omfattande. I detta kapitel kommer jag att diskutera hur de viktigaste glassorterna tillverkades samt beskriva förändringarna i arbetsprocessen under perioden.

Utifrån den omfattande forskning som har bedrivits om hantverkares och andra förhållandevis självständiga yrkesarbetares ställning inom fabriksystemet, är det rimligt att anta att makten över glasblåsarnas verkstäder försköts i riktning mot glasbrukets ledning. Den verksamhet som ligger närmast till hands att jämföra glasindustrin med är järnbruken som dels hade snarlika företagsformer, dels hade organiserat arbetet på liknande sätt som inom glasindustrin. Innan jag kommer in på förändringarna inom glasindustrin kan det därför vara lämpligt att inledningsvis teckna en bild av hur produktionen bedrevs vid de svenska järnbruken under motsvarande tidsperiod.⁸³

---

⁸² Kosta och andra bruksorter kommer att diskuteras i kapitel 5 nedan.

⁸³ Nedanstående stycke bygger, om inget annan nämns, på framställningen i Berglund, Borg, Bursell 1974, U Magnusson 1996 och Rydén.

För den svenska järn- och stålindustrin som helhet innebar 1800-talet en omfattande strukturrationalisering. Den drivande faktorn i denna process var den hårdnande internationella konkurrensen. Framträdande drag i industrins förändringar var bland annat en tilltagande ägarkoncentration, nya produktionsprocesser och nedläggning av ett stort antal mindre järnbruk. Dessa förändringar medförde ett ökat tryck på de äldre produktionsförhållanden som delvis ännu rådde vid järnbruken. Den formella äganderätten till produktionsmedlen hade visserligen övergått i bruksägarnas händer, men först mot slutet av 1800-talet fick bruksledningarna den avgörande kontrollen över arbetsprocessen. Järnindustrin bör därmed inte betraktas som en renodlat kapitalistisk produktionsprocess före 1800-talets slutskede.⁸⁴

Arbetet var traditionellt organiserat enligt samma principer som stadshantverkets skråorganisation. Hammarlaget, som var basen för järnbrukens arbetsorganisation, bestod idealt av mästern, mästernsven och koldräng. De båda senare, som motsvarade stadshantverkets gesäll och lärling, förmodades avancera i hierarkin och avsluta sina karriärer som mästernsmeder.⁸⁵ Mästernsmeden ansvarade inför bruksägaren eller hans representant för såväl skötsel som drift av sin smedja. Det var mästernsmeden som rekryterade och anställde arbetare, organiserade arbetet samt levererade den färdiga produkten. Mot slutet av 1800-talet hade hammarlaget förlorat sin tidigare betydelse. Funktioner som rekrytering, organisering av arbetet och tekniska kunskaper hade övergått till ingenjörer och förmän. Ulf Magnusson pekar på tre förändringar i produktionsprocessen som orsak till att organisationen med hammarlag utvecklades: (1) de nya arbetsmetoderna hade utvecklats av vetenskapsmän och ingenjörer vilket medförde att smedernas kunskaper minskade i värde; (2) arbetsdelningen och det ökande antalet arbetare medförde att produktionsprocessen blev svårare att överblicka och slutligen (3) innebar arbetskraftens ökande rörlighet och hushållens minskade betydelse att den äldre klanliknande sociala strukturen inte kunde användas för att bevara smedernas kontroll över rekrytering och produktionsprocess.⁸⁶

I kapitel två visades att den svenska glasindustrin genomgick stora förändringar under 1800-talets lopp. Tillverkningsprocessen förändrades

---

⁸⁴ Med kapitalistisk produktionsprocess avses här en produktion där producenten förlorat kontrollen över produktionens förutsättningar, arbetsprocessen och den färdiga produkten till en ickeproducent.

⁸⁵ Det finns anledning att förmoda att denna ideala avancemangsordning inte fungerade vid järnbruken. Att det förekom överinskrivning av lärlingar inom stadshantverket har visats av Lars Edgren. (L. Edgren 1987 s.156ff) Hammarlaget bestod inte enbart av en mästernsmed, en mästernsven och en koldräng, utan hammarlaget var normalt större.

⁸⁶ U Magnusson 1996 s.44f.

också i och med det utvecklingsarbete som bedrevs med exempelvis ugnar och råvaror. Glasindustrins utveckling är utifrån detta perspektiv snarlik järnbrukens.

Frågan är hur industrins strukturella förändringar påverkade arbetsprocessen på det enskilda glasbruket. Hur denna process gick till på Kosta glasbruk diskuteras i kapitel sex, men jag vill redan här kortfattat beskriva hur tillverkningen av glas gick till under perioden. Hur påverkades arbetsprocessen i glasindustrin under kapitalismens och industrialismens genombrott? Att glasindustrin genomgick omfattande förändringar från 1800-talets mitt såg vi i kapitel två, men vad hände med själva arbetet och arbetsorganisationen?

Inom glasindustrin var de tekniska förändringarna begränsade. Det kom inga nya revolutionerande produktionsprocesser under perioden fram till 1880, utan de tekniska förändringarna inskränkte sig vid flertalet glasbruk till mekanisering av vissa enklare arbetsmoment. Några stora glasbruk övergick till nya glasugnstyper redan under 1860-talet, men många glasbruk, och däribland Kosta, hade kvar de direkteldade ugnarna till fram emot sekel-skiftet.⁸⁷ Detta förändringsmönster, med förhållandevis små tekniska förändringar, medförde inte samma stegring av kapitalkostnaderna som inom järnindustrin. De låga kapitalkostnaderna motverkade en ägarkoncentration och medförde, som visades i kapitel två, istället en påtaglig ökning av antalet tillverkningsenheter. På ett regionalt smäländskt plan blev glasindustrin den verksamhet som kom att fylla upp tomrummet efter ”den stora järnbruksdöden”.⁸⁸

Glasarbetet

Om vi skalar bort allt som är runt omkring själva glaset och ser till vad produkten glas är i en teknisk mening blir det en ganska kort och själlös beskrivning. Ett ordinärt ofärgat glas består i stort sett av lika delar sand, kalk och soda som smälts vid ungefär 1200 °C. Glasmassan formas därefter till ett föremål av önskad form. För att få fram specifika egenskaper på glas blandar man även in andra ingredienser. Vi vill exempelvis att vissa glas skall vara extra hållbara och i andra fall att glaset skall ha en viss färg eller lyster. Det sätt som används för att bearbeta glasmassan skiljer sig också beroende på önskat

---

⁸⁷ Om glasugnarnas förändring under perioden fram till början av 1900-talet kan läsas i Fogelberg 1992.

⁸⁸ O Nordström 1992 s.73.

utseende och användningsområde. Vissa glas formas till stor del för hand, andra maskinellt. Rent materialmässigt är dock en styckepjäs från en studiohytta, vårt vardagliga dricksglas och fönstret som vi ser ut igenom i stort sett samma produkt. Ur ett historiskt perspektiv är dagens glas snarlikt det glas vi producerade för hundra år sedan. Den slutliga produktens innehåll är det samma, även om råvarorna har blivit annorlunda och upparbetningstekniken mekaniserad.

Arbete i vinglasverkstad.

Glasindustrin brukar delas in i tre olika produktionsgrenar. Utifrån vad som tillverkas skiljer vi mellan fönster-, butelj- och småglastillverkning.⁸⁹ Då produkterna till form och utseende är olika skiljer sig naturligtvis verktyg, maskiner och arbetsmetoder åt. Denna skillnad var dock inte större än att de olika produktionsgrenarna under större delen av 1800-talet kunde hållas inom en och samma glashytta. Först under 1800-talet andra hälft började glasbruket specialisera sina sortiment. Att de olika produktionslinjerna kunde samsas i samma lokaler berodde på att grunden i arbetet var densamma. Skillnaden i

---

⁸⁹ Idag skulle man kunna tillägga studiohyttornas småskaliga konstglastillverkning som en fjärde produktionsgren. Studiohyttorna är intressanta ur denna avhandlings perspektiv då man i dessa åter fört samman glasarbetet till en odelad helhet innehållande såväl materialhantering, formgivning och arbete. (Om studiohyttor se I Nordström 135-168)

teknisk utrustning var av förhållandevis liten betydelse. Pipan som vi idag i första hand förknippar med småglasblåsning användes ännu in på 1920-talet även vid tillverkning av fönsterglas.

Glastillverkningen i sin helhet kan delas in i tre huvudsakliga arbetsmoment: förarbete, hyttarbete och efterarbete. Vi har först ett inledande arbete med tillverkning och beredning av råmaterial, bränsle och produktionsmedel. I ett andra skede tillverkas glaset. Det är dels fråga om nedsmältning av råmaterial, mängden, till en glasmassa, dels en därpå följande upparbetning eller formande av den smälta glasmassan. I ett tredje skede bearbetas slutligen det formade glaset. Här finns arbetsmoment som etsning, gravering, målning och slipning.

I min beskrivning av arbetet kommer jag att lägga tonvikten vid hyttarbetet och endast översiktligt behandla glassstillverkningens för- och efterarbete.⁹⁰ Denna begränsning har gjorts då det är denna del av produktionen som jag i huvudsak uppehåller mig vid i de senare kapitlen. Samtidigt är det i glashyttan som de centrala momenten utförs.

Tablå 1. Glasbrukets arbetsställen

Arbetsledning		
Förarbete	Hyttarbete	Efterarbete
Råmaterialhantering	Smältning	Ytdekorerings
Bränslehantering	Blåsning	Syning/emballering
Produktionsmedels- Tillverkning	Kylning	Försäljning

Uppdelningen ovan skall i första hand inte ses som en grund för en uppdelning av arbetet, utan snarare som glassstillverkningens flödesschema. För glassstillverkning i äldre tid skulle troligtvis denna uppdelning upplevas som än mindre relevant, då flera av momenten ovan utfördes av samma personer. Detta gäller i synnerhet de två senare leden, hyttarbete och efterarbete. Ännu vid 1800-talets början var en del glassblåsare vid Kosta sysselsatta med viss

⁹⁰ En längre och mer ingående beskrivning kan fås i Ch Johansson s.59-81 och Strömberg s.71-128.

gravering. Glasbruket producerade graverat glas, men hade ingen gravör anställd mellan 1773 och 1825 varför man kan misstänka att någon eller några av glasblåsarna ”fuskade” med detta.⁹¹ Att arbetsmoment som avsyning och emballering hade sitt ursprung hos glasblåsaren framgår av arbetskontrakten från 1820-talet. I Johan Niklas Söderboms kontrakt från 1823 står inskrivet att han skall låta inbinda de vanliga glassorterna innan han levererar dem på magasinet.⁹² Många glasblåsare var även delaktiga i försäljningsorganisationen. Det förekom ofta under periodens inledning att glasblåsare tog ut glasvaror från magasinet, vilket man får förmoda var ämnat till en egen försäljningsverksamhet.⁹³ Samtidigt finns det anledning att misstänka att det förekom en viss smyghandel med glasvaror. Kring glasbruken såldes långt in på 1900-talet exempelvis kaffepumpor helt utom glasbrukets kontroll. Inte heller mellan förarbete och hyttarbete var det några täta skott, exempelvis satt glasbrukets smed och pressade glas i glashytan under 1840-talet.⁹⁴ Glasblåsarna gjorde troligtvis också en del av sina formar själva.⁹⁵ Även om uppdelningen i tablå 1 inte helt avspeglas i arbetsorganisationen, kan den användas som ett pedagogiskt verktyg.

Arbetsledning

Då glasbrukets ägare inte var närvarande under perioden efter 1820 hade de en förvaltare på platsen. Detta hindrade inte att de tidvis tog aktiv del i glasbrukets drift.⁹⁶ Till förvaltarens hjälp fanns även bokhållare. I början av

---

⁹¹ O Nordström hävdar att 1700-tals glasbruken oftast inte hade några särskilda gravörer, utan att mästarerna många gånger utförde eventuell gravyr själva. (O Nordström 1991 s.118) Samma förhållande finner vi på Kosta. Kosta glasbruk köpte emellertid under 1800-talets inledning också gravering av fristående gravörer. (Kosta glasbruks kapitalböcker, bruksomkostnaders konto, KGA)

⁹² Kontrakt mellan glasblåsaren Johan Niklas Söderbom och Kosta glasbruks intressenter från år 1823. (Kosta glasbruks kontraktsamling, KGA)

⁹³ Förhållandevis stora i sammanhanget var glasblåsare som Frans Berg och Johan Holst. Frans Berg slutade efter hand med glasblåsning för att på heltid ägna sig åt glashandel. (Kosta glasbruks avräkningsböcker, KGA)

⁹⁴ Strömberg s.100f.

⁹⁵ Glasblåsaren C.L. Merkel i E.U. 25759 s.316. (NM)

⁹⁶ Titeln på ägarnas representant varierade något över tiden. Vi kan se att han kallades såväl inspektor som förvaltare och under en period även hofkamrer. Innehållet torde vara detsamma, men de olika titlarna uttryckte olika status. Titeln inspektor blev vanlig under 1700-talet och ersatte då de äldre benämningarna ”fogde” eller ”befallningsman”. I avhandlingen kommer titlarna förvaltare och inspektor att användas synonymt med varandra.

perioden var det endast en, men under slutet var det två eller tre bokhållare. Under 1800-talets första hälft tog inte tjänstemännen aktiv del av styrningen av glasproduktionen. Deras huvudsakliga arbete var troligtvis att administrera inköp och försäljning. Utifrån vad som framgår av den bevarade korrespondensen lämnade dock vissa glashandlare sina beställningar direkt till hyttmästaren.⁹⁷ Under slutet av perioden blir, som vi kommer att se i kapitel sex, förvaltaren allt mer aktiv även vad gäller regleringen av förhållandena inom hyttan.

Under merparten av perioden var det hyttmästaren som ledde och fördelade uppgifterna i hyttan och hade ansvaret för verksamheten. Hyttmästaren som traditionellt var en före detta glasblåsare utvecklades under slutet av 1800-talet till en tjänsteman. Glasbrukets första ingenjör anställdes dock så sent som 1891.⁹⁸ Fram till 1871 hölls hyttmästartraditionen vid liv, men sedan hyttmästaren flyttat detta år tillsattes inte någon ny, utan funktionen delades under en tid av glasblåsarna. Hur ledningen sköttes utan någon formell arbetsledare går ej att se men i en minnesuppteckning beskrivs förhållandet som: ”På den tiden fanns ingen hyttmästare. Det sattes upp en lista i hyttan på vad som skulle göras och sedan bestämde mästaren själv hur arbetet skulle ställas.”⁹⁹ År 1883 tillsattes en hyttmästare som inte hade sin bakgrund som glasblåsare och från och med 1890-talet var hyttmästaren en renodlad tjänsteman. Både den tekniska utvecklingen och arbetsledningen, flyttades därmed ut ur hyttan och bort från glasblåsarna.

Vid sidan av glastillverkningens arbetsorganisation tillkommer det från 1860-talet en verkmästare i det nyuppförda sliperiet. Verkmästaren var själv glasslipare och hans position torde i allt väsentligt ha motsvarat hyttmästarens. Intressant är emellertid att det var sliperiets verkmästare som avlönade glassliparna. Ersättningen för produktionen fördes av glasbruket till verkmästarens konto varifrån glassliparna senare betalades.¹⁰⁰

---

⁹⁷ Se exempelvis brev från bruksdisponent Sohlberg till Kostas förvaltare Vogt. Enligt brevet hade Sohlberg skrivit till ”herr Reinhold Berg” och beställt glas.(brev från A Sohlberg till Vogt, inkommande brev, KGA)

⁹⁸ Anderbjörk 1942 s.219f

⁹⁹ *Glasbruksminnen* s.106

¹⁰⁰ Kosta glasbruks avräkningsböcker 1860-1880.(KGA)

Förarbete

Under 1800-talets andra hälft övergick man till att använda industriellt framställda råvaror. Det innebar att man minskade produktionen av råvaror på glasbruket för att i ökad omfattning köpa färdiga råvaror av externa producenter. De råmaterial man köpte in var allmänt sett av högre kvalitet än den man kunde producera själva. De bättre glaskvalitéerna krävde renare glasmassa och de specialiserade producenterna kunde hålla låga priser.¹⁰¹ Tidsmässigt genomfördes förändringen av råvaruhanteringen i samband med att bruket alltmer övergick till en produktion av bättre småglas.

Den viktigaste beståndsdel i glaset, kisel syran, bröts under i stort sett hela undersökningsperioden i lokala kisel fyndigheter. Kisel- eller ”blemsten” samlades antingen in av befolkningen i brukets närhet eller bröts i brukets regi. Kiselstenen krossades och anrikades sedan av arbetare vid glasbruket. Under 1870-talet började man istället använda importerad havssand. Motsvarande förändring gjordes även med pottaskan, där den lokalt producerade pottaskan efter hand trängdes undan av en industriellt framställd produkt.¹⁰²

Förändringarna i råvaruproduktionen fångas in ganska väl i följande citat:

Pottaska användes mycke förr den framställdes av vant folk. Råämne var aska av lövträ bäst. Då koktes Lut - luten indunstades sas då blev rå 'pottaska' - som sen brändes - ('kalsinera kallades den proceduren derefter var pottaskan färdig att blandas i glasmängen. Lokalen härtill ett särskelt hus. kalladess 'pottaskehusett' Nu är denna arbetsmetod nerlagd troligen för alltid. Pottaska köjs billigare nu än den kan framställas hemma på Kosta i detta Arbete konne va' opp till 6 personar sysselsatta. 'Blemsten' användes förr tell Glas Sådan kjördes från gården Eke i Dädesjö och tell Kosta med vest pris pr Sentnar ock dessutom 'kjörlön'. Ett 'blemstenstag' hadde Kosta Glasbruk Wid 'Gripsberg' å 'Fetbo' äga i Hofmantorp soken derfrån togs sådan sten i hemlass från Lessebo Station - För att duga tell Glasmatrial brändes krossadäs ock sektades blemstenen nu är detta bortlagt Kwarts-sand vit - används - nu - för tiden.¹⁰³

Till den i början av perioden omfattande tillverkningen av buteljer och sämre fönsterglas användes vare sig pottaska eller kiselsten, utan vanlig back-sand och oraffinerad aska. Dessa material medförde dock att glaset fick avsevärda skillnader vad gäller såväl kvalitéer som färg. Råvarornas beskaffenhet skiftade och det var smältarens och hyttmästarens uppgift att bedöma kvalitén.

---

¹⁰¹ Strömberg s.74ff.

¹⁰² ibid.

¹⁰³ F.d. glasarbetaren Arvid Holmström i EU nr 23784 s.85.(NM)

Denna kvalitetsbedömning sträckte sig ända till kiselbrytningen. Hyttmästare Berg var exempelvis i Madesjö socken för att undersöka en kiselmyndighet 1840.¹⁰⁴ Mot slutet av undersökningsperioden hade glasbruket ännu inte full kontroll över tillverkningsprocessen. År 1870 kunde glasbrukets hyttmästare och smältare inte få till någon bra glasmassa, utan förvaltaren var, under stor vanda, tvungen att be sin förra smältare Nils Fagerlund om hjälp.¹⁰⁵ Övergången till industriellt producerade råmaterial innebar att processen i högre utsträckning blev tekniskt kontrollerbar, vilket borde innebära att hantverkarnas traditionella kunskaper minskade i värde.

Framställningen av nödvändiga produktionsmedel innefattade olika moment som tillverkning av formar, ugnsmurning och olika smidesarbeten. Konstruktion och murning av ugnar utfördes under hela perioden av glasbrukets glasblåsare och hyttdrängar.¹⁰⁶ En viss specialisering skedde under perioden i och med att en murare anställdes 1868. Det är dock inte förrän från 1890-talet som glasblåsarna avskiljdes från tillverkningen av ugnar. Detta skedde i samband med att man började använda nya typer av glasugnar. Det var först då som man i större omfattning än tidigare anlita specialiserad och extern kunskap och arbetskraft till ugnbygget.

Vid glasbruket framställdes även olika arbetsredskap av specialiserad arbetskraft. Glasbruket hade under hela perioden en egen klensmed som tillverkade och reparerade verktyg. Vid glasblåsningen användes förutom pipan ett flertal saxar och andra verktyg av järn. På bruket fanns dessutom hantverkare som gjorde formar i såväl järn som trä. I takt med att kraven på kvalitet höjdes räckte inte de egna formarna längre till, varför man mot slutet av perioden köpte in merparten av järnformarna.¹⁰⁷

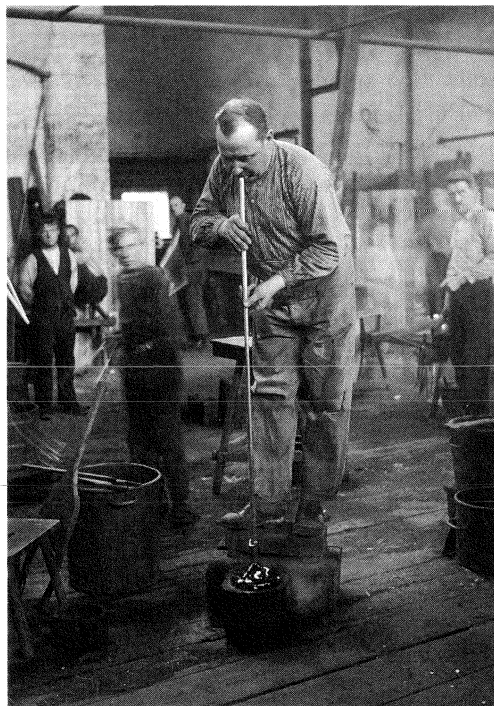
---

¹⁰⁴ Kosta glasbruks kapitalbok år 1840, ”bruksomkostnaders konto”.(KGA)

¹⁰⁵ Brev från Sohlberg till Charpentier och Angerstein 8, 11 och 15/9 1870.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

¹⁰⁶ Ch Johansson s.62f. Se även familjen Bergs anteckningsbok som innehåller ritningar till glasbruket ugnar.(”Beskrifning. På wid Kosta glasbruk warande. Glasugn med dess stenar. Bygd 1834. Tillhörig. David Julius Berg. Glasfabrikant”, KLMA). I glasblåsarnas kontrakt står det att de mot ersättning skall vara behjälpliga med att tillverka nödvändiga stenar till ugnarna. (Kosta glasbruks kontraktssamling, KGA)

¹⁰⁷ Då glasbrukets järnformmakare slutade år 1875 ersattes han inte, utan man lät sliperiets maskinist göra de enklare formarna och köpte in de svårare av en fristående formmakare. Om formmakare Petterssons avflyttning se brev från Sohlberg till Charpentier 26/8 1875.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Arbete i vinglasverkstad

Hyttarbete

Arbetet i hyttan kretsade runt de olika ugnarna. De viktigaste var glasugnarna, i vilka glaset smältes och bearbetades till en mer eller mindre färdig produkt. Under slutet av 1830-talet byggdes ugnarna om, vilket medförde att man i småglasugnen uppnådde en fördubblad produktion gentemot tidigare. Från att tidigare ha varit kring 36 H¹⁰⁰ (hyttundra) per vecka steg produktionen till runt 70 H¹⁰⁰ efter 1838.¹⁰⁸ Ugnskonstruktionen genomgick därefter inte några genomgripande förändringar förrän under början av 1890-talet då den traditionella direkteldningsugnen ersattes av en helt ny typ av ugn, gasugnen.¹⁰⁹ Förutom att gasugnarna medgav större smältningolymer innebar förändringen även en kvalitativ skillnad, eftersom man fick ökad teknisk kontroll över processen. Strängt taget kan man säga att hyttmästaren ansvarade för ugnarnas funktion så länge man använde den direkteldade ugnstypen. Livslängden på en glasugn var kort och man tvingades bygga om dem varje sommar.

---

¹⁰⁸ Strömberg s.91f.

¹⁰⁹ Strömberg s.84-92. Om glasugnarnas utveckling se Fogelberg 1992 passim.

Den äldre direkteldade ugnen, som användes på Kosta under hela perioden, eldades med ved. Eldningen, som pågick dygnet runt, utfördes inne i glashyttan av så kallade stoppare. För att förkorta smältningstiderna var veden i ett tidigare skede skörad (torkad) i en speciell torkugn som fanns i hyttan. Förutom glasugn och torkugn fanns ett flertal ugnar för skilda ändamål.

Den arbetsorganisation som användes vid glasmassans upparbetning påminner om arbetet vid järnbruken. På glasbruket användes termer som verkstäder eller "pottor" istället för hammarlag.¹¹⁰ Istället för mästaremeden har vi en glasblåsare och mästarensvennen och kolgossen motsvaras av en indragare eller lärling respektive en brogosse. Glasindustrin hade en arbetsorganisation som var snarlik skråväsendets lärling, gesäll och mästaremodell.

Hur arbetet utfördes var beroende på vilken produktionsinriktning verkstaden hade. Fram till mitten av 1850-talet tillverkades samtliga typer av glas på Kosta, därför användes ett flertal olika tekniker och arbetsorganisationer. Arbetet i en fönsterglasverkstad var inte detsamma som i en småglasverkstad. Dessutom var glasblåsarna i någon mån specialiserade på olika produkter inom sin produktionsgren. Några småglasblåsare gjorde mycket lampglas medan andra var specialiserade på vinglas. Under en stor del av undersökningsperioden skiljer sig därmed arbetet i de olika verkstäderna från varandra. Huvudmomentet i upparbetningen var dock gemensamt för samtliga typer av verkstäder. Med undantag för det som pressades, blåstes allt glas och denna hantverkskaraktär bibehölls under hela perioden.

Utifrån den bild vi får från tidigare forskning hade man inom den äldre glasindustrin, liksom inom övrig äldre manufaktur och hantverksindustri, en verkstadsorganisation som var en variant av den klassiska hantverksorganisationen. Detta sätt att organisera tillverkningen var gängse vid de svenska glasbruket vid 1800-talets inledning och fanns kvar på Kosta i ett relativt orubbat skick fram till 1870-talet.¹¹¹ I exempelvis det hyttreglemente som formulerades vid Göteborgs glasbruk 1799 nämns enbart två biträden till glasblåsaren.¹¹² Den bild som går att konstruera ur Kosta Glasbruks avräkningsböcker visar att det fram till mitten av 1800-talet i stort sett var samma organisation på Kosta som vid Göteborgs Glas-Fabrique.¹¹³ Det vill säga verkstaden bestod av en glasblåsare och två biträden.

---

¹¹⁰ Jfr. benämningen "stol" som användes inom stadshantverket.

¹¹¹ Den äldre verkstadsorganisationen på Kosta behandlas av Strömberg s.94ff. En allmän bild ges i O Nordström 1991 s.116.

¹¹² C Bagge.

¹¹³ Se diskussion av glastillverkning nedan och för ett förändringsperspektiv se kapitel sex.

Småglastillverkning

I glasbrukets jubileumsskrift från 1942 uttrycktes ett oförstående inför det sätt som glastillverkningen skett på i äldre tid. Kostas dåvarande disponent Edward Strömberg inleder sin framställning om glasarbetet med följande:

Hans enda biträde var lärlingen, oftast en son eller en ung släkting, vilken glasblåsaren själv avlönade. Som passopp, inbärare och skötare av kylpottorna hade varje glasblåsare en 'avdragsgosse', som fick sin avlöning av bruket.¹¹⁴

Glasblåsaren skötte, enligt denna beskrivning, verkstaden tillsammans med två andra personer, en lärling och en "passopp". Den arbetsorganisation som Strömberg hade som måttstock var en helt annan och kan kanske exemplifieras med en artikel i tidningen *Nya Växjöbladet* från 1899. Där beskrivs konsten att framställa ett drivet vinglas på följande sätt:

Den som först lägger handen vid dess förfärdigande är 'anfångaren', som är siste man i verkstaden, bland gesällerna. Han sticker ned sitt järnrör i glasugnen och upphämtar ur degeln en liten klump av smält glasmassa, som han genast lämnar över till nästa man, den s.k. 'uppblåsaren' som rullar den glödande glasklumpen ett par gånger på en plan glasskiva, varefter han blåser något i järnröret, därefter sticker han ned glasklumpen i en träform, som är fuktig av vatten, och där blåser han ut glaset till den form, som det skall hava men det är blott själva kupan av glaset som är färdig, ännu fattas 'benet' och 'foten'. Det bliver 'benmakarens' göra att förfärdiga dessa saker, och han mottager därför glaset från 'uppblåsaren'. Sedan glaset fått ben och fot, kunde man tycka, att allt borde vara klart, men så är ej förhållandet, glaset sitter ännu fast vid järnröret, och en kompakt glasmassa täcker kupan. 'Benmakaren' får av en av springpojarna i verkstaden ett mindre järnrör på vars ända en liten glödande glasklump sitter. Han fastsätter denna sistnämnda jämte röret mitt under 'foten' på glaset och har således fått en ny anhängningspunkt, varför det första glaset kan borttagas vilket sker genom att med kallt vatten blöta i en cirkel på glasmassan, som håller fast glasets övre ända vid sistnämnda rör. Glasmassan springer tvärt av vid beröringen av vattnet på det ställe, där den först fastnat vid röret, och nu lämnas glaset till 'mästaren' som 'värmer in' glasets övre del eller kupan i ugnen. Då hon är rödglödgd tar han ut henne, klipper med otrolig fart och fingerfärdighet bort den kompakta glasmassan som täckte kupans övre del, därefter värmer han åter in glaset i ugnen för att få kanten rund och jämn.¹¹⁵

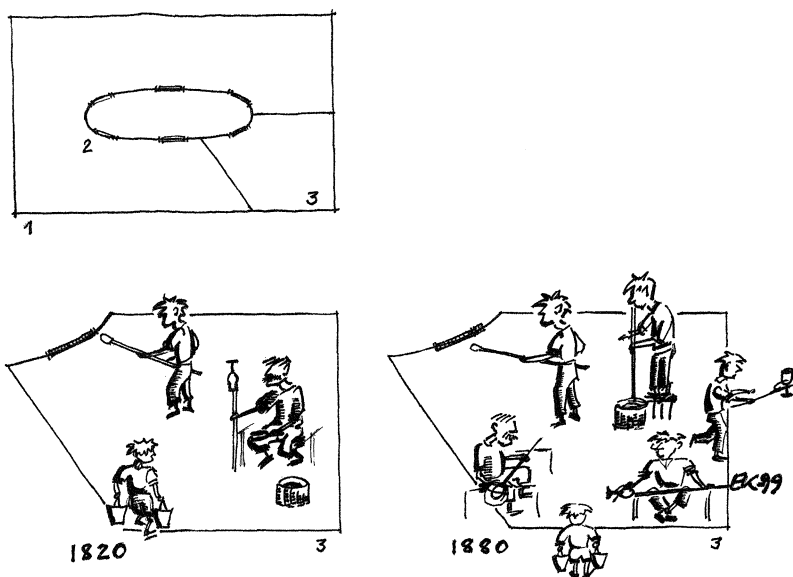
---

¹¹⁴ Strömberg s.94f.

¹¹⁵ Nya Växjöbladet den 25/11 1899.

I den äldre verkstaden, som Strömberg ovan beskriver tillverkades vinglasen på samma sätt som det beskrivs i tidningsartikeln. Det är dock en avgörande skillnad i och med att glasblåsaren utförde merparten av arbetet. Antalet biträden hade ökat samtidigt som det tillkommit två nya befattningar, ”uppblåsare” och ”benmakare”. Vinglasverkstaden är emellertid speciell eftersom den produkt som innehöll flest arbetsmoment var vinglasen, och det var de verkstäderna som fick den största utökningen av antalet arbetare. De verkstäder som gjorde enklare dricksglas och pressglas kom att fortsätta att vara små.

Figur 1: Arbete vid småglasverkstad kring 1820 och 1880.

I en glashytta (1) arbetar flera verkstäder (3) kring samma ugn (2). Skissen visar hur en vinglasverkstad kunde vara organiserad 1820 respektive 1880. 1820 bestod verkstaden av en glasblåsare, en indragare och en brogosse medan den 1880 bestod av en glasblåsare, en benmakare, en uppblåsare, en anfångare, en inbärare och en värmare.

Fönsterglastillverkning

Fönsterglas blåstes för sista gången på Kosta 1869 då produktionen detta år överfördes till Johanstorps glasbruk. Den arbetsmetod som användes på Kosta var troligen snarlik den som glasblåsaren Merkels far lärt sig på Steninge glasbruk någon gång runt 1860.

Min far lärde sig först den Böhmska arbetsmetoden eller 'Taffel' som det hette. Arbetet gick så till, att anfångaren fångade an det glas på pipan som behövdes för 'valsens' storlek, sedan formade mästaren och anfångaren glaset i en träskopa. När detta sedan var gjort tog mästaren själv hand om glasbiten och formade den i en av mästaren själv urhuggen s.k. 'volkhol', denna var tillverkad av en al eller bokklump. [...] Ju finare de kunde göra dessa 'volkhol' desto jämnare fick de glaset att sitta. När detta arbetstempo var klart blåste mästaren fram luften i glasbiten till önskad storlek, detta kallades 'förblåsning'. Under ständig rotering med pipan värmdes förblåsningen i glasugnen där pipan vilade i ett s.k. skärmjärn. När så glaset var tillräckligt uppvärmt, vände sig mästaren om och svängde pipan med glasbiten upp i luften samt blåste upp glaskulan till önskad storlek eller cirkel, därefter bars kulan av anfångaren till trummelugnen, där den övertogs av mästaren, som snabbt gjorde en glascylinder av kulan. Cyldrarna eller valsarna voro ej så stora då som senare tiders. En glasblåsare, som kunde göra större valsar än de andra mästarna ansågs som en 'stormakare', berättade min far. Detta var tiden 1860-1880. De flesta glasblåsarna sträckte och skar sitt glas själva då.¹¹⁶

Efter att valsen blåsts fortsatte arbetet med att mästaren skilde pipan från valsen för att därpå klippa eller spränga valsen i dess längdriktning. I ett avslutande moment sträcktes sedan valsen i en sträckugn. Vid fönsterglastillverkning bestod verkstaden endast av två man, en mästare och en anfångare. Då arbetet var förhållandevis tungt och fysiskt ansträngande användes inte unga gossar som biträden, utan anfångaren började inte i verkstaden förrän han var i 18-årsåldern. Under perioden ändrades tillverkningen något, i och med att det under 1850-talet tillkom en särskild sträckmästare som ombesörjde sträckningen av valsen. Vi ser med andra ord inte samma uppdelning av verkstaden som vid tillverkningen av småglas.

---

¹¹⁶ Glasblåsaren C.L. Merkel i E.U. 25759 s.316.(NM)

Buteljglastillverkning

Det kvalificerade arbetet i buteljverkstaden sönderdelades liksom i småglasverkstaden, men då buteljblåsningen flyttades till Johanstorp redan under 1850-talet blev denna process av relativt liten betydelse för Kosta. På Johanstorps glasbruk dit produktionen överfördes och i den begränsade omfattning buteljer därefter blåstes på Kosta är det troligt att en förhållandevis odelad verkstad bibehölls under perioden fram till 1880. På Rydefors buteljglasbruk, som drevs av glasblåsare från Kosta och Johanstorp, bestod en enkelverkstad av tre man, en inbärare, en ”åskrängare” samt mästaren som både blåste och drev upp flaskorna.¹¹⁷ Samma organisation kommer fram i en beskrivning av buteljglasblåsning på Surte glasbruk vid sekelskiftet. Där berättas att det arbetade fyra personer i varje verkstad.¹¹⁸

Efterarbete

På Kosta har det producerats graverat, även kallat ritat, och slipat glas under hela verksamhetstiden, dock i begränsad omfattning fram till 1800-talets mitt. Marknaden för det slipade glaset växte starkt under 1800-talets lopp och medförde att de traditionella trampstolarna inte längre räckte till. För att möta den ökande efterfrågan byggdes det ett vattenkraftsdrivet slipverk 1842 och produktionen av slipat glas ökade betydligt. Efter ytterligare tjugo år uppfördes 1863 ett ångdrivet sliperi i anslutning till hyttan.¹¹⁹ Det förekom även andra ytdekorations tekniker som målning, vilka sorterades under sliperiet. Som framgick i kapitel två utvecklades Kosta glasbruk i riktning mot att bli ett utpräglat småglasbruk. Christina Johansson visar att efterbearbetningen av glaset blev allt viktigare mot slutet av 1800-talet. Mellan åren 1875 och 1891 minskade, enligt hennes beräkningar, glashyttans andel av den sammanlagt arbetade tiden från 80 till 54 %.¹²⁰

---

¹¹⁷ Enligt Joan Scott bestod de franska buteljglasverkstäderna av fyra personer. En mästare (suffleur), två biträden (grand garçon och gamin eller petit garçon) samt en flaskbärare (porteur). (Scott s.23)

¹¹⁸ Glasblåsaren Ivar Dahlqvist i EU 44465 s.74.

¹¹⁹ Strömberg s.110f.

¹²⁰ Ch Johansson s.81

Löneutveckling

På Kosta glasbruk utgick en stor del av arbetarnas löner som naturaförmåner. Detta förhållande var inte unikt för Kosta, utan var vanligt i den klassiska bruksekonomi. Naturaförmånerna var inte beroende av några arbetsinsatser, utan var istället knutna till anställningen som sådan. De viktigaste förmånerna var bostaden, jordbrukslotten och det av glasbruket subventionerade spannmålet. Det är svårt att i efterhand göra en rättvis beräkning av dessa löneelements värde. Vi vet exempelvis inte vilken storlek som kålgårdar och potatisland hade och det blir än svårare om vi försöker uppskatta vad som rimligen kunde skördas. Vidare kan vi fråga oss vilket värde som ligger i ”fritt bete för en ko”. I någon mån ökade dessutom värdet på naturaförmånerna med hushållens storlek. Ett större hushåll kunde utföra mer arbete på sitt jordbruk än ett litet och ett större hushåll konsumerade mer subventionerat spannmål än ett litet.¹²¹ Då jag inte ämnar göra någon jämförelse utanför glasbruket, utan endast jämföra de olika arbetarkategorierna sinsemellan spelar naturaförmånernas monetära värde mindre roll. Utifrån vad som redovisas i glasbrukets avräkningsböcker skulle en rimlig uppskattning av en glasblåsares förmåner kunna vara att de förutom den fria bostaden uppgick till mellan 100 och 200 rd årligen vid periodens slut.¹²² För övriga arbetare är uppgifterna knapphändigare, men det är troligt att deras förmåner var lägre. Detta avspeglas, som vi kommer att se i kapitel fem, inte minst i storleken på deras bostäder. Utifrån arbetarens perspektiv låg troligtvis naturaförmånernas största värde i den trygghet och känsla av oberoende som den egna livsmedelsproduktionen gav.¹²³ De egna odlingarna ökade hushållens förmåga att hantera livsmedelsprisernas kraftiga fluktuationer. Priset på råg, som traditionellt var det viktigaste baslivsmedlet, kunde variera med 100 % över en period på ett par år.

Även om naturaförmånerna spelade stor roll erhöles den största delen av lönen kontant. Detta innebar inte att lönerna betalades ut i pengar, utan

---

¹²¹ En intressant fråga är i vilken mån arbetare utan eget hushåll kunde tillgodogöra sig naturalönen.

¹²² Uppskattningen av naturaförmånernas värde fås av de värden som anges i glasbrukets avräkningsböcker. Även om de betalas i naturaform anges värdet monetärt i bokföringen. Under slutet av undersökningsperioden blev det allt vanligare att ersättning betalades i kontanta medel.

¹²³ Lönens naturaelement utifrån en diskussion om synen på lönearbete kontra egenarbete diskuteras i kapitel fyra och sex nedan. Naturaelementen som uttryck för en patriarkal relation mellan bruksägare och arbetare diskuteras i kapitel fem nedan.

merparten av lönen hämtades aldrig ut. Istället låg lönerna kvar på de enskilda hushållens konton. I den mån man behövde kontanter fick man begära utbetalning på brukskontoret. Flertalet hushåll förbrukade merparten av kontantlönen på brukets magasin. Den stora utgiftsposten var för flertalet hushåll omalt spannmål som råg och korn.

Förutom problemet med förmånernas värde innebär löneserier vissa metodiska problem. För att en undersökning av en löneutveckling skall bli meningsfull måste man se hur den reala köpkraften utvecklades under perioden. Detta problem har olika forskare försökt lösa genom att uppskatta och vikta olika kostnadselements förhållande till en tänkt hushållsbudget. Ett exempel är Gunnar Myrdals levnadskostnadsundersökning från 1933. I Myrdals reallöneserie ingår en diversepost om 18,5 % och bostaden som en post om 10 %. Diverseposten är otydlig sett i relation till sin storlek och bostaden är inte aktuell i ett fall som Kosta där bostaden ingick i lönen. Christina Johansson som använder sig av Myrdals serie väljer därför att modifiera den för att undvika dessa svagheter. Hon väljer att föra över bostadskostnaden till de kvarvarande kostnadselementen.¹²⁴ Efter hennes modifiering blir fördelningen födoämnen 77 %, bränsle 4,1 %, belysning 2,1 % och beklädnad 16,8 %.¹²⁵

Det är möjligt att hennes uppskattning är relevant för perioden kring sekelskiftet 1900, men jag är osäker på om den är rättvisande för en tidigare period. Glasblåsarna hade exempelvis fri ved eller särskilda vedpengar under hela perioden. På samma sätt är kostnaderna för belysning och beklädnad tveksamma i en miljö där en stor del av dessa varor tillverkades i hemmen. Jag tror att det genomsnittliga glasblåsarhushållet påverkades mer av brännvinspriset än av kostnaderna för belysning.

En annan metod att mäta levnadskostnader och reallöner under längre perioder är att utgå från priset på någon för hushållen viktig basvara. Det vanliga är att man använder sig av markegångstaxan på råg. Då rågen i det äldre samhället var det viktigaste livsmedlet menar bland andra Johan Söderberg att rågpriset är det mest enhetliga sättet att mäta pris och penningvärde.¹²⁶ Jag anser att rågpriset även i Kostas fall ger det mest rättvisa resultatet. Det hade varit önskvärt att utgå från en real konsumtionsbudget, men problemet är att det saknas underlag för en sådan undersökning. Istället för att använda mig av ortens markegångstaxa använder jag det pris som arbetarna fick betala för rågen i glasbrukets magasin. Lönen har omräknats i

---

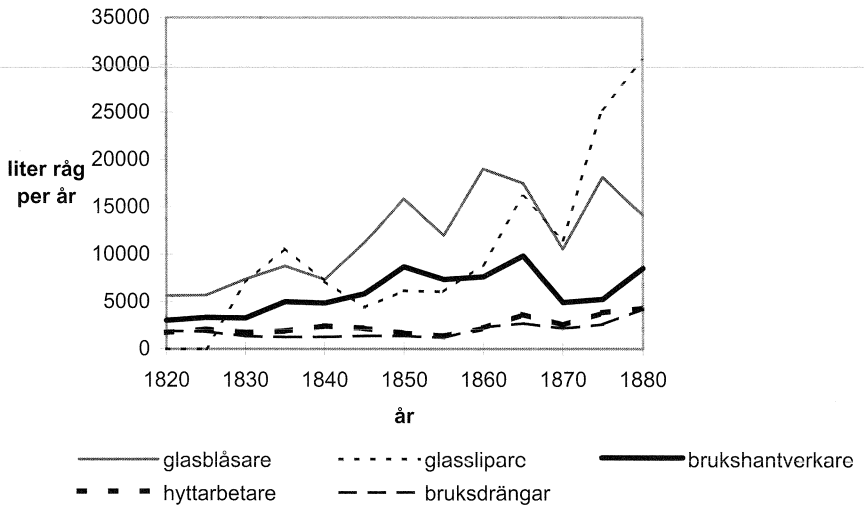
¹²⁴ Ch Johansson s.233. Myrdal för själv över diverseposten till de andra kostnaderna.(Myrdal s.138)

¹²⁵ Ch Johansson s.233.

¹²⁶ Se exempelvis Söderberg 1984 (a) s.20.

den mängd omald råg den genomsnittliga arbetaren kunde få för sin lön. Istället för att använda de dåtida enheterna tunna eller kappe har jag redovisat löneserien i liter råg per år.

Diagram 2. Reallöneutveckling på Kosta 1820-1880, uttryckt i råg

Anm. Diagrammet visar de olika glasarbetargruppernas genomsnittliga löneutveckling mätt i liter omald råg per år. För att motverka de starka fluktuationerna i rågpriset är lönen satt i relation till det under fem år genomsnittliga rågpriset. Lönen är avläst vart femte år.
Källa: Kosta glasbruks avräkningsböcker 1820-1880.(KGA)

Av diagram 2 framgår att glasblåsarna hade en mycket gynnsam reallöneutveckling fram till 1860-talet då den uppåtgående trenden bröts och ersattes av en viss nedgång under perioden fram till 1880. När lönen var som högst runt 1860 kunde den genomsnittlige glasblåsaren köpa något mindre än 20 000 liter omald råg årligen. Den nedåtgående trenden håller i sig under

perioden fram till 1910.¹²⁷ Hyttarbetare och bruksdrängar, som var tid-avlönade, hade inte samma positiva utveckling av sina reallöner. Fram till 1860 var reallönen i stort sett densamma. Istället kan vi se en påtaglig ökning under perioden därefter. Av Johanssons löneserie över perioden 1860-1910 framgår att löneskillnaden mellan glasblåsare och övriga arbetare fortsatte att minska fram till 1910.¹²⁸ Frågan är varför glasblåsarnas reallönstillväxt bröts under 1860-talets inledning. Det går inte att förklara trendbrottet med stigande priser då rågpriset sjönk med mer än 3 % mellan 1860 och 1865.¹²⁹

För att förklara löneutvecklingen måste vi börja med att se hur lönesystemet var konstruerat på Kosta. Som regel betalades glasblåsarna utifrån ett sorts ackordsystem. Inom butelj- och småglasproduktionen benämndes systemet hytthundrade, H¹⁰⁰. Priset per H¹⁰⁰ var fast medan det gick olika antal enheter per H¹⁰⁰ beroende på svårighetsgrad. Det gick exempelvis 1/16 tolvarmad ljuskrona per H¹⁰⁰ samtidigt som det gick inte mindre än 104 ”gemena” brännvinsglas på samma enhet. Det pris som betalades per H¹⁰⁰ skrevs traditionellt in i glasblåsarnas kontrakt vilket medförde att det pris en glasblåsare fick när han levererade glas i magasinet var fast över tiden. Det genomfördes inga förändringar av antalet enheter per H¹⁰⁰ under perioden fram till 1846.¹³⁰ Om priset skulle sänkas var man tvungen att antingen ändra antalet enheter per H¹⁰⁰ eller skriva om kontrakten. Det framgår av förvaltarens brevväxling med glasbrukets intressenter, under perioden 1862-1878, att kontraktsändringar var förenat med mycket stora svårigheter. Enligt Charpentier var det mycket riskabelt att försöka sig på att förändra lönerna.¹³¹ Mästarnas långsiktiga syn på sina kontrakt beskrivs av glasblåsaren Merkel med följande:

Hände det att det uppstod tvister angående arbetet m.m. var det med den mästare som svarade för verkstaden som patronen gjorde upp. Men det var inte lätt för Patron att ändra på ett uppgjort kontrakt, de gamla mästarna höllo styvt på vad som en gång bestämts.¹³²

---

¹²⁷ Ch Johansson s.130.

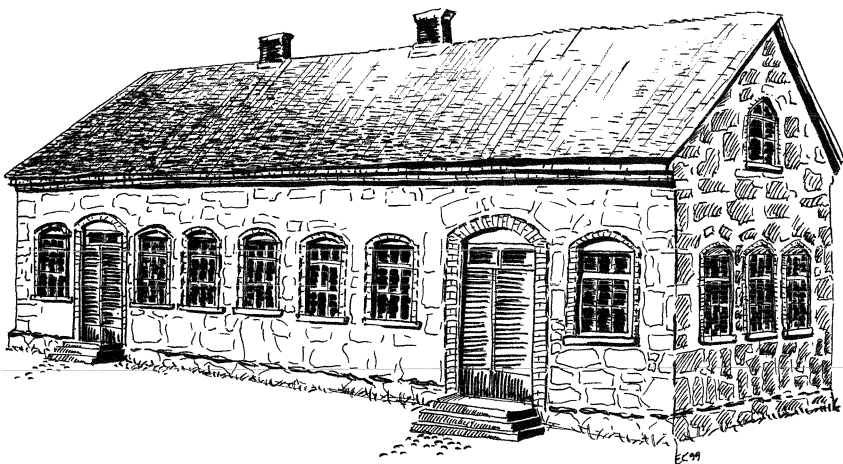
¹²⁸ Ch Johansson s.128. Joan Scott visar på samma utveckling i sin undersökning av det franska glasbruket i Carmaux. Scott förklarar nedgången med att mekaniseringen minskade värdet på glasarbetarnas yrkeskunskaper.(Scott s.81f)

¹²⁹ Kosta glasbruks avräkningsböcker.(KGA) Se även Christina Johanssons levnadskostnadsindex som påvisar en sänkning av levnadskostnaderna med nära 7 % mellan 1860 och 1865.(Ch Johansson s.233)

¹³⁰ Strömberg s.97. Priset på fönsterglas var, enligt Strömberg, i stort sett detsamma efter 1833.(Strömberg s.126)

¹³¹ Brev från Charpentier till Sohlberg 3/1 och 17/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

¹³² Glasblåsaren CL Merkel i E.U. 25759 s.316.(NM)

Glassliperibyggnaden ”Stenstugan”.

Synen på kontrakten i kombination med lönesystemets utformning medförde att de ”ackordsavlönade” glasblåsarna tjänade på eventuella produktivitetöknningar. Förbättringarna av glasugnen under 1830-talet motsvarades exempelvis inte av några ändringar av vare sig kontrakt eller antalet enheter per H¹⁰⁰.¹³³ Om produktiviteten förbättrades fick detta som följd att glasblåsarnas inkomster ökade. Det är troligt att det är industrins uppgång från 1820-talet och de gjorda produktivitetöknningarna som avspeglas i den avsevärda inkomstökning som glasblåsarna hade i periodens inledning.

Den närmaste förklaringen till den långsiktiga minskningen av glasblåsarnas löner efter 1860 borde rimligen vara att deras lönerna speglar arbetsorganisationens förändringar. Det var under 1860-talet som glasblåsarens

---

¹³³ Utifrån vad som går att se på de bevarade kontrakten skrevs eventuella förändringar in nederst på sidan eller på kontraktets baksida. (Kosta glasbruks kontraktsamling, KGA)

arbete började delas upp på flera händer. Även om tillverkningen steg, minskade glasblåsarens andel av verkstadens inkomster. Detta hade troligtvis inte slagit igenom 1865 då det enbart var ett par verkstäder som var uppdelade.¹³⁴ Istället måste trendbrottet förklaras av att lönerna sänkts.¹³⁵ Även den markanta nedgången till 1880 kan förklaras med att arbetslönerna sänktes. På baksidan av glasblåsarnas kontrakt antecknades 1876 att särskilda sätt att beräkna H^{100} skulle införas. År 1878 accepterade glasblåsarna rabatter på 20-50 % av det tidigare priset mot att de fick ”stadigt arbete”.¹³⁶

Den grupp som hade den bästa löneutvecklingen var emellertid glassliparna som mellan 1860 och 1880 mer än fördubblade sina reallöner. Även här måste förklaringen vara att glassliparna kunde tillgodogöra sig en stor del av de produktivitetsökningar som genomfördes. Då glassliparna själva anställde sina lärlingar och drängar under hela perioden hade de troligtvis en större kontroll över produktion och lönebildning än glasblåsarna.

De övriga arbetarna på glasbruket betalades huvudsakligen utifrån ett tidlönesystem. Den enhet som användes var fram till de sista två åren var i huvudsak veckolön. Om någon arbetat kortare perioder än en vecka betalades han istället för den del av veckan han varit i arbete. Dagslön eller ”pass” användes inom glashyttan första gången 1878. Detta kan tolkas som att intresset för tidmätning ännu var ganska litet.¹³⁷

Även de tidavlönade yrkesarbetarna hade en positiv löneutveckling under större delen av perioden. Detta gäller i synnerhet hantverkarna som hade en löneutveckling snarlik glasblåsarnas. De övriga glasarbetarnas löner steg, som framgår av diagram 2, inte alls i samma utsträckning som glasblåsarnas och hantverkarnas. Det är först från 1860-talet som dessa gruppers löner stiger i någon större utsträckning. Vi kan även hos dem se en märkbar nedgång i reallönen under åren före 1870 vilket kan förklaras med att rågpriserna steg med nära 40 % mellan 1865 och 1870.

Sammantaget innebar utvecklingen under perioden 1860-1880 att inkomstskillnaderna mellan glasblåsare och övriga glasarbetare minskade. Denna förändring kan kopplas till hyttverkstädernas förändrade arbetsorganisation. Antalet kvalificerade arbeten i hyttan ökade samtidigt som glasblåsarnas ansvarsområde minskade.

---

¹³⁴ Om kontrakt och arbetsersättningar se kapitel sex.

¹³⁵ Brev från Charpentier till Sohlberg 3/1 och 17/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

¹³⁶ Se exempelvis glasblåsarna Conrad Nyströms kontrakt från 1860 och Johan Söderboms kontrakt från 1871.(Kosta glasbruks kontraktsamling, KGA)

¹³⁷ CH Johansson s.124.

Sammanfattning

Vid undersökningsperiodens inledning var glasbrukets hyttverkstäder organiserade enligt samma traditionella mönster som inom stadshantverkets verkstäder och järnbrukens hammarlag. Denna organisation var under perioden fram till 1860-talet likartad inom samtliga produktionsgrenar. Härefter kan man emellertid se att verkstadsorganisationen förändras. På Kosta glasbruk som under perioden utvecklats i riktning mot ett småglasbruk utökades verkstäderna med ett flertal nya arbetare. Verkstädernas bemanning ökade från en mästare och två biträden till en mästare med fyra eller fem biträden 1880.

Arbetet var, under hela undersökningsperioden, hantverksbetonat på hela glasbruket. Ugnarna var av en äldre traditionell typ som årligen byggdes av hyttmästaren biträdd av glasblåsarna. Professionella ugnbyggare ser vi först i och med att gasugnar började användas under 1890-talet. Inom råvaruhanteringen började man använda industriellt framställda råvaror, men kvalitén var inte bättre än att beroendet av yrkeskickliga arbetare kvarstod. Även inom upparbetningen av glasmassan fortsatte arbetet att vara ett hantverk. Det kom under perioden inga avgörande tekniska förändringar, utan de stora skillnaderna låg i en förändrad verkstadsorganisation. I och med att Kosta glasbruk övergick till att bli ett småglasbruk kom andelen slipat eller på annat sätt efterbearbetat glas att öka.

I kapitlet diskuterades också glasarbetarnas reallöneutveckling. För att få en rättvisande bild av hushållens köpkraft undersöktes deras inkomster mätt i råg. Av den reallöneserie som redovisades framgick att glasblåsarna och glassliparna hade en mycket gynnsam löneutveckling fram till 1860-talet. Därefter sjönk glasblåsarnas löner medan glassliparnas fortsatte att stiga. För både glasblåsare och glasslipare innebar dock fortsättningen av 1800-talet att deras reallöner sjönk påtagligt. Vi ser följaktligen ett trenderbrott vad gäller glasblåsare- och sliparemästares löneutveckling under perioden. De övriga glasarbetarna hade relativt stillastående löner under större delen av undersökningsperioden. Först från 1860-talet kan vi se att deras löner förbättrades. Perioden 1860-1880 innebar därmed att skillnaderna i inkomst minskade mellan glasblåsare och övriga glasarbetare. I annan forskning kan vi se att denna trend fortsatte under resten av 1800-talet.

Nästa kapitel kommer att behandla glasarbetarnas sociala identitet och självuppfattning. Vilka arbetade som glasblåsare eller glasslipare och vilket förhållande hade de till de övriga bruksarbetarna? Vilken inverkan hade förändringarna i arbetsorganisationen på glasarbetarnas identitetsbildning?

Kapitel 4. Sociala identiteter på Kosta Glasbruk 1820-1880

Tre barndop

Fredagen den 14 augusti 1818 förrättade komminister Dahlström ett barndop i Ekeberga socken. Det var glasblåsaren Carl Hindrik Scheutz som fick sitt första barn Theodor August upptaget i församlingen. Vi kan förutsätta att det var en stor dag för Carl Hindrik och hans hustru Wilhelmina Lundgren. De utgjorde ett nyetablerat mästarhushåll; Carl Hindrik hade snart arbetat sitt första hyttår som glasblåsare. Om vi ser till vilka som antecknades som dopvittnen förstår vi att dopet även måste ha setts som en betydelsefull händelse i brukssamhället. Som dopvittnen finner vi bland annat ägarens hustru och glasbrukets inspektör. Vem var detta lilla barn och varför tillmättes det så stor betydelse? Varför engagerade sig bruksägarens hustru i ett barn från samhället intill bruket och herrgården? Hur såg hon på sitt deltagande i dopet, hur såg föräldrarna på henne och hur såg det övriga lokalsamhället på förhållandet mellan familjerna Angerstein och Scheutz.

Låt oss försöka komma bortom den sensommardag då familjen Scheutz firade sitt nydöpta barn och se vad som döljer sig i bruksortens vardag. Vad mer kan vi få fram ur dopet? Vilka utöver de båda ovan nämnda var dopvittnen?

Redan pojakens båda förnamn ger oss en viss information; Theodor August har en klang som vi inte förväntar oss att höra i en småländsk skogsbygd i början av 1800-talet. Även efternamnet passar illa med vår föreställning om namnskicket i ett svenskt agrarsamhälle. Theodor August Scheutz var inte något bondenamn, utan ger genom sin tyska klang en känsla av ett annat ursprung. Men vad gjorde en tysk i Kosta? Vid en läsning av glasbrukets tidiga avräkningsböcker finner vi hans anfader: en från Tyskland inflyttad glasblåsare vid namn Johan Christopher Scheutz d.ä. (1699-1755).¹³⁸ Theodor August tillhörde den fjärde generationen Scheutz vid Kosta. I avräkningsböckerna återfinns också gossens far Carl Hindrik, hans farfar Johan Christopher d.y.

---

¹³⁸ Kosta glasbruks avräkningsböcker 1742-1745.(KGA) Se även Fogelberg/Holl 1988 s.104.

och hans farfars far Johan Christopher d.ä. vilka samtliga arbetade som glasblåsare. Händelsen säger oss att gossen inte kom från några dåliga förhållanden. Fadern hade sin bakgrund i en familj där man så långt man kunde minnas var glasblåsare. Även om de inte levde i något större överflöd, måste vi, som framgått av diskussionen av arbetarnas löner i kapitel tre, räkna familjen Scheutz som relativt välbärgad. Modern, Wilhelmina Lundgren, var dotter till förre mjölnaren Lundgren vid Högaströms kvarn.¹³⁹

Tre år tidigare döptes en annan gosse på samma plats: Håkan Anderssons förste son Nils Gustaf. Även han hade respektingivande dopvittnen: demoiselle Jeanette Dufwa och inspektor Vogt.¹⁴⁰ Varken Nils Gustav eller Håkan Andersson är emellertid namn som man blir förvånad över att finna på den svenska landsbygden. Håkan Andersson kom från bondesläkt, hans far Anders Persson var bonde vid en gård i Rislycke i brukets närhet. Håkan tjänade i sin ungdom som dräng på gården Johanstorp som låg under glasbruket. Vid tiden för Nils Gustafs födelse arbetade han som vedkörare och bebodde torpet Kullaholm alldeles intill det uppväxande bruksamhället. Var Håkan Andersson en betydelsefull person i lokalsamhället? Hur skall vi tolka fröken Dufvas engagemang? Håkan Andersson arbetade som vedkörare, vilket inte var någon särdeles kvalificerad syssla. Han var dessutom enhänt och be-tecknades som ”vanför” av komminister Dahlström.¹⁴¹

Samma år, det vill säga 1815, döptes Nils Magnus, son till glasbrukets smed Petter Magnusson Stenberg. Även han lyckades engagera inspektorn som vittne tillsammans med bland andra den ovan nämnde Carl Hindrik Scheutz.¹⁴² Petter Stenberg kom på fädernet från en tysk klensmidessläkt och han var gift med en dotter till glasbrukets förre smed Petter Malmström.¹⁴³

Det är tydligt att såväl den gode inspektorn som familjerna Angerstein och Dufva hade många barn att hålla reda på. Frågan vi måste ställa oss är vad det betydde att inspektorn, majoren, majorskan eller någon annan prominent person var dopvittnen hos sina underlydande. Var det ett utslag av en patriarkal ideologi, en gåva som knöt mottagaren till givaren eller var det ett sätt för såväl bruksledning som föräldrar att markera sina sociala positioner?

---

¹³⁹ Efter att fadern avvikit från orten hade hon blivit fosterdotter hos glasbrukets materialmästare Johannes Svensson. (Kosta glasbruks kapitalböcker, ”bruksomkostnaders konto” (KGA) och Ekeberga sockens husförhörslängder (VLA).

¹⁴⁰ Dopet genomfördes den 21/5 1815. (Ekeberga socken doplängd 1815, VLA)

¹⁴¹ Ekeberga sockens husförhörslängd. (VLA)

¹⁴² Dopet genomfördes den 1/8 1815. (Ekeberga socken doplängd 1815, VLA)

¹⁴³ Familjen Malmström var en smedsläkt som fanns representerad vid flera av de småländska järnbruken. (se exempelvis Hälleberga sockens husförhörslängder, VLA)

Hur gick det för de tre gossarna? Theodor August Scheutz blev med tiden en framgångsrik och relativt välbeställd glasblåsare. Vid sidan om glasblåsningen ägnade han sig åt att placera pengar. Han köpte exempelvis en gård i socknen. Efter att ha slutat som glasblåsare 1860 flyttade han till en gård i Masseryd och framlevde sina dagar som lantbrukare och glashandlare. Även Nils Magnus Stenberg var lyckosam då han efterträdde sin far som smed på glasbruket. Han blev med tiden också förhållandevis förmögen. Nils Gustaf Håkansson fann däremot, i likhet med många andra av bruksdrängarnas barn, inte någon bärning inom socknen, utan blev tvungen att flytta.¹⁴⁴ I Håkan Anderssons familj föddes tio barn, varav sju levde till vuxen ålder. Fyra av dem lämnade socknen före 20 års ålder. Av de kvarvarande barnen blev en son bruksdräng, en dotter gifte sig med en glasblåsare och en andra dotter gifte sig med en hyttdräng.

Låt oss emellertid, för ett tag, släppa frågan om dopvittnenas betydelse och de tre gossarnas sociala förhållanden. För att kunna föra en diskussion om vilka de var måste vi se vilka det var som arbetade vid glasbruket. Till det behöver vi teoretiska verktyg som kan hjälpa oss att sätta människor i sitt sociala sammanhang.

Identitet

Från 1960-talet har man inom samhällsvetenskaperna använt begreppet identitet för att beskriva vissa aspekter av människans förhållande till samhället.¹⁴⁵ Ett problem i sammanhanget är att begreppet inte är entydigt, utan att det kan återfinnas i ett flertal olika betydelser och sammanhang.¹⁴⁶ I vårt vardagliga språk använder vi ordet identitet när vi vill besvara frågan om vem individen eller personen är. Individen definieras genom att hon får ett personnummer eller annat tecken på att vara ett unikum. Samtidigt som vi ser människan som unik ger vi henne en tillhörighet genom att föra henne till en större kategori än det enskilda jaget. Vårt vardagliga identitetsbegrepp bestämmer med andra ord oss både som individer och medlemmar i större sammanslutningar.

---

¹⁴⁴ Nils Gustaf flyttade till Hovmantorps socken där jag dessvärre tappade bort honom redan vid inflyttningen.

¹⁴⁵ Begreppet har sitt ursprung inom psykologin och där främst psykoanalysen. Först på 1970-talet får vi ett genomslag inom samhällsvetenskaplig teoribildning. (Honko s.12)

¹⁴⁶ Avsikten med denna text är inte att redogöra för de aktuella teorierna och skolbildningarna, utan att diskutera kring en formulering av begreppet.

Det är inte bara i vårt vardagliga språk som begreppet identitet har skiftande innebörder, utan även i vetenskapliga sammanhang har vi olika bestämningar. Förutom att skilda teoretiska skolbildningar lägger vikt vid olika saker kan begreppsoklarheten hänföras till att vi med identitet försöker beskriva två olika företeelser. För det första har vi en nivå som uttrycker individens personliga identitet. Identitet blir här en företeelse på det individuella eller psykologiska planet. I det andra fallet rör vi oss på ett socialt plan där vi försöker komma åt individens kollektiva identitet. På den senare nivån diskuterar vi individens tillhörighet till en eller flera större grupper. Skillnaden mellan de olika nivåerna kan uttryckas med att individen kan identifiera sig antingen som eller med någon. I det första fallet ser vi individen som unik och tar fasta på vad som skiljer henne från andra individer medan vi i det andra fallet ser till vad som förenar henne med andra individer. Vi kan följaktligen skilja mellan individuell och kollektiv identitet, samt mellan subjektiv och objektiv identitet.

Figur 2. Sociokulturell identitet

	Subjektiv "för sig"	Objektiv "i sig"
Personlig eller Individuell	1. unik individ	3. unika biografiska särdrag
Social eller kollektiv	2. gruppmedlem	4. tillskrivna grupp-specifika särdrag

Källa: Bearbetning av K Magnusson s.167.

Den personliga eller individuella nivån (fält 1 och 3) vill jag huvudsakligen hänföra till psykologin. I avhandlingen kommer jag huvudsakligen att använda mig av identitet i en kollektiv mening (fält 2 och 4). Som framgick ovan innebär identitet på ett kollektivt plan att individen identifierar sig själv eller identifieras av andra med en större grupp människor. Individen ses med andra ord i första hand inte som unikum utan som tillhörande en större grupp med

en gemensam uppsättning egenskaper som skiljer sig från andra grupper.¹⁴⁷ En objektivt bestämd identitet uttrycker att ”saker” är identiska. Det är frågan om att bestämma vilka egenskaper som har valts som betydelsefulla och värda att lyfta fram hos andra än oss själva.¹⁴⁸ Hur olika grupper definieras och vilka människor som hänförs till olika grupper säger oss mycket om samhällets normer och värderingar. Den subjektiva identiteten uttrycker individens syn på sig själv och sitt förhållande till andra individer. Denna identitet kan komma till uttryck såväl på ett medvetet som på ett omedvetet plan.

Även gruppbegreppet kan diskuteras. Vi kan här nöja oss med att använda grupp i Johan Asplunds mening när han definierar begreppet. ”En grupp i egentlig mening består av ett större eller mindre antal människor personer, vilka har en gemensam historia och en gemensam framtid samt delade uppgifter och mål.”¹⁴⁹ Jag vill utöka Asplunds bestämning med tillägget att gruppens egenskaper inte behöver vara reella, utan att det viktiga är att de upplevs som reella. Exempelvis Benedict Anderson menar att alla gemenskaper utom de mest primitiva bygger på konstruktioner och föreställningar.¹⁵⁰ När det gäller framtiden är anmärkningen uppenbar men även när det gäller historia är vi offer för, och skapare av, myter.¹⁵¹

Ovan såg vi identitet som ett individöverbryggande begrepp där individen i första hand inte identifieras som någon, utan istället med någon. Identiteten blir då innehållsligt bestämd och vi talar om de karaktäristiska som utmärker gruppen. Vi kan också se identitet som relationellt bestämd, där individen och gruppen definieras i förhållande till andra individer och grupper. Att uttrycka sin identitet handlar till stor del om att visa vem och vad man inte är. Skillnaden kan uttryckas med begreppsparat identitet och identifikation, där

---

¹⁴⁷ Det talas ibland om ”kollektiv personlighet” som en förbindelse mellan jagets psykologiska och kollektiva nivå. I en undersökning av soldatkulturer kring sekelskiftet 1900 för Thomas Sörensens fram begreppet syntalitet i denna betydelse.(Sörensens s.14f)

¹⁴⁸ Det är här på sin plats att påpeka att objektiv kan betyda såväl den kategorisering som vi gör när vi gör en samhällsanalys som den kategorisering som ständigt sker i samhället. Det centrala i begreppet objektiv är här att det är någon annan än individen själv som gör bestämningen.

¹⁴⁹ Asplund s.24.

¹⁵⁰ Anderson s.21.

¹⁵¹ Om imaginära egenskaper se Hylland-Ericsens diskussion av historia och mytbildning i samband med konstruktion av nationella identiteter.(Hylland Eriksen passim) Se även Honkos distinktion mellan naturlig och konstruerad identitet.(Honko s.21ff) Båda författarna avser här hur identiteter medvetet konstrueras i ”nationalistiska” syften. Detta då historien i detta sammanhang inte har något värde i sig, utan i sin förmåga att påvisa mobiliserande gruppsspecifika traditioner.(Peterson-Royce 1982 s.219ff)

identitet uttrycker det innehållsliga medan identifikation uttrycker det relationella.¹⁵²

Nu är givetvis den objektiva och den subjektiva identiteten nära förbundna med varandra. Det går inte att fånga människors identiteter utifrån enbart det ena perspektivet. Identitetens objektiva och subjektiva sida förutsätter med nödvändighet varandra. Den objektiva identiteten eller identitetens innehåll konstrueras genom att dess innehållsliga fält avgränsas gentemot andra grupper.¹⁵³ Om vi ser människors identitet som en del av kulturen, måste vi ha en uppfattning om på vilka grunder individen definierar såväl sina som andras sociala egenskaper. Jag menar att grunden för såväl en individuell som en kollektiv identifikation är de erfarenheter som människor har förvärvat.¹⁵⁴ Det sätt på vilket vi ser oss i samhället måste bero på hur vi upplever och tolkar vår vardag. Jag vill med andra ord poängtera betydelsen av att vi kopplar identitetsbegreppet till människans vardagliga liv. Det är utifrån glasarbetarnas vardagliga aktiviteter vi kan återskapa deras identiteter.

Begreppet identitet är centralt för dem som i E.P. Thompsons anda försöker hävda de undertrycktas historieskapande aktivitet.¹⁵⁵ Thompson formulerar sitt subjektiva klassbegrepp som ett erfarenhetsbaserat, relationellt och kollektivt begrepp, det vill säga på samma sätt som jag ovan visade att vi vanligtvis använder begreppet subjektiv identitet.¹⁵⁶

Nyckelordet för Thompson klassdiskussion är människans erfarenhet. Upplevelsen av samhällets uppbyggnad blir förbindelsen mellan individens sociala konstruktion och den sociala och ekonomiska verklighet som hon lever i. Utifrån tolkningen av sina upplevelser definierar människor sina och andras intressen, och avgränsar sig mot dem som inte delar hennes intressen. Det är huvudsakligen två saker som jag tycker är viktiga att ta med sig från hans klassdiskussion till identitetsbegreppet. Dels anser jag att individens självsyn ytterst måste hänföras till hennes sociala och andra erfarenheter, dels menar jag att det historiematerialistiska konfliktperspektivet ger det antropologiska identitetsbegreppet ett annorlunda innehåll. En fördel med att tala om grupp-specifika intressen istället för karaktäristika är att identitetsbegreppet

---

¹⁵² Hastrup/Ovesen s.164.

¹⁵³ Carlsson s.18ff.

¹⁵⁴ Hylland-Eriksen s.54. Koselleck väljer att tala om erfarenhetsrum för att poängtera att människans erfarenhetsmassa inte är kronologiskt ordnad (Koselleck s.273)

¹⁵⁵ Se exempelvis Aronsson et.al. 1988 s.137-180.

¹⁵⁶ Thompson 1991 s.8ff.

relationella karaktär förstärks. Det innebär att vi förskjuter intresset från identitetens innehåll till dess bärare och skapare.¹⁵⁷

Ovan pekade jag på att vi måste se till såväl identitetens objektiva som subjektiva karaktär för att kunna fånga människans sociala identitet, och att det inte går att se någon motsättning mellan dessa båda perspektiv. Identiteten är samtidigt ”mot andra”, ”med andra” och ”som andra”. Hur gör vi om identiteten inte kan hänföras till några klara och entydiga grupper? Människor har ett flertal identiteter och ser sig många gånger som tillhörande ett flertal olika grupper.¹⁵⁸ Ett sätt att handskas med det problemet är att säga att människor har flera parallella identiteter som på ett komplext sätt samverkar. Vilken identitet som blir den mest framträdande beror på den samhälleliga situationen och historiska kontexten.¹⁵⁹ Samtidigt måste det finnas en begränsning av vilka identitetskombinationer som är möjliga. Den uppsättning identiteter som en individ har borde ha en gemensam kärna av karaktäristika och intressen som inte innebär några allvarligare motsägelser för individen. I avhandlingen kommer jag att laborera med olika identiteter som kan bäras av samma personer.

Metod och operationalisering

I kapitlet kommer jag att försöka rekonstruera hur glasbrukets anställda såg på sig själva. För att göra detta har jag undersökt de bruksanställdas sociala aktiviteter under två perioder. Den första perioden är 1820-1840 och den andra är 1860-1880.

Hur kan vi komma åt hur människor betraktade sig själva i förhållande till andra människor? Det handlar om våra grundläggande identitetsfrågor som ”vem är jag?” och ”varifrån kommer jag?”. Detta problem blir påtagligt och uppenbart när det gäller människor som inte lämnat brev, dagböcker eller andra skriftliga material efter sig. Glasarbetarna på Kosta har inte heller varit föremål för kyrkliga eller statliga myndigheters särskilda intresse vilket annars kunde gett oss insikt om hur de betraktade sig själva i förhållande till

---

¹⁵⁷ Barth 1970 s.11-16.

¹⁵⁸ Sewell s.11 och Tilly 1996 s.7ff.

¹⁵⁹ Jfr. Rune Johanssons resonemang om nationell identitet.(R Johansson s.18ff)

världen.¹⁶⁰ Det är därför nödvändigt att söka andra vägar för att rekonstruera dessa människors identiteter.¹⁶¹

Om vi tar som utgångspunkt att det är genom våra handlingar som vi skapar och manifesterar våra identiteter kan vi närma oss glasarbetarna genom att se hur de framträder i kyrkans och glasbrukets material. Förutom att vi kan se underliggande betydelser i presentation, titulering och kategorisering, var repertoaren vid livets högtider ett sätt att markera sociala skillnader.¹⁶² Människors val av äktenskapspartners, dopvittnen och namn var inte slumpmässiga, utan identitetsskapande handlingar.¹⁶³

Vilka gifte man sig med? Genom giftermålet visade man sin sociala identitet varför handlingen måste ses som en betydelsefull statusmarkör.¹⁶⁴ Charles Tilly finner i sin undersökning av distriktet Anjou att man tenderade att gifta sig endogamt, det vill säga man valde sina äktenskapspartners ur samma sociala grupp som man själv tillhörde. Det motsatta giftermålsmönstret är att man gifte sig exogamt, det vill säga man väljer en partner ur en annan socialt eller geografiskt definierad grupp.¹⁶⁵

Vi bör, liksom Tilly, kunna använda äktenskapet för att visa social närhet mellan olika individer och samhällsgrupper. Han ser giftermålet som en allians mellan familjer och utgår från antagandet att en giftermålsrelation mellan två familjer tyder på att de uppfattade sig som jämlika eller att de hade ett gemensamt intresseområde. När man gifte sig utanför sin egen grupp var det med någon från en familj med likartad social ställning.¹⁶⁶ Denna utgångspunkt kommer att användas i undersökningen av Kosta. Undersökningens

---

¹⁶⁰ Se exempelvis Carlo Ginzburgs rekonstruktion av mjölnaren Menocchios tankevärld utifrån inkvisitionsdomstolsmaterial.(Ginzburg)

¹⁶¹ Som exempel kan nämnas Solveig Fagerlund som propagerar för anläggandet av nätverksperspektiv för att skaffa kunskap om de ”glömda historiska aktörerna”. I sin analys försöker hon att sammanställa uppgifter från ett flertal källor i ett sociometriskt schema.(Fagerlund)

¹⁶² Bringéus 1987 s.276.

¹⁶³ Peterson Royce s.148f.

¹⁶⁴ Matovic s.27f och 224-244.

¹⁶⁵ Tilly 1980 s.88-89. Samma utgångspunkt och resultat finner vi Hellspång/Löfgrens diskussion av familjen i det förindustriella Sverige.(Hellspång/Löfgren s.229f, 251f och 260ff) Matovic utgår i sin undersökning av familjeförhållanden i Stockholm från Tillys grepp. För bruksmiljöer har Sundin haft samma utgångspunkt.(Sundin 1989 s.267-284)

¹⁶⁶ Tilly 1980 s.88. Tillys modell är en utbyteteori. Den utgår från antagandet att människor hela tiden försöker få maximalt utbyte av sina insatser och handlingar. John Foster använder bland annat giftermålet och partnervalet i en undersökning av uppkomsten av ett klassmedvetande inom den engelska arbetarklassen. Partnervalet är här för honom ett sätt att studera klassformering.(Foster s.125-131) Giftermålsmönster inom svensk bruksmiljö se Sundin 1989 passim.

uppläggning bygger på förutsättningen att mannens yrkesverksamhet avgör hans status och identitet. När det gäller den ogifta kvinnans sociala identitet menar jag att den i första hand avgjordes av hennes fars yrke.¹⁶⁷ Matovic menar att kvinnans yrkesverksamhet var av relativt liten betydelse för hennes status och att en eventuell förändring var beroende av om hon ändrade civilstånd.¹⁶⁸ Undersökningens uppläggning bygger på förutsättningen att den manliga yrkesverksamheten var den huvudsakliga sociala status- och identitetsgivaren på Kosta glasbruk.¹⁶⁹

Frågan är emellertid om begreppsparet endogam/exogam är så lyckade när vi lyfter ut dem ur sitt ursprungliga sammanhang. De antropologiska begreppen endogama och exogama giftermål användes ursprungligen för att beteckna en eventuell släktskapsrelation mellan man och kvinna inom äktenskapet. Om vi fastställer social och kulturell tillhörighet genom att enbart studera partnerval så blir automatiskt det endogama äktenskapet övervägande och det exogama äktenskapet ett undantag. För att undvika ett cirkelresonemang krävs att vi har någon ytterligare empirisk grund än giftermålen.

En annan viktig social markör var dopvittneskulturen. Tom Ericsson menar att de som inbjöds att vara dopvittnen måste ses som familjens ”närmaste vänner” och därmed en tydlig indikator på klassrelationer.¹⁷⁰ Det sätt jag försöker använda dopvittnena på bygger på tre antaganden. (1) Man väljer sina dopvittnen ur sociala grupper inom sin egen kultursfär. (2) Man strävar efter att välja dopvittnen med så hög status som möjligt. (3) Att erbjuda sig att vara dopvittne kan i vissa sociala sammanhang innebära att man markerar sin överhöghet. De båda första antagandena har den döpande familjens perspektiv. Det är troligt att man strävade efter att välja dopvittnen som var över ens egen

---

¹⁶⁷ Jag har förutom änkor endast funnit en lönearbetande kvinna med eget hushåll under perioden 1820-1880. Av glasblåsarnas döttrar har jag endast funnit en som inte kallades mamsell och det var glasblåsare Per Otto Stenbergs dotter Sophia som titulerades barnmorska. Nu menar jag därmed inte att kvinnors sociala identitet enbart berodde på deras fäder. Christer Winberg har invändningar mot att jämföra mannens yrke med svärfaderns i sin anmälan av Matovics avhandling i HT 1986:1. Winberg kritiserar Matovics antagande att mannens far inte påverkade hans giftermål vilket kvinnans far skulle ha gjort. Winberg menar att påståendet av sakliga skäl bör underkännas. (Winberg 1989 s.89) I min undersökning spelar Winbergs kritik ingen avgörande roll då fadern och sonen i till största delen har samma yrkestitel. Om man vill studera olika gruppers förbindelse med varandra utifrån enskilda individers giftermål håller jag nog ändå Matovics utgångspunkt som rimlig. Mannens eget yrke borde normalt sett bedömas som minst lika avgörande för hans sociala position som faderns.

¹⁶⁸ För kvinnan låg det snarare en högre status i att vara försörjd än att försörja. (Matovic s.227f.)

¹⁶⁹ Matovic s.227f.

¹⁷⁰ T Ericsson 1988 s.161-165 och 1989 s.232.

sociala position. På det sättet kunde man få del av dopvittnets sociala status. Samtidigt måste ett avslag på en förfrågan innebära en markering om att man inte hade en tillräckligt bra ställning. Det var därför viktigt att välja ”lagom” bra vittnen. De skulle helst vara något över, men inte alltför mycket över ens egen sociala nivå.¹⁷¹ Det tredje antagandet intar givarens perspektiv. För givaren kunde det vara ett sätt att visa sin sociala överlägsenhet. Samtidigt måste ett uteblivet erbjudande ses som en social markering. Om någon inte vill ha sin överordnade som dopvittne markerar denne att han inte accepterar den andre som patron. Dopvittnesinstitutionen bör sålunda ses som ett ganska överlagt och känsligt socialt spel som väl uttryckte människors relationer till varandra.

Ytterligare en social markör som kommer att undersökas i kapitlet är namnskicket. Såväl individer som familjer eller andra sociala grupper måste hela tiden markera sin samhällsliga position, sin exklusivitet och grupptillhörighet. Detta gäller i synnerhet om den sociala positionen förändras och inte längre är självklar. Namnen, en av människans tydligaste symboler, kan vi se som klass- och kulturmarkörer som monopoliseras av olika grupper i samhället.¹⁷² I kapitlet kommer jag att studera variationen av såväl för- och efternamn.

Till de erfarenheter som man kunde hämta i vardagen måste vi också se traditionen. Alla gruppidentiteter hämtar till stor del sin näring i traditionsbundna symboler och berättelser.¹⁷³ Nu är inte den historiska berättelsen enbart explicit historieskrivning, utan den återfinns även på det lilla och många gånger oartikulerade planet. Människors bild av sig själva borde till viss del gå att rekonstruera genom att studera livsloppen hos deras föräldrar, far- och morföräldrar. Koselleck menar att människans identitet i det förmoderna samhället formades av att hon förväntade sig att morgondagen i det stora hela skulle vara upprepning av gårdagen. Man projicerade det förflutna på framtiden.¹⁷⁴ De identiteter som vi kan förvänta oss ha varit i bruk bör därmed ha sin grund i de erfarenheter som kunde förmedlas av föregående generationer.

---

¹⁷¹ Jfr. Fagerlund s.8.

¹⁷² Om bruk av patronymika och familjenamn se Lext s.190 och Jarrick/Söderberg s.117. Om namnformer som uttryck för urbana attityder se Hanssen 1952 s.446-457.

¹⁷³ Honko s.54ff.

¹⁷⁴ Koselleck menar att den långsamma förändringstakten i det förmoderna samhället medförde att det var svårt för individen att se någon större skillnad mellan det förflutna och framtiden. I det moderna samhället är man däremot mer medveten om samhällets förändring och föreställer sig därmed att framtiden är annorlunda.(Koselleck s.271-276) Vi kan även anknyta till uppfattningen om förmoderna samhällens cykliska tidsuppfattning som hävdas av exempelvis Aaron Gurevitj.(Gurevitj s.16f)

Berättelsen om det förflutna är central i människans tolkning av sig själv.¹⁷⁵ Den ”typiska” eller ”normala” livscykeln hos föregående generation borde haft en stor betydelse för den efterkommande generationens självbild. Därmed skulle en livsloppsanalys kunna vara en framkomlig väg. Hur såg exempelvis 1840 och 1880 års glasarbetare på föregående generationer, det vill säga 1820 och 1860 års glasarbetare. Hur uppfattade de sina fäders sociala och kulturella ursprung? Hur rörde de sig socialt? Hur såg deras företrädares livscyklar ut?

I nedanstående undersökning har jag därför försökt följa individerna från tidig barndom tills de blir yrkesverksamma och bildar familj. Sedan har jag individerna sammanställts utifrån den kategorisering som diskuteras i nästa delkapitel. Vi skulle kunna kalla metoden för en kollektiv livsloppsanalys. Genom att statistiskt bearbeta samtliga individers sociala beteenden har jag försökt att konstruera ”ideala” eller ”normala” mönster för de olika grupperna. Utifrån dessa mönster diskuterar jag sedan vilka identiteter som var förhärskande inom de olika grupperna och hur de förändrades över tiden.¹⁷⁶

Metoden är emellertid inte problemfri. Detta gäller i synnerhet när materialet är litet. Då det i flera delundersökningar är få individer kommer de enstaka människorna ibland att få stort inflytande över resultaten. Det finns därför anledning att redan här påpeka att resultaten i de enskilda undersökningarna ibland måste ses som ganska svaga, och att det är viktigt att de ses i sitt sammanhang. Resultaten styrks emellertid av att jag använder olika material och flera materialproducenter. I den empiriska redovisningen nedan väljer jag att redovisa de olika grupperna för sig för att avsluta kapitlet med att föra en mer samlad diskussion. Detta medför att de teoretiska och metodiska diskussionerna kommer att föras när jag diskuterar glasblåsarna som är den första gruppen.

Om kategorier

Om vi skall rekonstruera identiteter hos människor som sedan länge är döda är det givetvis svårt att veta vilka kriterier eller sociala kategorier som kan ha varit relevanta. Människor har i sina sociala sammanhang ett flertal olika roller

---

¹⁷⁵ Jfr. Benedict Andersens diskussion om den moderna människans behov av en ”identitetsberättelse”.(Anderson s.192ff)

¹⁷⁶ Jfr. T Ericsson 1989 s.231.

där hon skaffar sig olika erfarenheter. Här har jag valt att ta arbetet som utgångspunkt då det utgjorde en stor del av 1800-talsmänniskornas dagliga liv. En vardag där man genom sitt arbete och sina dagliga sysslor skapade och levde sina relationer.¹⁷⁷ Denna utgångspunkt bör vara särskilt relevant på en bruksort som Kosta där inte bara arbetet, utan även bostäder, mat och fritid var beroende av glasbruket. Familjernas sociala relationer formades av vilket yrke mannen hade.¹⁷⁸ Därmed inte sagt att människors positioner i en social struktur automatiskt motsvaras av vissa specifika identiteter eller självbilder. Då människan aldrig befinner sig utanför sina sociala relationer menar jag ändå att vi måste knyta hennes identitet till hennes samhällliga vara.

Jag kommer i undersökningen huvudsakligen att utgå från bokhållarnas kategorisering i glasbrukets avräkningsböcker. Anledningen till att jag tar dessa kategorier som utgångspunkt är att jag vill komma så nära de dåtida människornas syn på sig själva som möjligt. Nu var givetvis inte uppfattningen om olika människors plats i samhället densamma inom bruksledningen och glasbrukets arbetare. Vi kan anta att glasbrukets drängar hade en avvikande uppfattning mot såväl glasblåsarna som glasbrukets ledning i fråga om vilka de var. Utgångspunkten är därför överhetens perspektiv, men indelningen torde i viss mån även spegla folkliga identitetsuppfattningar. Bokhållarnas kategorier är om inte annat det närmaste jag kan komma de folkliga identitetsuppfattningarna. Mitt övertagande av deras kategorisering är dock inte oreflekterat, utan en av avhandlingens viktigaste uppgifter är att försöka åter skapa de identiteter som skulle kännas meningsfulla för dem som arbetade vid glasbruket. Att jag startar i bokhållarens kategorier innebär inte att jag accepterar eller bekräftar dem, utan som framgår nedan modifierar jag deras indelning utifrån en klassanalys.

Om vi studerar glasbrukets handlingar, exempelvis 1820 års mantalslängd, återfinns tydligt avgränsade grupper.¹⁷⁹ Jag har i uppsatsen valt att utgå från bokhållare Hildebrandssons uppläggning av 1820 års avräkningsbok och mantalslängd. Även om inte kategorierna namngavs markerade han vilka individer han ansåg borde höra samman genom att lämna tomma uppslag i avräkningsboken. 1820 års avräkningsbok är inget unikum, utan en normalt upplagd bok. Att böckerna uppvisar en så pass stor likhet borde till stor del bero på att bokhållaren för varje nytt år försökte göra års- och bokskiftet

---

¹⁷⁷ Kosik s.85f.

¹⁷⁸ Jfr. Skarin-Frykman s.23 och Göransson s.32f.

¹⁷⁹ Dennas utformning var beroende av glasbruket. Vi kan därmed förvänta oss ett samband mellan uppläggnings av avräkningsböckerna och mantalslängder.

enklare genom att kopiera uppläggningsen av föregående års bok. Vi kan därför förvänta oss en tröghet i böckernas struktur genom vanans makt. Samtidigt måste kategoriseringen i hög grad ha speglat förvaltarens och ägarnas uppfattning om olika individers plats i samhället. Som Ylva Hasselberg påpekar i samband med att hon diskuterar uppläggningsen av husförhörslängderna i Ore socken, är ”längdernas” struktur en avspiegling av rådande samhällsideologier.¹⁸⁰

Om vi jämför antalet kontoinnehavare med antalet anställda arbetare ser vi att det är betydligt färre kontoinnehavare än anställda. Denna skillnad blir än mer påtagligt under slutet av perioden.

Tabell 1. Antal kontoinnehavare vid Kosta glasbruk inom undersökningskategorierna

	1820	1840	1860	1880
Tjänstemän	2	2	4	4
Glasblåsare	9	9	14	12
Glasslipare	1	2	3	7
Bruksarbetare	7	11	14	27
Bruksdrängar	12	21	36	28
Antal	31	45	71	78

Anm: I tabellen är enbart de direkt bruksanställda medtagna. Detta medför att bönder och torpare saknas.

Källa: Kosta glasbruks avräkningsböcker 1820-1880.(KGA)

Då det i genomsnitt var runt 150 anställda under 1870-talet gick det ungefär två anställda per konto under den perioden.¹⁸¹ Denna skillnad beror på att kontona inte var individuellt upplagda, utan hushållsvis. Av tabell 1 framgår att antalet kontoinnehavare ökade under perioden, men som vi såg i kapitel två ökade antalet anställda i än högre grad. Frågan diskuteras nedan, men jag vill redan här nämna att det beror på att arbetsorganisationens förändringar medförde att glasarbetarnas barn i större utsträckning anställdes av glasbruket.

¹⁸⁰ Hasselberg s.248f.

¹⁸¹ Se s.34. Jfr Ch Johansson som beräknar antalet arbetade dagar till 35905 hyttåret 1874. Med ett omräkningstal på 273 dagar/år fås antalet helårsarbetande till 132. Då hennes beräkningar rymmer många som inte arbetade full tid blir antalet anställda fler.(Ch Johansson tabell A1 s.207-210)

Samma process avspeglas också i att antalet bruksarbetare nära fördubblades under den sista tjugoförårsperioden. Denna kraftiga ökning var ett resultat av arbetsdelningen inom hyttverkstäderna. Antalet glasblåsare och bruksdrängar är lägre 1880 än 1860, beroende på de dåliga konjunkturen under 1870-talets sista år.

Hur, och på vilka grunder, indelades de anställda av bokhållare Hildebrandsson 1820 respektive bokhållare Holmqvist 1880?

1. Tjänste- och befallningsmän

Gruppen är liten och bestod 1820 endast av två personer. Det var inspektor Herman Vogt och bokhållaren Theodor Hildebrandsson. Hildebrandsson, som var ogift, levde i inspektorns hushåll som totalt sett bestod av sex personer; inspektorn med hustru och en dotter, inspektorns svägerska, en piga samt bokhållaren. År 1880 var gruppen fortfarande relativt liten och bestod av fyra personer. Det var förvaltare Fogelberg, inspektor Fagerström samt bokhållarna Holmqvist och Hirsch. Förvaltaren och inspektorn var gifta medan de båda bokhållarna levde som ogifta. Bokhållarna behövde dock inte vara ogifta och de bildade tidvis egna hushåll. David Fagerström som var bokhållare fram till 1879 gifte sig 1875, efter att ha bett förvaltaren och ägarna om tillåtelse.¹⁸²

I avhandlingen har jag dock valt att bryta upp kategorin tjänstemän i två olika grupper. Förvaltare och inspektorer har jag fört till kategorin borgerskap. Här har jag samlat bruksägare, förvaltare, inspektorer, präster och till dessa relaterade personer. Bokhållarna för jag till kategorin lägre borgerskap. Denna grupp består av bokhållare, rättare, handlare, gästgivare, studenter etc.¹⁸³ I glasbrukets bokföring särskiljs också bruksägarna och förvaltaren från bokhållarna.

---

¹⁸² Enligt brev från Inspektor Sohlberg till landshövding Charpentier var David Fagerström trött på ungarlivets och önskade gifta sig. (Brev från Sohlberg till Charpentier 15/5 1875, Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) Bokhållarna hade under 1870-talet sin bostad i ett rum innanför kontoret. (Brev från Sohlberg till Charpentier 9/11 1875, Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

¹⁸³ För en diskussion av problematiken kring social kategorisering se Wallengren s.24-26. En kategoris eller klass' inre struktur förändras också över tiden. En yrkestitel behöver inte innebära samma sak vid två olika tidpunkter. (Greiff s.66) När jag behandlar de borgerliga grupperna är det utifrån olika grunder. Medan förvaltare och inspektorer kategoriseras utifrån sitt förhållande till produktionsmedlen är prästernas position snarare konstruerad utifrån det äldre ståndssamhället. Jag är medveten om att jag missar i precision men då jag handskas med ett litet antal människor är det svårt att ha för många kategorier.

2. Glasblåsare

Gruppen bestod 1820 av tio personer. Av dessa tio var en överordnad de övriga och titulerades hyttmästare och en var en lärling. Resterande åtta var glasblåsare med egen verkstad. Alla utom lärlingen, som bodde hos en farbror, hade egna hushåll. Dessa bestod av glasblåsaren, i samtliga fall utom ett en hustru, i samtliga fall utom två ett eller flera barn. Hyttmästaren och glasblåsarna hade dessutom en till två pigor i hushållet. 1880 har gruppen blivit betydligt större och bestod av nitton glasblåsare. Av dessa var liksom 1820 en hyttmästare. Elva var mästare och förestod en verkstad. De resterande åtta arbetade som benmakare. Av glasblåsarna var alla mästare utom en gifta, till skillnad från benmakarna där endast tre var gifta. Liksom fallet var 1820 höll sig mästarna med pigor.

I avhandlingen kommer mästarna att föras till kategorin glasblåsare. Med glasblåsare menar jag en utlärdd glasblåsare som förstod en verkstad. Härmed splittrar jag bokföringskategorin och för över benmakarna till kategorin hyttarbetare. Att jag delar på glasblåsargruppen beror på att benmakarna var fullärda glasblåsare som inte nödvändigtvis fick en egen verkstad. I vilken mån denna distinktion var reell 1880 kommer att diskuteras nedan. Värt att notera är dock att bokhållaren inte har markerat i avräkningsboken med tomma uppslag eller liknande vid övergången från mästare till benmakarna. Även om benmakarna står uppställda efter glasblåsarna går det inte att se en medvetenhet om den begynnande arbetsdelningen i sättet att föra böckerna.

3. Glasslipare

Hildebrandsson förde inte in några glasslipare i 1820 års avräkningsbok. Gravören Lars Kjellander som var den första i kategorin fick först 1824 ett konto. Kjellander arbetade inledningsvis som en självständig hantverkare och anställdes först 1829. Han anställde, enligt husförhörlängden, sin bror Anders Kjellander som lärling. Under perioden 1820-1840 har vi därmed endast en glasslipare. Antalet slipare ökade påtagligt fram till 1880. Gruppen bestod då av sju glasslipare varav en var verkmästare. Mellan 1860 och 1880 arbetade det sammantaget arton glasslipare på Kosta. Under perioden 1860-1880 skiktades glassliparna i två grupper. Vi har dels sexton sliparemästare, dels två slipare som endast hade halv lön. Efter några år fick de dock de båda sliparna egna verkstäder varför jag valt att hålla samman gruppen. Glassliparna anställde liksom Lars Kjellander under hela perioden sina egna lärlingar och sliperidrängar. Samtliga sliparemästare under perioden var gifta.

4. Bruksarbetare

Gruppen, som inte är särdeles homogen, bestod enligt 1820 års avräkningsbok av sju personer. Gemensamt för dem är att de var yrkesmän men inte glasblåsare eller glasslipare. I gruppen återfinns materialmästaren, två hyttdrängar, två snickare, en smed samt en indragare.¹⁸⁴ Av dessa har samtliga utom en bildat eget hushåll. Förutom en smeddräng finns det inga inneboende tjänstehjon i något av hushållen. Även om de uppvisar vissa likartade drag är det 1820 svårt att identifiera dem som grupp. I 1880 års avräkningsbok består gruppen av nitton personer. Till dessa har jag fört de åtta benmakare som bokförts som glasblåsare. Min modifierade grupp om 27 personer utgörs av åtta benmakare, fem indragare, två förblåsare, fem hyttdrängar, två smältare, en pottkammarkarl, en maskinist, en murare, en smed och en snickare.

Vi ser också att bokföringskategorin innehåller två olika arbetarkategorier. Vi har dels de som hade kvalificerade arbeten inom glasproduktionen, dels mer traditionella hantverkare. Jag har valt att försöka hålla ihop gruppen, men kommer delvis att behandla dem separerade.

5. Bruksdrängar och dagsverkare

Gruppen består av arbetare som utförde diverse- och grovarbete vid såväl glasbruket som glasbrukets olika hemman. Gruppen är svår att avgränsa mot den agrara befolkningen, arbetsuppgifterna sammanföll ofta. Detta medför att individerna inte behandlas lika i mantalslängder och avräkningsböcker. Om man utgår från 1820 års avräkningsbok finner man tolv medan man finner sexton bruksdrängar i mantalslängden. Då det är rimligt att utgå från arbetsersättningen som grundval för kategoriseringen kommer jag att använda mig av de individer som återfinns i avräkningsboken. Gemensamt för dem är att de inte har någon yrkesutbildning och i allmänhet är hänvisade till renodlade grovarbeten. Det går dock att urskilja två olika typer av arbeten som delar gruppen i två delar. Av de tolv arbetade fyra i anslutning till hyttan med exempelvis avhuggning och framkörning av ved, medan de resterande åtta främst verkar ha varit sysselsatta vid brukets jordbruksfastigheter. 1880 bestod gruppen av 28 personer. Sysslorna var till stor del desamma som 1820 men andelen arbete inom glashyttan hade ökat.

---

¹⁸⁴ Indragaren står normalt inte upptagen med eget konto då han under denna tid vanligtvis var en hemmavarande son som arbetade i sin fars verkstad. I detta fall rör det sig om en mästareson vars föräldrar avlidit. Samma förhållande rör lärlingen i grupp två. Lärlingarna var oftast mästaresöner som avlönades genom sina fäders konton.

6. Bönder och torpare

Gruppen bönder och torpare rymmer den agrara befolkningen i brukets omland. Den är därför, i ett ekonomiskt och socialt perspektiv, inte särdeles homogen, utan innehåller såväl självägande som arrendebönder, bruks- och bondetorpare och soldater. Trots sin icke homogena karaktär kan gruppen avgränsas utifrån den typ av tjänster som de levererade till glasbruket. De sålde ett agrart präglat grovarbete. Det är frågan om arbeten snarlika dem som utfördes på den gård eller det torp som var deras huvudsakliga bärning. De högg och körde ved, bröt ny åkermark, byggde gårdsgårdar och stenmurar, arbetade med jordbruksdriften samt i viss mån med själva glasbruksdriften. Sett ur ett hushållsperspektiv var kontoinnehavaren gift och hade oftast ett eller flera hemmaboende barn.¹⁸⁵ Även om avhandlingen inte har haft som mål att undersöka gruppens sociala utveckling går det att se att andelen självägande bönder minskade i glasbrukets närhet. Denna sociala förändring berodde huvudsakligen på glasbrukets expansiva jordpolitik.

Glasblåsarna

Familjen

En första iakttagelse man kan göra är frånvaron av kvinnor i det material som presenterades ovan. Något annat hade i och för sig inte heller varit att vänta då glasbrukets avräkningsböcker utgick från hushållet eller familjen. Det är ändå av vikt att poängtera att själva glasframställningen var männens värld. Enligt glasbrukets avräkningsböcker var det inte någon kvinna som avlönades för "kvalificerat arbete". De få kvinnor som avlönades från "glastillverkningskonto" hade oftast en koppling till mästargruppen. Det gäller mästarernas änkor som dels uppbar pension, dels arbetade med att binda in glas. Detta arbete, det vill säga att emballera det färdiga glaset, utfördes under 1800-talets första hälft i stort sett enbart av änkor. När den nyanställda glasblåsaren Robert Temmig 1867 undrade om hans hustru kunde få arbeta med glasemballering fick han som svar att det var arbete för "en del fattigare personer".¹⁸⁶ Kosta

---

¹⁸⁵ Även om vi kan knyta ett utfört arbete till ett specifikt hushåll kan vi inte utifrån avräkningsböckerna säga vem som har utfört det. När det gäller bönder är det inte enbart hemmavarande barn som är aktuella utan även deras tjänstefolk.

¹⁸⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier 5/9 1867. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) Det är troligt att ankornas arbete till viss del skall ses som ett socialt omhändertagande. Då inbindningen verkar vara så starkt knuten till pensionssystemet kommer det arbetet att

glasbruk, om man med det menar den centrala produktionen i glashyttan, bör således ses som en utpräglad manlig arbetsplats. Det är dock fel att säga att arbetsorganisationen i sin helhet var manlig, även om den var manligt kontrollerad; den inbegrep via bruksarbetets koppling till hushållen kvinnor och barn. Nordström menar att vi återfinner kvinnor och döttrar till de anställda vid bruken i de ”miniatyrjordbruk” som de disponerade.¹⁸⁷ Själva glasbruket var emellertid en manlig arbetsplats vilket inte är samma sak som att bruksorganisationen som helhet var det.

Monika Edgren visar i sin undersökning av familj och hushåll i Norrköping att kvinnors arbeten till stor del utfördes inom den hushållsrelaterade sektorn under 1800-talets inledning. Edgren påpekar att de utförde arbeten som var möjliga att kombinera med vad hon kallar, omsorgsarbete.¹⁸⁸ Nu är inte Kosta och Norrköping jämförbara då det gäller marknaden för kvinnligt arbete. Glasbruket efterfrågade inte förlagsarbete på samma sätt som textilmanufakturerna i Norrköping.

Traditionellt har det agrara samhällets ekonomi till stor del betraktats som en subsistens ekonomi. Den ekonomiska verksamheten bedrevs inom ramen för hushållen. Under senare tid har denna bild av landsbygdens agrara prägel ifrågasatts. Carl-Johan Gadd menar att det är fel att se den svenska landsbygdens ekonomi som enbart baserad på renodlade jordbruk. Genom att peka på det omfattande lantverkets visar han att den agrara befolkningens produktion var ospecialiserad och mångfacetterad.¹⁸⁹ De beteckningar som användes för att kategorisera den agrara befolkningen som ”bonde”, ”torpare” eller ”backstugusittare” uttryckte inte vad de huvudsakligen arbetade med, utan vilket förhållande de hade till jorden och de grunder på vilka de betalade skatt.¹⁹⁰ En person som betecknades med en agrar titel kunde ha haft sitt jordbruk som binäring till ett hantverk och var sålunda inte varit mer jordbrukare än en stadshantverkare.¹⁹¹

Risken är också, som Agneta Boqvist påpekar, att vi får ett felaktigt perspektiv på den samlade ekonomin. Genom att endast den del av ekonomin som inbegrep männen finns redovisad i våra källor får vi en skev bild av människors livssituation. Boqvist menar att vi härmed övervärderar

---

diskuterar i samband med bruksortens sociala relationer. En stor del av det kvinnliga arbetet torde i övrigt ha utförts inom ramen för de kvinnodagsverken som glasbrukets gårdar och torp hade att leverera till glasbruket.

¹⁸⁷ O Nordström 1988 s.6.

¹⁸⁸ M Edgren s.153.

¹⁸⁹ Gadd 1991 s.20-32.

¹⁹⁰ Gadd 1991 s.331.

¹⁹¹ Gadd 1991 s.331f.

jordbrukets betydelse.¹⁹² Även om Boqvist undersöker en jordbruksbygd så är hennes påpekande i högsta grad relevant i en undersökning av en bruksmiljö. Jag har i likhet med Gadd och Boqvist uppfattningen att den agrara produktionen inbegrep betydligt mer än jordbruksprodukter. En icke obetydlig del av denna produktion bedrevs som en avsaluproduktion.¹⁹³ Sammantaget tror jag emellertid inte att det fanns någon omfattande arbetsmarknad kring Kosta för kvinnor utanför hushållen under perioden fram till 1840. Detta mönster går igen även vid glasproduktionen. De kvinnor som vi möter var oftast inte anställda direkt av glasbruket, utan utförde sysslor inom hushållen. Här kommer emellertid inte den ekonomiska betydelsen av det hushållsrelaterade arbetet att diskuteras, utan jag konstaterar att kvinnor i huvudsak arbetade inom hushållets ram. Det är viktigt att man håller i minnet att hushållen inte var så enkelt konstruerade som nedanstående undersökning kan ge sken av. I många fall kan man tänka sig att de hade inkomster från andra håll än männens arbete på glasbruket. Hushållen är samtidigt intressanta för undersökningen då de utgjorde grunden för glasbrukets löneredovisning. Låt oss därför studera glasblåsarnas hushåll för att se hur dessa var uppbyggda.

I avhandlingen har jag valt att definiera en glasblåsare eller mästare som en upplärd glasblåsargesäll som någon gång förestod en verkstad. Detta medför vissa gränsdragningsproblem vad gäller lärlingar som arbetade som glasblåsare. Under kortare perioder arbetade lärlingar som blåsare i verkstäder när den ordinarie glasblåsaren varit sjuk. När Johan Niklas Söderbom 1829 var borta på grund av "sjukdom efter fylleri" förestod lärlingen Reinhold Henke hans verkstad. Henke drev också verkstaden under september månad 1830 när Söderbom slutat en månad för tidigt.¹⁹⁴ Här har inte lärlingen räknats som glasblåsare då han inte formellt innehade verkstaden. Motsvarande problem har jag haft med upplärda gesäller som inte fick någon verkstad. Reinhold Gerner och Johan Fredrik Grönberg tituleras som mästare och glasblåsare i avräkningsböckerna, utan att de arbetade som det. Då båda var utlärdade gesäller och under kortare tid hade verkstäder, har jag räknat dem som glasblåsare.¹⁹⁵

---

¹⁹² Boqvist s.36ff.

¹⁹³ Om svaga hushållsenheters behov av marginalinkomster se L-O Johansson s.107-117.

¹⁹⁴ Kosta glasbruks avräkningsböcker 1829 och 1830.(KGA)

¹⁹⁵ Utöver den redovisade gruppen glasblåsare skulle kunna läggas ytterligare lärlingar och gesäller som hade kompetens och som blåste glas men som inte hade en egen verkstad. Vissa av dem som Reinhold Henke och Johan Fredrik Gerner tröttnade på att vänta och flyttade från Kosta. En möjlighet yppade sig att avancera snabbare när glasblåsaren Johan Fredrik Wentzel (arbetade ej vid Kosta men var släkt med familjen Gerner) startade Wentzelholms glasbruk

Glasblåsaren Peter Abraham Söderbom (1801-1870) med hustru Brita Helena Malmström (1795-1882)

Som framgick ovan var en glasblåsare vid Kosta vanligtvis gift och förestod ett hushåll. Detta förhållande är tydligt under hela undersökningsperioden.¹⁹⁶ I den första perioden var 18 av 22 och i den andra var 38 av 45 glasblåsare gifta vid perioden slut. Vi ser med andra ord en giftermålsfrekvens på något över 80 % för hela undersökningsperioden. Det normala var att en glasblåsare gifte sig i samband med att han fick en egen verkstad. Carl Hindrik Scheutz faller väl in i bilden. Han fick en egen verkstad när han var 25 år gammal. Samma år gifte han sig med materialmästarens fosterdotter Wilhelmina Lundgren. Året därpå föddes sonen Theodor. Det finns undantag, i den första perioden blev exempelvis Lorentz Ulrich Braur glasblåsare 1809 men gifte sig med Christina Stockhous först 13 år senare. Ett andra undantag är Reinhold Gerner som inte gifte sig alls, utan levde ensam.

(1826-1897) i Rumskulla socken knappt tio mil från Kosta. Om Wentzelholms glasbruk kan läsas i Fogelberg 1968.

¹⁹⁶ Glasblåsarmästarnas giftermålsmönster faller väl in i den bild som tidigare forskning ger om stadshantverkare och smeder vid järnbruk. Se härom exempelvis L Edgren 1987 s.164ff och 180f, Hörsell s.143ff, Rydén s.206-209 och Florén 1991 s.144-158.

Om vi enbart ser till de glasblåsare som stadigvarande innehade verkstad finner vi i den första undersökningsperioden endast två som levde ogifta under någon längre period.¹⁹⁷ Lorentz Ulrich Braur mellan 1809-1823 och Johan Gustaf Berg mellan 1823-1827. I den andra perioden ser vi samma mönster. Det var Peter Lorentz Braur mellan 1849 och 1858 samt Bernhard Braur mellan 1868 och 1875. Samtidigt gifte de arbetande glasblåsarna om sig i de fall de blev änklingar. Som exempel härpå kan vi se Theodor Scheutz som gifte sig inte mindre än tre gånger. Detta resultat ligger i linje med vad Göran Rydén visat i sin undersökning av smedhushållen i Tore Petrés järnbrukskomplex. Rydén visar att merparten av smederna gifte sig.¹⁹⁸ Rydén hävdar vidare att en mästare utan ett fungerande hushåll var en praktisk omöjlighet. I och med att lönen till avsevärd del inte utbetalades i bearbetad form krävdes en omfattande arbetsinsats för att nyttiggöra sig den.¹⁹⁹ Rydén menar att det inte var möjligt att bedriva ett så omfattande hushållsarbete om man vistades 70 timmar i veckan i hyttan.²⁰⁰ Löneformen var densamma i Kosta som i Petrés järnbruk och jag delar Rydéns bedömning om vilken mängd arbete som krävdes för att bearbeta naturalönen.

Under den senare perioden började dock vissa naturaelement värderas ekonomiskt. Bruket började betala kostpengar, ved- och odlingsersättning till arbetare som av olika anledning inte nyttjade naturaförmånerna. Lönesystemet höll på att förändras.²⁰¹

Hushållet måste ändå ses som en nödvändig del av glasbrukets arbetsorganisation under båda perioderna. De två mästarerna som under perioden 1820-1840 under en längre tid var ogifta ingick i andra typer av hushållskonstruktioner än äktenskapet. Braur levde tillsammans med en yngre syster och kunde tillgodogöra sig hela lönen medan Berg levde som inneboende hos en annan glasblåsare och därmed inte fullt ut kunde använda naturadelen av sin lön. De ogifta glasblåsarna under den senare perioden var tämligen unga och bodde i flertalet fall hos sina föräldrar.

Under perioden 1860-1880 var det ett större antal glasblåsare som gifte sig innan de fick egen verkstad än under perioden 1820-1840. Sammantaget fyra stycken gifte sig mer än fem år innan de blev mästare. Relativt sett innebär det ingen ökning, men tidsavvikelsen mellan giftermålet och verkstadsinnehavet

---

¹⁹⁷ Jag räknar här bort de två glasblåsarna Johan Fredrik Grönberg och Reinhold Gerner som inte kom att arbeta som glasblåsare.

¹⁹⁸ Rydén s.206-209.

¹⁹⁹ Rydén s.223-245 och 246-247.

²⁰⁰ Rydén s.295

²⁰¹ Löneformen behandlas i kapitel tre ovan och kapitel fem nedan.

blev större. Under perioden 1820-1840 var det ingen glasblåsare som gifte sig mer än tre år innan han fick verkstad. Att de gifte sig så pass långt innan de fick verkstad måste dels tolkas som att de i ökad utsträckning hade ekonomiska möjligheter att bilda familj innan de nådde slutpunkten på sin yrkeskarriär, dels som att de inte räknade med att bli mästare. Detta borde i synnerhet gälla de tre som gifte sig mer än 10 år innan de fick sin första verkstad. Där går det inte se något samband mellan verkstadsinnehav och giftermål. I båda fallen pekar förändringen i riktning mot att det äldre hantverkssystemet genomgick en förändring. Vi såg också i kapitel tre att glasblåsarnas tidigare ställning förändrades under perioden.

Förändringarna av arbetsorganisationen skapade också ekonomiska möjligheter till giftermål innan glasblåsarna blev utlärd. De fyra som gifte sig flera år innan de blev glasblåsare arbetade samtliga som indragare eller lärlingar även som gifta. För de båda bröderna Frans Oscar och Nils Gustaf Petersson hägrade nog inte den egna verkstaden särdeles tydligt. De båda kom att arbeta som indragskarlar tills de var 39 respektive 46 år gamla.

Tabell 2. Social bakgrund för de kvinnor som gifte sig med 1820-1840 respektive 1860-1880 års glasblåsare

Faderns yrke	1820-1840 (%) (N=22)	1860-1880 (%) (N=40)
Borgerskap	-	8
Lägre borgerskap	14	10
Glasblåsare	27	35
Brukshantverkare	23	15
Hyttarbetare	5	-
Bruksdräng	-	5
Bonde	18	10
Torpare/soldat	-	2
Oidentifierad	14	15
Summa	101	100

Anm. Till gruppen brukshantverkare har även räknats smeder från järnbruk. Dessa smeder utgör i denna tabell samtliga brukshantverkare utom en. Det gäller en formmakare under perioden 1860-80. Antalet giftermål går inte att relatera till antalet glasblåsare då glasblåsare normalt gifte om sig om de blev änklingar.

Källa: Ekeberga med flera socknars kyrkböcker.

Hittills har jag enbart sett hushållsbildandet och därmed äktenskapet utifrån ett funktionellt perspektiv. Jag har konstaterat att ett fungerande hushåll var en nödvändighet för en glasblåsare. Äktenskapet kan emellertid ses utifrån andra utgångspunkter. Det skulle tillfredsställa emotionella behov, det markerade inträdet i vuxenvärlden och kan inte minst ses som en betydelsefull social och kulturell markör.²⁰²

Vilka gifte sig glasblåsarna med? Från vilka sociala grupperingar hämtade glasblåsarna sina äktenskapspartners? Resultaten av undersökningen måste, som framgår av tabell 2, i första hand tolkas som att den nyblivne glasblåsaren under båda perioderna om möjligt gifte sig med en dotter till en glasblåsare. Fanns det ingen lämplig, och villig, kvinna med denna bakgrund försökte man hämta sin hustru från någon brukshantverkarläkt. Om vi bryter ner statistiken framkommer att det i flertalet fall rörde sig om döttrar till brukssmeder. I några fall gifte sig glasblåsarna med bonddöttrar. Under båda perioderna går det att säga är att det fanns en orientering mot yrket i första hand och mot ”brukshantverket” i andra hand.

Undersökningsperiodernas giftermålsmönster skiljer sig i viss mån från varandra. Det går att iaktta mindre förskjutningar som dock inte är statistiskt säkra. Det är en jämnare fördelning av kvinnornas sociala bakgrund i den senare perioden. Kvinnorna sprider sig över ett större socialt spektrum. Detta kan bero på att det är ett större antal giftermål i perioden 1860-1880. Vi ser emellertid tre kvinnor med bakgrund i bättre borgerliga skikt, två var döttrar till fabrikkörer och en var dotter till en inspektor. För perioden 1820-1840 kan man notera att ingen glasblåsare gifte sig med någon från glasbrukets lägre skikt. Detta förhållande gäller inte perioden 1860-1880 där det är två kvinnor från denna kategori.

Avgrensningen mot det agrara samhället är inte helt klar under någon av perioderna, vilket skulle tyda på att det antingen förelåg en intressegemenskap eller att glasblåsare och bönder i viss mån upplevde sig som socialt jämlika. Tolkningen får stöd av att flera glasblåsare skaffade sig gårdar när de slutade blåsa glas.²⁰³ Samtidigt ser vi i tabell 2 ovan att andelen giftermål med kvinnor från bondfamiljer faller från 18 till 10 %. Resultatet kan jämföras med den hypotes som Jan Sundin och Lars Göran Tedebrand formulerar angående

---

²⁰² Matovic s.27f och 224-244.

²⁰³ Några av glasblåsarna lämnar efter hand bruksortslivet för att helt eller delvis bli lantbrukare. Som exempel kan nämnas att Reinhold Berg köpte hemmanet Carlsmåla, Theodor Scheutz kommer över en gård i sitt tredje gifte och Frans Berg som arrenderar en gård i Lövsjö.

bruksinvånarnas förhållande till människorna på landsbygden.²⁰⁴ De arbetar utifrån hypotesen att den stora avgränsningen inom bruksorten gick mellan den agrara omgivningen och en stadsorienterad bruksortskultur. Sundin tolkar också sina resultat i en undersökning av Västernorrland i samma riktning.²⁰⁵

Resultaten i min undersökning stöder Sundins forskningsresultat i högre utsträckning under den senare perioden än i den tidiga. Vi ser att glasblåsarna gifte sig allt mer inom bruksorten. Under den tidiga perioden kan Börje Hanssens resonemang om så kallade urbana och pagana kulturmönster ses som relevant. Jag menar att det, åtminstone för den tidiga perioden, är fel att se den kulturella skiljelinjen i brukssamhällets geografiska gräns gentemot landsbygden.²⁰⁶ Istället måste vi se de kulturella rummen som oberoende av de geografiska.²⁰⁷ Under i synnerhet den första, men även den andra, perioden kan vi konstatera ett större utbyte mellan glasblåsare och bönder än mellan glasblåsare och brukets lägre skikt. Om vi bortser från familjerna ur glasbrukets ägargrupp och prästerskapet, gifte sig mästarna inom det agrar-industriella samhällets bättre beställda skikt.²⁰⁸ En tolkning som ser en värdegemenskap mellan ovan nämnda grupper får ytterligare stöd om man beaktar deras inkomster och materiella levnadsomständigheter.

Under perioden 1820-1840 ser vi att familjen Scheutz höll sig inom ramarna för det sociala mönster som vi kunde konstruera. Glasblåsaren Carl Hindrik gifte sig med dottern till mjölnaren Lundgren medan Theodor i sin tur gifte sig

---

²⁰⁴ Sundin/Tedebrand 1979. Samma utgångspunkt har Greger Andersson i sin studie av svenska blåsmusikkarer.(Andersson) Se även Hallström om bruksmusiken i glasriket.

²⁰⁵ Sundin 1989 s.286.

²⁰⁶ I detta skede kan vi säga att bruksmiljön, liksom även städerna, hade en påtaglig agrar prägel med jordbruk och djurhållning. Se härom Hellspong/Löfgren s.161f och 212f, Florén 1987 s.39ff. Om sydsvenska småstadsborgares nära anknytning till en agrar kultur kan läsas i Ulvros s.53f. Ulvros tolkning går delvis i motsatt riktning mot exempelvis Keith Thomas som ser den ökade närheten mellan människor och natur som ett tecken på att djur och natur inte längre är direkta försörjningskällor för en allt större del av befolkningen. Vid städernas tillväxt ökade avståndet mellan land och stad. Vi skulle därför kunna dra slutsatsen att den agrara stadskultur som Ulvros beskriver i mycket var ett småstadsfenomen.(Thomas passim dock särskilt 103-111)

²⁰⁷ Begreppen urban och pagan lanserades av Börje Hanssen i en antropologisk undersökning av 1600- och 1700-talens Österlen. Hanssen menar att de kulturella rummen inte var geografiska, utan att de följde sociala förhållanden. Enligt Hanssen återfinns vi därför urbana respektive pagana grupper i såväl städer som landsbygd.(Hanssen 1952 s.411)

²⁰⁸ Om den egna gruppen är liten måste ett renodlat endogamt äktenskapsmönster vara svårt att konsekvent upprätthålla om man inte har ett stort kontaktområde. Hellspong/Löfgren pekar på att den geografiska kontaktzonen var liten i det äldre samhället och man därför ofta gifte sig inom den egna socknen.(Hellspong/Löfgren s.261)

med dottern till smeden Hammarström på Lessebo järnbruk.²⁰⁹ Vi kan konstatera att samtliga glasblåsare under perioden gifte sig inom ett begränsat socialt fält. Utifrån vad vi kan se i tabell 2 ovan skulle den tidiga periodens ”vi” eller sociala och kulturella krets bestå av glasblåsare, smeder, ett skikt av lägre borgerskap och självägande bönder.²¹⁰ Vad vi däremot inte finner är kanske det mest intressanta, det är inte någon dotter till brukets eller socknens oskolade arbetare. Hur ser det ut under perioden 1860-1880?

Både Nils Gustaf Petersson och hans bror Frans Oscar gifte sig med kvinnor från, vad som i ett efterhandsperspektiv framstår som, ett lägre socialt skikt. Då de gifte sig medan de arbetade som indragsskarlar såg de, vid tiden för sina giftermål, troligtvis inte heller en framtid som glasblåsare.²¹¹ Om vi istället ser till faderns sociala position och deras egna yrken vid tidpunkten för giftermålen var partnervalet inom deras eget sociala fält. De båda brödernas far, Peter Nilsson, lämnade arrendegården 1835 och försörjde sig därefter på vad dagsverken och vad backstugan gav. Då både Nils Gustafs och Frans Oscars svärfäder var dagsverkare passar deras partnerval in ganska bra i det mönster vi föreställer oss.

Äktenskapets betydelse för att överföra produktionsmedel mellan generationerna är i de flesta fall utan betydelse för glasblåsarna under båda perioderna. Glasbruket ägde såväl ugnar som verktyg och glasblåsarna efterlämnade inte några större förmögenheter.²¹² Snarare kan vi säga att sterbhusen under den tidigare perioden många gånger var konkursfärdiga genom sina skulder till glasbruket.²¹³ Under den andra perioden kan man dock se att glasblåsarna i allt större utsträckning började samla på sig ett visst kapital. Det var inte ovanligt att de hade runt fyra till femtusen riksdaler.²¹⁴ Det kapital som

---

²⁰⁹ Wilhelmina Lundgrens fosterfar var glasbrukets materialmästare.

²¹⁰ Den begränsade volymen på materialet (22 giftermål under perioden 1820-40) begränsar naturligtvis möjligheterna att dra långtgående slutsatser.

²¹¹ Om äktenskap och möjlighet att bli mästare se L Edgren 1987 s.26-31 och s.180.

²¹² Vi får heller ingen änkekonservering inom gruppen. Under perioden gifter sig inte någon glasblåsaränka om sig. Glasblåsarna gifter sig dock både två och tre gånger. Detta förhållande tyder på att familjerna inte baserade sin makt på ett formellt innehav av specifika verkstäder eller mer omfattande verktygsuppsättningar. Se härom för bruksmiljön Florén 1991 s.15-23 och 75f samt för stadshantverket L Edgren 1983 s.6-17, Hörsell s.149ff och Vaino-Korhonen s.169-177.

²¹³ Glasbruket efterskänkte i allmänhet skulderna vid dödsfall.(avräknings- och kapitalböcker, KGA) Om glasarbetarnas skulder se diagram 3.

²¹⁴ I Se avräkningsböckerna ses ibland noteringar om kontantuttag för insättning i Lenhovda sparbank. Se också spridda kommentarer av Sohlberg angående glasblåsarnas besparingar i sin brevväxling med glasbrukets ägare.(Ulrik Sohlberg brevkopieböcker, KGA) Av diagram 3 fram-

skulle överföras till nästa generation bör emellertid även under den senare perioden huvudsakligen ses som ett kultur- och kunskapskapital samt ett socialt kapital i form av ett etablerat nätverk.²¹⁵

En intressant fråga blir därför om det går att se någon skillnad mellan olika familjer. Agerar de stora och väletablerade familjerna annorlunda än de som saknade traditioner inom yrket? Enligt det resonemang som fördes ovan borde deras innehav av kulturellt och annat kapital vara olika stora.²¹⁶ Att det var skillnad antydde när vi såg på bröderna Pettersson. Nu gifte de sig inte som glasblåsare så det är tveksamt om man utifrån dem kan säga något. Om vi istället tittar på bröderna Carl Carlsson och Gustaf W Jonsson finner vi att de gifte sig med i det ena fallet en bonde- och i det andra en soldatdotter.²¹⁷ De kan jämföras med de fyra glasblåsarna från familjen Söderbom vilka valde att gifta in sig i helt andra typer av familjer. Vi finner där trädgårdsmästare, formmakare, inspektor och glasblåsare som svärfäder. Även om det är få individer verkar det ändå som om det är skilda giftermålsmönster mellan familjerna. Skillnaden bör kunna förklaras utifrån deras olika sociala bakgrund. Ser vi till deras fäder finner vi i Carlssons och Jonssons fall en hyttdräng och i bröderna Söderboms fall en glasblåsare. Utifrån ett sådant perspektiv måste bröderna Petterssons ”kapitalinsats” ses som förhållandevis blygsam. Det skulle därför vara intressant att undersöka hur rekryteringen till yrket gick till. Från vilka sociala skikt rekryterades glasblåsarna och går det att registrera några förändringar mellan de båda undersökningsperioderna? Skedde rekryteringen till yrket även under perioden 1860-1880 inom glasblåsarfamiljerna?²¹⁸ De båda bröderna Pettersson indikerar att rekryteringsmönstret förändrades.

---

går att glasblåsarnas skulder till glasbruket sjönk för att fram emot 1860-talet övergå i ett tillgodohavande.

²¹⁵ Det man kan se är hur barn hjälps till lärlings- och glasblåsarplatser, hur glasblåsare går samman för att grunda glasbruk, hur svågrar rycker in för att förhindra avskedanden etc. För en diskussion av glasblåsaryrket som kapital och egendom se Scott s.35.

²¹⁶ Om ”insatsens” betydelse vad gäller möjlig äktenskapspartner se Matovic s.261.

²¹⁷ I kapitlets avslutande delkapitel har jag ritat en bild Carl Carlssons sociala nätverk sett utifrån hans släktskapsförhållanden.

²¹⁸ Joan Scott visar att glasblåsarna i Carmaux oftare försökte få sina söner till andra professioner än glasblåsare. Denna strategi uppkom när de upplevde hur mekaniseringen undergrävde deras position inom glasindustrin.(Scott s.101-107)

Rekrytering

Carl Hindriks son Theodor började som indragsgosse i sin fars verkstad i november 1830. Han hade just fyllt 12 år när han städslades för hyttåret 1831.²¹⁹ Om han har varit där tidigare och hjälpt sin far vet vi inte. Det är emellertid troligt att han under några år varit i hyttan till och från. Vi skulle rent av kunna fråga oss om glasblåsaren förutsattes ha sina söner gratis i hyttan tills de blev indragare. Jag kan inte finna några direkta belägg för en sådan tolkning, men vissa tecken tyder på att så kunde vara fallet under i varje fall början av 1800-talet. Glasblåsaren Lars Grönberg son Johan Fredrik blev exempelvis avlönad indragare först när fadern avskedats. Några blev indragare först i 15-16 års ålder för att endast några år senare bli lärlingar.

I kapitel tre visades att det fanns två biträden i den traditionella arbetsorganisationen. Denne avlönades emellertid inte av glasbruket under det tidiga 1800-talet, utan måste varit en glasblåsarson eller någon annan som glasblåsaren själv betalade.²²⁰ Om vi studerar 1820-1830 års avräkningsböcker finner vi att glasbruket avlönade i genomsnitt 261 veckor indragning per år medan antalet driftveckor för samtliga verkstäder var ca 300. Diskrepansen mellan avlönad indragning och antal driftveckor borde bero på att viss indragning har bokförts på skörare och hyttdrängar. Om vi säger att glasbruket i genomsnitt avlönade 300 indragningsveckor per år, blir det en indragare per verkstad. Detta medför att det saknas en arbetare per verkstad om glasblåsaren hade två hjälpare.²²¹ Denna indrags- eller brogosse borde antingen återfinnas i mästartens hushåll eller ha avlönats av mästarten själv via kontantuttag. Att glasblåsaren ännu under 1870-talet ibland anställde biträden själv framgår dessutom av brevväxlingen mellan förvaltaren och Reinhold Charpentier.²²² Glasblåsaren Axel Larsson som sökte arbete 1876 var tveksam till att ta tjänsten om han var tvungen att själv avlöna sina biträden.²²³

När Theodor Scheutz från 1831 ”drog in” för 1 rd i veckan var han sannolikt ganska väl förberedd.²²⁴ Han hade vuxit upp i ett hantverkarhem och

---

²¹⁹ Han hade i likhet med andra barn inget eget konto utan redovisades på faderns konto. (Kosta glasbruks avräkningsbok 1831, KGA)

²²⁰ Strömberg s.94f.

²²¹ Om den äldre arbetsorganisationen se kapitel tre och sex.

²²² Avräkningsböcker 1820-1830 samt brev från Sohlberg till Charpentier 27/3 och 30/3 1876. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

²²³ Brev från Axel Larsson till Ulrik Sohlberg den 8/2 1876 och flera av Larsson skrivna därpå följande brev, (Inkommande brev, KGA)

²²⁴ Om smedbarns erfarenheter av faderns arbete se Rydén s.201. I kapitel fem diskuteras hur arbete och fritid växte in i varandra.

Tabell 3. 1820-1840, 1860-1880 samt 1876-1880 års glasblåsare med avseende på rekrytering, etnicitet och social bakgrund

Faderns släkt/yrke	1820-1840 (%) (N=22)	1860-1880 (%) (N=45)	1876-1880 (%) (N=23)
Stabilitet			
Ursprunglig glasblåsarsläkt	77	29	13
Övrig bakgrund	13	71	87
Summa	100	100	100
Etnicitet			
Tysk släkt	91	60	35
Svensk släkt	9	40	65
Summa	100	100	100
Rekrytering			
Värvad vid annat glasbruk	27	40	48
Internt rekryterad	73	60	52
Summa	100	100	100
Social bakgrund			
Lägre borgerskap	-	9	9
Glasblåsare	86	53	48
Brukslantverkare	5	2	-
Hyttdräng	5	11	17
Torpare/soldat	-	7	9
Bonde	5	-	-
Oidentifierad	-	17	17
Summa	101	99	100

Anm: Med begreppet "ursprunglig" avses familj som varit representerad på Kosta sedan glasbruket togs i drift. Med begreppet "tysk" avses en person vars familj helt eller delvis har sin bakgrund i Tyskland (eller etniskt motsvarande område) eller som har gift sig med en person som enligt ovan betecknas som tysk. På motsvarande sätt avses med "svensk" en person vars familj har sin bakgrund i Sverige och som inte är gift med en "tysk", definierad enligt ovan. Den höga tyska invandringen medför att andelen oidentifierade fäder är förhållandevis hög. Det är emellertid rimligt att anta att andelen glasblåsare borde öka något då många av de invandrade tyska glasblåsarna med stor sannolikhet var barn till glasblåsare. Källa: Kyrkoböcker, Fogelberg/Holl 1988 s.66-114 och Kosta glasbruks avräkningsböcker.

vistats i hyttan i samband med att han hämtade mat och dryck åt sin far och farfar. Efter sju år som indragare arbetade han 1838 fortfarande i faderns verkstad, men nu som lärling med en veckolön på 3 rd. Ytterligare ett par år senare förestod den nyligen utskrivna lärlingen en småglasverkstad.²²⁵ Vilka var de andra glasblåsarna? Hur hade de kommit till denna position? I Theodors fall kan vi utan tvekan säga att hans familjetillhörighet var en stor tillgång.

I jämförelse med Theodor Scheutz finner vi att en del glasblåsare under den andra perioden avviker högst påtagligt. Nils Gustaf Petersson fick sin första verkstad när han var nära 50 år gammal. Han hade dock börjat arbeta i hyttan redan som sjuåring. Den avgörande skillnaden mellan Theodors och Nils Gustafs skilda karriärer bör ha varit deras olika bakgrund. Som vi konstaterade i samband med giftermålen kan vi knappast se Nils Gustaf som någon typisk glasblåsare, utan snarare som ganska atypisk även för den senare undersökningsgruppen. Av de 45 undersökta glasblåsarna i den andra gruppen är det tre stycken som utmärker sig genom att bli glasblåsare i relativt hög ålder. Det är de båda bröderna Petersson samt glasblåsaren Peter Abraham Söderboms son Johan. I tabell 3 ovan redovisas glasblåsarnas bakgrund under hela undersökningsperioden.

Materialet som beräkningarna i tabellen bygger på omfattar endast 22, 45 respektive 23 personer varför försiktighet påkallas när det gäller tolkningen av de relativa tal som redovisas. Det är dock av intresse att redovisa beräkningarna emedan de ger en bild av hur sammansättningen av den kvalificerade arbetskraften vid Kosta glasbruk förändrades. Vissa förhållanden dominerar så pass mycket att vi kan se den ideale glasblåsaren vid de tre nedslagen.

Om vi ser till de nio glasblåsare som 1820 antingen förestod en verkstad, eller var hyttmästare, finner vi följande familjenamn: Berg, Braur, Henkel, Scheutz, Ekeberg, Grönberg och Gerner. Av de sju familjer som 1820 innehade hyttverkstäderna var fyra ”tyska” och hade verkat i Kosta sedan brukets start.²²⁶ De tre familjer som bar svenska efternamn, familjerna Berg, Ekeberg och Grönberg, var dock genom giftermål besläktade med de ursprungliga

---

²²⁵ Det fanns inte, utifrån vad jag funnit, någon formell utskrivning av lärlingarna. Under 1800-talets första hälft omnämns dock, i såväl brev som i kapitalböcker, ”utlärlings-” och ”örfilskalas” vilket torde ha varit utskrivningskalas. (Se exempelvis brev från majorskan Angerstein till inspektör Vogt den 2/1 1824 angående kostnaderna för Richard Bergs ”utlärningskalas”, Inkommande brev, KGA)

²²⁶ Att de verkat i Kosta sedan driften inleddes är inte helt korrekt. De hade dock etablerat sig under de första 10-20 årens drift.

tyska invandrarna. Samtliga familjer kan 1820 relateras genom släktskap med de ursprungliga mästarfamiljerna.²²⁷ Detta visar att familjerna hade en hög grad av stabilitet och att man kan misstänka att släkt- och familjerelationer var av avgörande betydelse för yrkets rekrytering.²²⁸ 1820 års kohort var inte något särfall, utan snarare det normala för Kosta under perioden fram till 1840. Om gruppen utökas till att gälla samtliga glasblåsare under perioden 1820-1840 ser vi i tabell 3 att bilden för hela perioden ser ungefär likadan ut.

För perioden 1820-1840 går det, utifrån vad som hittills framkommit, att konstruera följande person: den ideala glasblåsaren var född och uppvuxen i Kosta; hans far var glasblåsare och kom från en familj med tyska anor; hans mor var dotter till en glasblåsare, smed eller hemmansägare; hans familj var etablerad vid glasbruket sedan mitten av 1700-talet; efter att ha arbetat och gått i lära i sin fars verkstad under 10-15 år blev han i 25-årsåldern glasblåsare med egen verkstad.

För perioden 1860-1880 är det inte längre möjligt att göra en lika tydlig och klar konstruktion. De drag som utmärkte den tidigare perioden har försvagats. Fortfarande var det emellertid betydelsefullt att ha anknytning till äldre eller tyska glasblåsarfamiljer. Glasblåsarens far var oftast glasblåsare även om fler hade en annan bakgrund. Vi ser även att några torparbarn blivit glasblåsare.

Går vi istället in och tittar på åren 1876-1880 ser vi att såväl det ”tyska” inslaget som de tidigare dominerande ursprungliga glasblåsarfamiljerna i stort sett har försvunnit. Vi kan också se att andelen värvade glasblåsare ökat i förhållande till de båda tidigare perioderna. Denna tendens förstärks om man enbart ser till 1880. Intressant är att de tyskar som finns kvar i högre grad är första eller andra generationens invandrare. Den idealtyp som Theodor Scheutz fick representera var inte längre aktuell.²²⁹ Den vanligaste bakgrunden, som den framkommer i tabell 3, har fram mot 1880-talet snarare blivit en ”svenskättad” glasblåsarson som värvats vid något annat glasbruk. Samma

---

²²⁷ Jfr. Montelius 1959 s.53ff och Rydén s.151ff om järnbrukens smeddynastier. Vid glasbruket kan nämnas Cedersberg och Casimirsborg där driften vid 1700-talets slut dominerades av familjen Schmidt.(Nordström 1962 s.42) Familjen Schmidt kan genom familjen Berg även kopplas till Kosta under 1800-talets första hälft.

²²⁸ Göran Rydén visar att järnbruk som hade en hög grad av intern rekrytering fick en påfallande hög stabilitet i arbetskraften. I botten ligger troligen en lokal identitet men Rydén menar också att de pojkar som kom från brukens smedfamiljer hade förtur på platser inom hammarlagen.(Rydén s.139-148)

²²⁹ Kanske kan vi här se en utgångspunkt för den stundom avoga inställning till tyska glasblåsare som kommer till uttryck i senare uppteckningsmaterial. (Se exempelvis E.U 25759 s.286) Samma tolkning gör också Ingrid Nordström i sin studie av ”Glasriket” som identitetsskapande region.(I Nordström s.45f)

resultat visar Joan Scott i sin undersökning av det franska glasbruket Carmaux. När glasbruket togs i drift var samtliga glasblåsare söner till glasblåsare. Efter hand som glasbruket expanderade under 1800-talets andra hälft föll andelen glasblåsarsöner radikalt för att uppgå till elva procent fram emot 1870-talet.²³⁰

Att en stor del av glasblåsarna tillhörde samma familjer 1840 som vid mitten av 1700-talet tyder på att arbetskraften under de första hundra årens drift var mycket stabil. Förklaringen till den anmärkningsvärt höga stabiliteten fram till 1840 ligger i att glasblåsarna hade kontroll över rekryteringen till yrket. Under perioden 1820-1840 rekryterades glasblåsarna till 86% inom den egna yrkesgruppen. Glasblåsaryrket var uppenbart socialt definierat. Theodor Scheutz blev inte glasblåsare för att han hade särskild fallenhet för yrket, utan för att han var född i en familj som behärskade ett visst socialt och kulturellt kunskapskapital. Hushållet fungerade troligtvis som den dominerande rekryteringsinstitutionen för hyttans mest kvalificerade arbetare under perioden fram till 1840.²³¹

Att hushållet fick denna roll kan tolkas som att bruksägarna och glasblåsarna hade ett gemensamt intresse av att glasblåsarnas barn blev glasblåsare. Denna intressegemenskap framkommer i de kontrakt som upprättades mellan glasblåsarna och glasbruket. Som exempel kan vi se punkt tre i kontraktet mellan Kosta glasbruk och glasblåsaren Johan Christopher Scheutz från 1797:

Emedan glasbrukets bestånd i en framtid mycket derpå beror, att hafva tillgång på skickeliga ämnen till glasblåsare då något rum genom dödsfall eller annorledes bliwer ledigt; ty bör Johan Christopher Schyzt då någon dugelig yngling, helst av glasblåsaresläktet träffas en sådan till inskrivning anmäla och sedan under sin wård och undervisning hafwa tills dess den som gesäll utskrifwes.²³²

Glasblåsarna ville ha kontroll över yrkets rekrytering för att kunna bereda sina barn arbete. Samtidigt låg det i deras intresse att det inte blev för många glasblåsare. Bruksägarna å sin sida ville förvissa sig om en säker tillgång på duktiga glasblåsare. Det är därför troligt att de ville ha en stabil arbetskraft som stannade länge.²³³

För fem av de internt rekryterade glasblåsarna i den tidiga gruppen går det inte att göra någon enkel koppling mellan hushållet och yrkesrekryteringen. De kom i tre fall inte från glasblåsarhusåll och i två fall hade de vuxit upp

---

²³⁰ Scott s.37f.

²³¹ Jfr. Rydén s.151ff och 217f.

²³² Kontrakt mellan Kosta glasbruk och glasblåsaren Johan Christopher Scheutz upprättat år 1797.(Kosta glasbruks samling av kontrakt, KGA)

²³³ Jfr. Rydén s.142ff.

som faderslösa. Låt oss titta närmare på dem för att se om vi kan se någon förklaring till varför de blev glasblåsare. Ibland är det svårt att förstå varför vissa pojkar gavs möjligheter som andra inte fick. Låt oss som exempel ta glasblåsaren Reinhold Gerners karriär. Carl Hindrik Scheutz blev, som tidigare nämnts, mästare 1817. Han hade själv arbetat i verkstaden han kom att överta varför det saknades en indragare när Carl Hindrik tog över sin fars verkstad. Några egna barn i lämplig ålder hade han ännu inte då han var nygift. Den utvalde blev den avlidne glasblåsaren Elias Gerner son Reinhold. Varför blev den då 21 år gamla Reinhold indragare i Carl Hindriks verkstad, och vad hade han gjort tidigare?

Den åttonde april 1801 avled fönsterglasblåsaren Elias Gerner endast 30 år gammal av lungsot (TBC). Han efterlämnade vid sitt frånfälle hustru och tre söner. Den 27 november samma år gick även änkan Maria Lindström bort i samma sjukdom som Elias. Kvar av familjen var endast de tre sönerna Johan Fredrik, Peter och Reinhold. De båda äldre bröderna flyttade till Kalmar och Växjö och blev efter några år hantverkslärlingar.²³⁴ Reinhold, den yngste gossen, hystes in hos änkan till hans farbror glasblåsaren Daniel Gerner. Då såväl fadern som Daniel Gerner avlidit fanns det ingen nära släkting som förestod en verkstad. I detta läge kan man tänka sig att Reinhold Gerner skulle sjunka ner till en framtid som grovarbetare. Vem skulle sörja för hans yrkesutbildning när hans far inte längre levde? År 1809 kan vi dock finna Gerner i avräkningsboken. Han arbetade som indragsgosse hos den nyblivne mästaren Lorentz Ulrich Braur. Troligtvis hade han redan tidigare börjat arbeta eftersom han bodde i ett fattigt hushåll. Änkan Anna Brita Henke hade endast tio riksdaler om året i pension och flera barn att försörja, så Gerner fick nog tidigt börja förtjäna några slantar genom att hjälpa till där han kunde. År 1817 blev Gerner lärling hos Carl Hindrik Scheutz för att 1823 tituleras buteljglasblåsare.²³⁵ Han arbetade dock endast tre veckor som glasblåsare. Han kunde på grund av sin fallandesjuka (epilepsi) inte hålla en verkstad.²³⁶ Att Gerner fick plats i en verkstad berodde troligtvis på att han hade tillräckligt starka

---

²³⁴ Johan Fredrik sätts i lära hos smeden Anders Lindström i Växjö. Glasbruket skrev kontrakt med Lindström angående Gerners smedlära. (Kosta glasbruks samling av kontrakt, KGA) Elias Gerner var gift med en smeddötter vid namn Maria Lindström. Av familjenamnet att döma kan vi därför misstänka att smeden Anders Lindström var Johan Fredrik Gerners morbror.

²³⁵ Samma år som Reinhold blev lärling flyttade hans kusin och fosterbror Johan Fredrik till Gränna för att ta tjänst vid det nystartade Gränna glasbruk. Gränna glasbruk drevs av en släkting till familjen Gerner, glasblåsaren Johan Fredrik Wentzel. (Fogelberg 1968 s.15)

²³⁶ I maj månad året därpå skriver majorskan Angerstein: "Har herr Vogt blivit av med de invalida glasblåsarna Grönberg och Gerner?" (Brev från majorskan Angerstein till inspektor Vogt 28/5 1824, Inkommande brev, KGA)

släktförbindelser. Hans faster Rebecka var gift med glasblåsaren Johan Ekeberg och glasblåsaren Carl Hindrik Henke var hans nästkusin. Att Lorentz Ulrich Braurs äktenskap var barnlöst medförde dessutom att det behövdes indragsgossar.²³⁷ Utifrån glasbrukets perspektiv borde mästarbarnens omhändertagande även kunna ses som en form av pension och knytas till glasblåsarnas sociala förmåner.²³⁸

År 1823 ville inspektör Vogt avskeda och vräka mästaren Lars Grönberg från Kosta Glasbruk. I samband med att Lars Grönberg avskedades finner vi sonen Johan Fredrik Grönberg som indragare hos sin morbror glasblåsaren Lorentz Ulrich Braur. Johan Fredrik Grönberg titulerades för lärling 1830 och glasblåsare 1832. Även han led av epilepsi och fick därför ingen verkstad. Han framlevde istället sina dagar som en av glasbrukets dagsverkare.²³⁹ Även i Grönbergs fall verkar släktbanden ha varit starka nog för att hjälpa honom in i hyttan.

Johan Ekeberg kom inte från glasbruket utan var son till bonden Johan Johansson i byn Fagerhult utanför Kosta. Första gången han figurerar i glasbrukets bokföring är när han arbetade som indragsgosse hos hyttmästaren Hans Friedrich Henke år 1777. Då han var sexton år borde han börjat arbeta tidigare. Det är möjligt att Ekeberg kom till Kosta redan i tioårsåldern då hans far avled 1769. Han fick kanske börja i verkstaden när Hans Friedrich Henkes son Carl Hindrik blev lite äldre och skrevs in som lärling. Ekeberg arbetade emellertid som indragsgosse tills han fyllde 20 och hyttåret 1781 avancerade han till lärling. I samband med detta bytte han familjenamn till det mer passande Ekeberg.²⁴⁰ År 1785 blev han glasblåsare med egen verkstad, varpå han två år senare gifte sig med glasblåsaren Johan Friedrich Gerners dotter Rebecka.

---

²³⁷ Glasblåsaren Lorentz Ulrich Braur har emellertid haft två barn utanför äktenskapet. År 1824 och 1825 uppbar Lorentz Ulrich indragslön för "en son". (Kosta glasbruks avräkningsböcker 1824 och 1825, KGA) År 1839 antecknas Lorentz Ulrich som far till pigan Gunhilda Fagerlunds oäkta son Frans Oscar (Ekeberga sockens doplängd 1839, VLA). Frans Oscar Braur blev med tiden glasblåsare.

²³⁸ Se vidare i kapitel fem.

²³⁹ Förekomsten av epilepsi inom de tyska familjerna får mig att undra över om giftermålskretsen var för liten och om sjukdomen kan hänföras till inavel.

²⁴⁰ Att han bytte namn först som lärling visar att det var först då som han blev hantverkare och yrkesman. Skillnaden mellan att vara indragare och lärling var troligen stor om man inte tillhörde någon av de etablerade familjerna. Som lärling hade han stora möjligheter att bli en utlörd gesäll, vilket flertalet indragare som inte kom från en glasblåsarfamilj misslyckades med. Se avsnitt om bruksarbetare nedan.

Att barn som inte kom från glasblåsarfamiljer fick arbete i hyttverkstäderna var inte helt ovanligt. Oftast blev de dock inte utlärdade, utan slutade som indragare när glasblåsarens egna barn blev gamla nog. Exempelvis arbetade materialmästaren Johannes Svensson, smältaren Nils Fagerlund, hyttträngen Gumme Fagerlund och sköraren Sven Pehrsson som indragsgossar utan att bli utlärdade glasblåsare.²⁴¹ I Ekebergs fall finns ingen förklaring till att han vare sig blev inskriven som brogosse eller varför han sedermera blev utlärd.

Johan Ekeberg och Rebecka Gerner fick endast ett barn, dottern Stina Lisa. Stina Lisa gifte sig 1806 med hyttträngen Gumme Fagerlund. Deras giftermål resulterade i 11 barn varav vi intresserar oss för den förste, Johan, som föddes 1809. År 1820 finner vi Johan Fagerlund som indragare, hyttåret 1832 skrevs han in som lärling och arbetade i Lorentz Ulrich Braurs verkstad. Johan Fagerlund titulerades glasblåsare 1834, men arbetade vidare som indragare till 1839 då han fick en egen fönsterglasverkstad. Även om fadern, Gumme Fagerlund, inte var glasblåsare verkar han ha haft en relativt stark social position. Han hade arbetat som indragare och hade nära kontakt med glasblåsarna. Gumme Fagerlunds sociala ställning visar sig också i att han gifte sig med en glasblåsardotter. Förutom att han var gift med Johan Ekebergs dotter kan vi se att åtta av hans elva barn hade glasblåsare som faddrar.

Den femte och sista glasblåsaren som kom in i yrket utan att ha arbetat i sin faders verkstad var soldaten i Dåvedshults son Carl Johan Dofver. Johans farfar Johan Zettler var soldat, skomakare och tillika hållkarl på Kulla gästgiveri. Det är möjligt att farfaderns krogssyssla blev Johans lycka ty därigenom blev han släkt med familjen Henke.²⁴² Zettlers dotter Martha Cecilia, Carl Johans faster, gifte sig nämligen med glasblåsaren Johan Friedrich Henke. År 1832 när Carl Johan var 16 år arbetade han som indragare i Nils Georg Knudsens verkstad. Han blev lärling 1838 för att hyttåret 1841 få en egen verkstad. Efter fem år som glasblåsare gifte sig Carl Johan med glasritaren Lars Kjellanders dotter.

Vi har två Gerner, en Henke och en Braur. Vad har de fem gemensamt med varandra? Påfallande är att alla utom en var släkt med de ursprungliga tyska familjerna. Förhållandet skulle dels kunna tolkas som att släktskapet hade en central plats i människornas föreställningsvärld, dels som att de tyska familjerna stod i centrum när det gällde rekryteringen av glasblåsare.

---

²⁴¹ Titlarna materialmästare och smältare torde i det stora hela ha samma faktiska innehåll.

²⁴² Familjen Henke försvinner visserligen från Kosta under 1800-talets första årtionden men måste ha ansetts som betydelsefulla. Carl Friedrich Henke (Carl Johans fars kusin) var exempelvis hyttmästare från 1786 till sin död 1812.

Den enda förklaringen till glasblåsaryrkets rekryteringsmönster under perioden 1820-1840 är att mästarna i första hand tog sina egna söner som lär- eller brogossar. Om de inte hade egna söner i lämplig ålder tog de någon brors, systers eller kusins barn. Om det inte fanns några släktingar som saknade plats, tog de andra glasblåsares barn. Endast när även detta var omöjligt kom andra barn i fråga. Att rekryteringen till glasblåsaryrket huvudsakligen skedde inom glasblåsarfamiljerna var, som vi såg ovan, också i linje med bruksägarnas vilja. Denna förklaring stöds ytterligare om vi tar hänsyn till de som arbetade som indragare och lärlingar, men som inte blev glasblåsare vid Kosta glasbruk. Som exempel kan vi se Johan Fredrik Gerner och Reinhold Henke vilka arbetade som lärlingar på Kosta glasbruk, men flyttade till Gränna respektive Wentzelholms glasbruk för att få egna verkstäder.

I släktskapet blir den gemensamma historien reell och påtaglig. Det är möjligt att den etniska dimension som jag framhållit inte var intressant, utan att vi snarare skall se det som att glasblåsarnas värld var mer urban och större än övriga "svenskdominerade" grupper. Det hindrar dock inte att "tysk" och "svensk" kan ha fungerat som identitetsskapande symboler. Genom dem kunde en glasblåsare från familjen Fagerlund hävda en kulturell gemenskap och ett gemensamt ursprung med den tyske glasblåsaren Fischer. Detta, i någon mån föreställda eller mytologiska släktskap, gick troligtvis att hävda genom att man var glasblåsare och yrkesbröder. En anknytning till de centrala familjerna kunde stärka en persons urbana utstrålning.²⁴³ Börje Hanssen menar, när det gäller förhållandena på Österlen, att vi kan se tyska kulturella artefakter som tydliga urbana symboler i varje fall fram till 1700-talet.²⁴⁴

Hur var förhållandet under perioden 1860-1880? Av vad som framgick av tabell 3 ovan sjönk andelen glasblåsare rekryterade inom yrket från 86 till 48%. Samtidigt kan vi se att andelen tyska familjer minskade och att en allt större del av glasblåsarna värvades från andra glasbruk. Rörligheten var emellertid inte större än att sex av 10 glasblåsare hade blivit utlärd i Kosta.

Nu säger undantagen ofta mer än en bekräftande upprepning varför vi bör titta närmare på dem som hade ett annorlunda ursprung under perioden 1860-1880. Nyckeln till glasblåsaryrket fram till 1840 låg som vi såg ovan i rekryteringen av lärgossar till hyttans verkstäder. De båda bröderna Peterssons vandring från dagsverkarsöner till glasblåsare avviker dock markant från det mönstret. De har, förutom att fadern var en av glasbrukets dagsverkare, ingen

---

²⁴³ Reflektioner kring Hastrup/Ovesens resonemang kring Lévi-Strauss "varma" och "kalla" samhällen. (Hastrup/Ovessen s.159-165) Se även Börje Hanssens diskussion av urbana samhällsgruppers karaktäristika. (Hanssen 1952 s.444-463)

²⁴⁴ Hanssen 1952 s.444ff.

påvisbar förbindelse med glasbruket innan de började arbeta som stoppare och brogossar. Fadern arbetade inom jordbruket och de bodde i en backstuga utanför brukssamhället. Som framgår av behandlingen av arbetsorganisationen i kapitel tre var det indragaren och lärlingen som var steget under glasblåsaren i den traditionella hyttverkstaden. Går det att se någon skillnad mellan de båda undersökningsperioderna vad gäller vilka som arbetade som indragare?

Tabell 4. Social position, bestämd av faderns yrke, för av glasbruket avlönade indragare under perioden 1821-1830 och 1869-1878

Kontoinnehavare	1821-1830 (%) (N=1439)	1869-1878 (%) (N=7457)
Lägre borgerskap	-	8
Glasblåsare	77	18
Glasslipare	-	1
Brukshantverkare	-	7
Hyttarbetare	16	38
Bruksdrängar	3	12
Torpare/soldat	3	5
Sockenhantverkare	-	3
Grovarbetare landsbygd	-	3
Oidentifierade	-	4
Summa	99	99

Anm. Lönen betalades per vecka till kontoinnehavaren som vanligtvis var en manlig hushållsföreståndare. Merparten av indragarna var inte vuxna och deras lön betalades därför oftast till faderns konto. Detta kunde medföra att exempelvis indragaren, som jag annars räknar som hyttarbetare, betalades på en bruksdrängs konto.

Källa: Kosta glasbruks avräkningsböcker 1821-1830 och 1869-1878 samt Ekeberga sockens husförhörslängder.

Som framgår av tabell 4 har indragarens sociala ställning förskjutits. Under perioden 1821-1830 kan merparten av den tid som betecknades som indragning hänföras till glasblåsarhushåll medan hyttdrängarnas hushåll dominerade indragningen under perioden 1869-1878. Detta innebär att andelen söner till glasblåsare minskade till förmån för hyttarbetarnas söner. Några hyttarbetare arbetade visserligen med indragning, men det är tydligt att en stor del av

barnen i hyttan, och därmed de potentiella glasblåsarna, under den senare perioden utgjordes av hyttarbetarnas söner. Även om vi kan räkna med en större utslagning av hyttarbetarnas söner ser vi att det är olika rekryteringsmönster under 1820- och 1870-talen.²⁴⁵ Det ligger nära till hands att koppla skillnaden till den förändrade arbetsorganisationen som behandlades i avhandlingens föregående kapitel.²⁴⁶ I och med den kraftiga tillväxten av glasindustrin under 1800-talets andra hälft blev det dessutom en påtaglig efterfrågan på kunniga glasarbetare.²⁴⁷ Detta medförde att många av dem som i likhet med tidigare förhållanden troligtvis fått avbryta sin karriär som indragare istället kunde få anställning som glasblåsare.

Ovanstående behandlar emellertid endast de som blev glasblåsare vid Kosta glasbruk. Vad hände med de andra? Den höga stabiliteten och därmed låga omsättningen på glasblåsare under 1800-talets första hälft borde fått som konsekvens att merparten av glasblåsarnas söner inte kunde bli glasblåsare.

Barnen

För att besvara frågorna ovan måste vi studera de barn som föddes i glasblåsarnas hushåll. Vilka möjligheter hade de att omsätta de möjligheter deras sociala bakgrund gav dem i sina egna liv?

Av tabell 5 framgår att påfallande många av 1820-1840 års glasblåsares söner blev glasblåsare.²⁴⁸ Detta trots att deras fäder bör betraktas som en ganska stabil arbetskraft. En förklaring till detta är att det etablerades ett par glasbruk inom ett inte allt för långt avstånd under perioden fram till 1860. Även om glasblåsarna var en stabil arbetskraft ingick Kosta glasbruk i en arbetsmarknad som omfattade Skandinavien och delar av Tyskland. En avgörande skillnad mellan perioderna 1820-1840 och 1860-1880 är att den regionala arbetsmarknaden expanderade mycket kraftigt under 1860- och 1870-talen. Det grundades inte mindre än 32 glasbruk i Sverige under perioden 1860-1880,

---

²⁴⁵ När jag diskuterar bruksarbetarnas och bruksdrängarnas rekrytering nedan kommer jag att påvisa att många av den tidiga periodens hyttarbetare och bruksdrängar arbetade som indragare när de var unga. Medan glasblåsarnas söner blev glasblåsare hände detta ytterst sällan de båda andra kategorierna under perioden 1820-1840.

²⁴⁶ Se vidare i kapitel fem.

²⁴⁷ Se kapitel två och diagram ett om glasindustrins utveckling.

²⁴⁸ Det ligger ett metodiskt problem i mitt sätt att se barnens livslopp som betydelsefullt för hur man såg på sin situation i såväl nuet som i framtiden. De visste ju inte hur det skulle gå. Min undersökning säger därför mer om förhållandena under 1860- och 1890-talen än 1840- och 1880-talen.

Tabell 5. Social position år 1860 för barn födda i hushåll till glasblåsare 1820-1840 och år 1895 för barn födda i hushåll till glasblåsare 1860-1880

Familj	1820-1840 (%)		1860-1880 (%)	
	Söner (N=30)	Döttrar (N=26)	Söner (N=50)	Döttrar (N=63)
Borgerskap	13	12	34	8
Lägre borgerskap	30	4	2	6
Glasblåsare	43	23	32	21
Glasslipare	-	-	-	5
Brukshantverkare	3	-	-	3
Hyttarbetare	-	4	2	-
Dr/piga inom bruket	3	4	-	-
Sockenhantverkare	3	-	-	-
Torpare/soldat	-	-	-	2
Dr/piga utom bruket	-	-	-	2
Boende hemma	-	-	2	11
Emigranter	-	-	18	10
Oidentifierade	3	54	10	33
Summa	98	101	100	101

Anm: Tabellen visar social position på barnen när de var minst 25 år gamla. Utanför undersökningen hamnar barn födda efter 1835 och 1870. Gränserna 1835 och 1870 motiveras av källmaterialets tillgänglighet. Då husförhörslängderna finns på de enskilda pastorsexpeditionerna för tiden efter 1895 skulle det vara oerhört tidsödande att fortsätta längre än detta år. Med föresatsen att följa barnen till de är minst 25 år gamla har jag därmed inte tagit med barn födda efter 1870. Gränsen 1835 motiveras av att jag inte vill följa den första periodens barn in i den andra undersökningsperioden. Sätter jag gränsen 1835 blir de yngsta barnen 25 år gamla år 1860.

Källa: Ekeberga med flera socknars församlingsböcker.

varav en stor del i Kostas närområde.²⁴⁹ Att arbetsmarknaden fick en kraftig expansion borde inneburi en förstärkning av den redan positiva syn man rimligen hade på sina framtidsutsikter.

Barnen hade under den första perioden av allt att döma goda möjligheter att bli mästare eller mästarhustrur; realistiska, om än små, möjligheter att bli hyttmästare, bokhållare eller bruksinspektör. Tre pojkar blev hyttmästare och två flickor blev hyttmästarhustrur. Två pojkar kom att arbeta som bokhållare i Kosta varav en avancerade till inspektör och den andre blev handlare i det

²⁴⁹ O Nordström 1962 tabell 39 s.161-165. Om svensk glasindustris utveckling se kapitel två.

närliggande Lenhovda. Några av familjerna hade tillräckligt med kapital för att kunna etablera sig som glashandlare i städer som Karlshamn, Eksjö och Norrköping. Flera av pojkarna blev heltidsysselsatta glashandlare medan några kom att bedriva viss glashandel vid sidan om glasblåsningen. Dessa framtidsmöjligheter som man såg i sitt förflutna och fick bekräftat i nuet gav individerna och gruppen en mycket stark medvetenhet om en ”riktig” eller ”rättvis” social position.²⁵⁰ Jag har uppfattningen att de inte, i varje fall inte i någon högre grad, såg sig som underordnade bruksledningen. Det blir kanske riktigare att istället använda termen sidoordning.

Porträtt av glasblåsarfamiljen Söderbom.

---

²⁵⁰ E.P. Thompson använder i sin diskussion om det förindustriella England termen ”moralisk ekonomi” för att beteckna ”lidelsefullt omfattade föreställningar om det allmänna bästa”.(Thompson 1983 s.67f) Jag tänker mig att olika personers ”rättmätiga” sociala ställning kunde vara föremål för en sådan föreställning.

Att utsikterna måste ha setts som mycket goda framgår även av att den andra periodens glasblåsares barn lyckades hävda sig socialt. Hela 39 % av sönerna och 21 % av döttrarna ingick i ett glasblåsarhushåll. Samtidigt kom en nästan lika stor del att ingå i något borgerligt hushåll. Inte mindre än 41 % av sönerna och 8 % av döttrarna kan betecknas som borgerliga 1865. Vi ser här förutom yrken som inspektor, läkare och präst att många var bruksägare. Glasblåsarna tillhörde en privilegierad grupp i samhället och det verkar som om även barnen i den senare perioden kunde se framtiden an med en hög grad av tillförsikt.

Samtidigt finns det inslag i bilden som kan tolkas i en annan riktning. Frågan är hur den höga andelen emigranter skall tolkas. En del av dem flyttade, i likhet med glasblåsaren Robert Temmigs barn, med sina föräldrar till något glasbruk i Danmark eller Tyskland. Dessa kan sägas ha stannat kvar inom den gamla arbetsmarknaden. Många flyttade emellertid till Nordamerika och frågan är i vilken mån emigrationen genomfördes för att undvika en social deklassering. Ett exempel härpå skulle kunna vara Wilhelm Middeke som sade upp sig och flyttade till Nordamerika 1880. Det året gick glasblåsarna på den södra ugnen i Kosta med på rabatter på 50 % på sina arbetslöner ” [...] om de blott erhålla jämt arbete”.²⁵¹

Dopvittnen

Ett material som med fördel kan användas när man vill fånga lokalsamhällets sociala och kulturella relationer är doplängderna. Materialet är fylligare än vigsellängderna, och det stora antalet barn ger oss bättre möjligheter att studera de sociala mönstren.²⁵² Vi får här ett betydligt starkare material än vad vi haft i de tidigare delundersökningarna.

Låt oss därför återvända till Theodor Scheutz' dopdag som inledde kapitlet. Vi såg att det var en imponerande församling som medverkade vid hans dop den fjortonde augusti 1818. Mäster Carl Hindrik behövde inte skämmas när komminister Dahlgren förde in sina anteckningar i doplängden: ”fru majorskan Angerstein, herr inspektorn Vogt, demoiselle Ulla Fredrika Lindqvist, mäster Johan Christopher Scheutz, studenten Anders Berg och

---

²⁵¹ Se brev från Sohlberg till Charpentier 28/2 1878. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, (KGA)

²⁵² Bengt Ankarloo ger genom en dopboksanalys en rikare bild av de sociala relationerna i byarna Sandåkra och Kärra. Han visar att möllarefamiljen som vi får följa i *Att stilla berrevrede* befann sig utanför det sociala nätverket. (Ankarloo 1988 s.55ff och s.65-68)

jungfrun Johanna Charlotta Scheutz”. Majorskan representerade bruksägarna, inspektorn bruksledningen och Anders Berg hyttmästarfamiljen. Samtidigt kan vi notera att familjen Scheutz använde sig av sex vittnen istället för det traditionella antalet fyra. Detta måste tolkas som att familjens samhälleliga position var förhållandevis hög.²⁵³ Theodor August var inte unik eller särskilt gynnad i detta avseende, utan vi kan se honom som ett typfall för perioden 1820-1840. Glasblåsarnas dopvittnen bestod av representanter för familjerna Angerstein eller Dufva, inspektorn eller bokhållaren, barn- eller kammarjungfrur vid herrgården, komminister Dahlström eller medlemmar i hans familj samt medlemmar i mästarfamiljerna. Ser vi till 1820-1840 års mästaressamtliga barn fram till 1840, finner vi att de 43 barnen i stort sett följer samma mönster.²⁵⁴

Inte oväntat hade brukaren Peter Nilsson i byn Fagerhult en annorlunda uppsättning dopvittnen när hans son Nils Gustaf skulle döpas 1827. Förhållandet är inte förvånande om vi betänker att familjerna Scheutz och Nilsson levde i två skilda sociala miljöer. Vid Nils Gustafs dop medverkade hemmansägaren Håkan Nilsson med hustru, drängen Johannes Nilsson och pigan Johanna Nilsson som samtliga bodde i Fagerhult. Av deras namn att döma var samtliga dopvittnen syskon till fadern, Peter Nilsson. För att fånga Nils Gustaf Peterssens egen sociala position skulle det kanske vara mer intressant att se till vilka dopvittnen den nyblivne glasblåsaren själv kunde ordna när hans son Fredrik skulle döpas 1875. I doplängden står följande notering: ”bruksarbetaren Peter Alfred Fagerlund i Kosta med hustru Matilda Jonasdotter, dr Johan Johansson ib, pigan Maria Nilsson ib”. Vi ser att Nils Gustaf lyckade engagera en hyttarbetare med hustru, en bruksdräng och en piga. Av intresse är också att samtliga dopvittnen kommer från bruks-samhället, vilket tyder på att han har släppt sin förankring i Fagerhults by.

De båda bröderna glasblåsarna Frans Oscar och Nils Gustaf Petersson fick fem barndop med noterade dopvittnen mellan 1855 och 1878. Deras dopvittnen utgjordes sammantaget av fem glasblåsare, sju hyttdrängar, sju bruksdrängar och en lantarbetare. Vad är det skillnaden mellan familjerna Scheutz’ och Peterssens dop uttrycker? Varför är inga ståndspersoner och få glasblåsare dopvittnen hos familjen Petersson? Är det ett tecken på att familjen Petersson har en lägre social status än familjen Scheutz eller kan vi se en generell förändring av glasblåsarnas dopvittnesmönster? Låt oss se på tabell 6.

---

²⁵³ Bringéus 1987 s.29.

²⁵⁴ När barnens öden behandlades ovan redovisades 54 barn. Anledningen till att det här endast redovisas 43 barn beror på att endast de som är döpta i Ekeberga församling är medtagna.

Tabell 6. Dopvittnen till 1820-1840 respektive 1860-1880 års glasblåsares barn

Familj	1820-1840 (%) (N=123)	1860-1880 (%) (N=130)
Borgerskap	16	-
Lägre borgerskap	22	12
Glasblåsare	38	54
Glasslipare	-	12
Brukshantverkare	12	3
Hyttarbetare	11	13
Dr/pigor inom bruket	1	3
Bönder	-	1
Torpare/soldater	-	3
Dr/pigor utom bruket	-	1
Summa	100	102

Anm. Tabellen visar glasblåsarnas dopvittnens sociala fördelning under perioden.

Källa: Ekeberga församlings doplängd.(VLA)

Som framgår av tabell 6 hämtade glasblåsarna sina dopvittnen inom bruksorten under båda perioderna. Glasblåsarna är den enskilt största gruppen med 38 respektive 54 %. Tillsammans med glassliparna ökade glasblåsarna sin andel av gruppens dopvittnen. Värt att lägga märke till är också att de båda borgerliga grupperna i mycket liten utsträckning engagerades som dopvittnen vid den andra mästartegenerationens barndop till skillnad mot perioden 1820-1840. Då utgjorde de båda borgerliga grupperna knappt 40% av glasblåsarnas dopvittnen. Denna förändring gäller i synnerhet borgerlighetens övre skikt som helt upphörde att agera vittnen. En tänkbar förklaring är, som kommer att diskuteras i kapitel fem, att ägarnas förhållningssätt till glasblåsarna förändrats. Om vi ser till hur förvaltaren Ulrik Sohlberg och ägaren Reinhold Charpentier betraktade vänskapliga relationer mellan tjänstemän och glasblåsare, kan vi dra slutsatsen att det sociala och kulturella avståndet mellan bruksledningen och glasbrukets arbetare ökade. Glasbrukets ledning såg glasblåsarna och de andra arbetarna som allt mer problematiska. Att de i konsekvens med detta minskade sitt engagemang som dopvittnen är därför inte förvånande. Denna tilltagande distansering återspeglas även i bruksortens geografiska planering. Där tidigare herrgården öppnat sig mot glasbruket och glasblåsarnas bostäder för att symboliskt markera de intima banden dem

emellan restes efter hand hinder. Såväl herrgården som glasbruket kom fram emot sekelskiftet att avskiljas från bruksorten genom ett staket. En annan förklaring, som inte motsäger den föregående, är att det inte längre bodde någon ägare permanent på glasbruket.²⁵⁵

De båda bröderna Petersson avviker tydligt från de övriga glasblåsarna. De fick sammantaget inte mer än 25 % glasblåsare som dopvittnen till sina barn till skillnad mot glasblåsarkollektivet som i genomsnitt hade en andel på 59 %. Att de båda bröderna ändå fick så många glasblåsare som dopvittnen beror på att de var dopvittnen hos varandra. Då vi inte ser några glasblåsare med deras dopvittnesmönster under den tidiga perioden kan de båda brödernas dopvittnesmönster tolkas som att de utgjorde en ny glasblåsartyp.

I vilken mån går det att iaktta samma förändringar i hur glasblåsarna själva uppträder som vittnen? Låt oss se på tabell 7.

Tabell 7. Glasblåsarna som dopvittnen år 1820-1840 samt 1872-1877

Familj	1820-1840 (%) (N=98)	1860-1880 (%) (N=126)
Borgerskap	-	1
Lägre borgerskap	14	4
Glasblåsare	48	53
Glasslipare	8	21
Brukshantverkare	5	7
Hyttarbetare	4	6
Dr/pigor inom bruket	1	2
Sockenhantverkare	8	1
Bönder	11	-
Torpare/soldater	-	2
Dr/pigor utom bruket	-	2
Summa	99	99

Anm. Tabellen visar hur glasblåsarnas engagemang som dopvittnen fördelades mellan olika sociala grupper. Den visar med andra ord inte hur många dopvittnen från glasblåsarfamiljer de olika grupperna hade.

²⁵⁵ Om relationerna mellan ägare och glasblåsare se kapitel fem och sex nedan.

Bönderna får i perioden 1820-1840 relativt höga värden om vi ser till hur glasblåsarna förekommer som dopvittnen. Detta kan delvis förklaras med att merparten av de barn som föddes i socknen tillhörde bondfamiljer.²⁵⁶ Bondfamiljerna kan istället sägas ha haft förhållandevis få glasblåsare som dopvittnen. Under perioden 1872-1877 förekommer inte en enda glasblåsare som dopvittne hos någon bonde. Som exempel kan vi se skillnaden mellan dagsverkaren Peter Nilsson och hans båda söners barndop. Medan Peter Nilsson hämtade sina dopvittnen från landsbygden valde, som vi såg ovan, sönerna dopvittnen från brukssamhället. Detta pekar i samma riktning som glasblåsarnas giftermålsmönster. Där pekade den minskade andelen döttrar till bönder på en ökad avgränsning mot landsbygden.

Under den senare perioden var glasblåsare relativt ofta dopvittnen hos glasliparna. Intressant är att vi inte finner så många slipare vid glasblåsarnas egna dop vilket tyder på att det var en statusskillnad mellan glasblåsare och glaslipare. Den relativt starka kopplingen till gruppen lägre borgerskap är emellertid påfallande under den första perioden. Om vi bryter ner gruppen ytterligare finner vi att kontakterna oftast är med gästgivare. Det verkar inte vara någon tillfällighet då vi även kan se samma mönster i deras giftermål.²⁵⁷

Mästarna var under hela undersökningsperioden huvudsakligen dopvittnen hos sina kollegor och endast i undantagsfall hos andra bruksanställda. Att medlemmar ur glasblåsarfamiljerna dominerade som dopvittnen förvånar inte då de, som ovan visats, i stor utsträckning var besläktade med varandra. Ett förhållande som påpekats av Nils Arvid Bringéus är att dopvittnesinstitutionen genomgick en familiseringsprocess under slutet av 1800-talet.²⁵⁸ I ökande utsträckning tenderade man att välja nära släktingar som dopvittnen. Om glasblåsaryrket i en social mening var ärftligt innebär det att andelen glasblåsare som dopvittnen vid glasblåsares barndop borde förstärkas under 1800-talets gång. Detta hindrar emellertid inte att vi samtidigt tolkar resultatet som att de upplevde sig som tillhörande en grupp eller yrkesgemenskap. Det skulle därmed stödja hypotesen som lades fram i samband med tolkningen av deras giftermålsmönster. En annan tolkning är att glasblåsarnas kontakter utanför bruksmiljön försvagas.

---

²⁵⁶ Se tabell 25.

²⁵⁷ Gästgivarna återfinns vi på Kulla alldeles intill glasbruket. Viss inofficiell krogverksamhet kan dessutom i olika grad ses i källorna. Som exempel kan nämnas skomakare Nyström och änkan Grönbergs bierförsäljning. Om Grönbergs änkas öl och vinutskänkning se brevväxling mellan Sohlberg och Charpentier under våren 1874 och Nyströms krögarverksamhet se kamrer Rosengrens hyttpersonalkoncept.(KGA)

²⁵⁸ Bringéus 1971 s.70

Sammanfattning

Jag har visat att glasblåsarna under hela undersökningsperioden var en grupp yrkesmän som avgränsade sig gentemot den övriga delen av bruksfolket. Denna avgränsning har analyseras utifrån begreppsparet arbete och familj. Arbetet var grunden för deras ställning i samhället medan familjen och banden mellan familjerna var deras medel att kontrollera yrkets rekrytering. Glasblåsarnas kontroll över rekryteringen minskade under 1800-talets lopp. När glasbruket i större utsträckning började anställa glasblåsarnas biträden minskade gruppens exklusivitet. Detta innebar att även barn från andra sociala skikt kom att bli utlärd glasblåsare. Glasblåsargruppens sociala ställning blev dock inte lägre, utan glasblåsarnas barn hamnade i ökad utsträckning inom någon av de båda borgerliga kategorierna.

Glasblåsarna hade av allt att döma en gemensam identitet som även markerades och uttrycktes utanför arbetet. Denna identitet kom till uttryck i deras giftermåls- och dopvittnesmönster. Deras identitet byggde dels på kontrollen av arbetet, dels på de starka familjebanden och yttrade sig i en stark självmedvetenhet. Självmedvetenheten och den positiva identiteten fann sin näring i en uppfattning om ett gemensamt traditionskapital och goda framtidsutsikter.

Intressant att notera och ta med sig i den fortsatta diskussionen är också de borgerliga gruppernas minskade engagemang som dopvittnen till glasblåsarnas barn. Denna förändring kan förklaras med att ägarna inte längre bodde på Kosta, men förändringen kan även tolkas som att förhållandet ändrats mellan glasblåsarna och förvaltare och ägare.

Glassliparna

Mellan 1820 och 1840 arbetade endast de båda bröderna Lars och Anders Kjellander med gravering och slipning vid glasbruket. Lars var mästare och förestod brukets enda sliperiverkstad medan brodern Anders var hans lärling. Under perioden fram till 1860 anställdes fler glasslipare, men den stora volymökningen på efterbearbetningssidan kom först i och med att det nya ångsliperiet togs i drift 1861.²⁵⁹

Lars Kjellander arbetade fortfarande som gravör under perioden 1860-1880, men familjens dominerande representant var Lars' son glassliparen Eric Kjellander. Om vi ser på Lars Kjellander när han var glasbrukets enda

---

²⁵⁹ Om glasslipningens roll i glasbrukets ekonomiska utveckling se kapitel två.

glasslipare ger han intryck av att ha i stort sett samma sociala position som glasblåsarna. Han gifte sig inom samma sociala skikt och han hade samma uppsättning dopvittnen vid sina barns dop som glasblåsarna. Detta kan delvis förklaras med att slipning och gravering tidigare utfördes av glasblåsare.²⁶⁰ Hans son Eric verkar ha haft samma syn på sig själv som fadern. Deras dopvittnes- och giftermålsmönster var likartade. Eric Kjellander var i likhet med fadern självmedveten och var inte alltid villig att underordna sig glasbrukets ledning. Förvaltaren Sohlberg, som brukade kalla de han tyckte var besvärliga för ”fyllerister”, kallade i sin förtvivlan Eric Kjellander för en ”stursk storsupare”.²⁶¹ Förutom att han som verkmästare skötte glassliperiet efter eget tycke visade sig hans sturskhet i att han parallellt med anställningen på Kosta etablerade ett eget glassliperi. Eric Kjellander köpte 1866 ett vattenfall i Transjö och började slipa glas i egen regi liksom fadern en gång gjort.²⁶²

Om vi låter familjen Kjellander representera ”de gamla” sliparna med nära band till glasblåsarna, kan Jacob Blomgren få representera den nya generationen glasslipare. Jacob var son till soldaten Johannes Blomgren i Ryds södregård. Han föddes 1845 och städslades som lärling av glassliparen Victor Kjellander för hyttåret 1862.²⁶³ Detta innebar att den 16-årige Jacob fick flytta in till Victor Kjellanders hushåll i Kosta. Vad han gjort innan han blev sliparlärling vet vi inte då han inte förekommer i glasbrukets material. Jacob stannade hos Victor Kjellander som lärling till och med hyttåret 1868. Därefter anställdes han av glasbruket som slipare fram till hyttåret 1871.²⁶⁴ Från 1871 och fram till sin död 1873 var han fullbetald glasslipare i Kosta. Samma år som han blev utlörd glasslipare gifte han sig med sköparen Gustaf Peterssons dotter Kristina. Vilka var det som arbetade som glasslipare mellan 1860 och 1880? Går det att iakta samma utveckling som hos glasblåsarna med en framväxt av en ny kategori yrkesarbetare eller bibehåller de den sociala position Lars Kjellander hade under perioden 1820-40?

---

²⁶⁰ O Nordström 1991 s.116.

²⁶¹ Se exempelvis Sohlbergs brev till Angerstein och Charpentier 20/9 1866 och 16/10 1866.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

²⁶² Under 1860-talet står glassliparna upptagna bland sockenhantverkarna i husförhörslängden. Det kan tolkas som att de sågs som förhållandevis självständiga i förhållande till glasbruket.

²⁶³ Sliperilärlingarna avlönades inte av glasbruket varför vi inte kan återfinna dem i avräkningsböckerna. Vi måste här nöja oss med de lärlingar som noterades i husförhörslängderna. Då sliperilärlingarna städslades på ett år bör de flesta lärlingar fångas in. Om sliperiets organisation se kapitel tre.

²⁶⁴ Som slipare arbetade han med halv lön.

Familjen

Jacob Blomgren uppträdde på i stort sett samma sätt som glasblåsarna. Han gifte sig när han var 24 år gammal och tog anställning som slipare på bruket. Vid tiden för sitt giftermål hade han avslutat sin tid som lärling. Han hade emellertid inte någon egen verkstad, utan var underställd en glasslipare. Skillnaden mellan slipare och glassliparen uttrycks av förvaltaren Sohlberg med följande: ”Slipare Lundqvist har jag idag uppsagt till avflyttning och antagit ytterligare en lärling till halv arbetslön.”²⁶⁵ Sliparen var i såväl lönesom organisationshänseende att jämföra med hyttverkstadens benmakare.

Både glassliparna och deras underställda slipare var gifta och hade egna hushåll. Här finns, som hos glasblåsarna, en koppling mellan civilstånd och yrkeskarriär. Sliparna gifte sig när de upphörde att vara lärlingar och tog anställning som utlärda gesäller. Tre av dem gifte sig, liksom Blomgren, när de blev slipare medan en gifte sig som lärling. Under perioden som helhet kan jag finna fem gifta lärlingar vilket motsvarar sju procent av gruppen.

Sliparen var till skillnad mot lärlingen eller sliperidrängen anställd av glasbruket. Sliperiets lärlingar och drängar anställdes och avlönades istället av glassliparna själva. Här kan vi se en skillnad gentemot förhållandena inom hyttan där lärlingarna anställdes av glasbruket. Ett gemensamt drag mellan glassliparna och glasblåsarna var dock att de båda hade egna anställda. Sliperiets lärlingarna och slipdrängar står därför, i likhet med det tidiga 1800-talets brogossar i hyttan, inte upptagna i avräkningsböckerna varför vi inte vet vilka inkomster de hade. Om vi först ser till sliparen finner vi att hans lön motsvarade en halv glassliparlön. Då sliparna gifte sig måste inkomsten ha bedömts som tillräcklig för ett giftermål. Slipare bör ses som avledd från glassliparen.

I analogi med diskussionen om glasblåsare och indragare märks en förändring av lärlingarnas syn på sig själva i förhållande till yrket. De lärlingar som gifte sig upplevde troligtvis det inte som alldeles självklart att de skulle bli glasslipare. Nu är det givetvis svårt att säga något utifrån dessa fem lärlingar. Samtidigt måste sliparlärlingarnas beroende av glassliparna ha spelat en betydande roll. De var ju inneboende och städslade per år och kunde knappast ha gift sig utan sin husbondes medgivande.

Vilka gifte sig glassliparna med? Det var inte många glasslipare på Kosta och därför måste möjligheterna för dem att gifta sig inom yrket vara mindre än för glasblåsarna. Jacob Blomgren gifte sig med dottern till en bruksdräng. Med vilka upplevde sig glassliparna som jämlika? Utifrån exemplet Lars Kjellander

---

²⁶⁵ Brev från Sohlberg till Charpentier.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Tabell 8. Social bakgrund för kvinnor gifta med 1860-1880 års glasslipare

Faderns yrke	andel (%) (N=14)
Lägre borgerskap	7
Glasblåsare	7
Glasslipare	7
Brukshantverkare	14
Hyttarbetare	7
Bruksdräng	14
Sockenhantverkare	14
Bonde	7
Oidentifierad	21
Summa	98

Källa: Ekeberga med flera socknars kyrkoböcker.

kan vi förvänta oss att en del av glassliparna kom att gifta in sig i glasblåsarfamiljerna.

Det är svårt att diskutera deras sociala identitet utifrån detta material. I tabell 8 redovisas enbart fjorton giftermål vilket medför osäkra resultat. Detta tillsammans med att kvinnornas sociala bakgrund är förhållandevis spridd gör att giftermålen inte säger oss särdeles mycket. Flera kvinnor kom emellertid från grupper inom den urbana kultursfären. Åtta av de fjorton kvinnorna hade sin sociala bakgrund bland hantverkare och personer med bruksverksamhet. Ett par av dem assimilerades genom sina giftermål in i bruksortens äldre familjegrupper. Ett exempel på vilken betydelse det kunde ha för en slipare att komma in i en glasblåsarfamilj kan vi se i glassliparen Sven Theandersson. Sven var son till glasbrukets snickare Theander Svensson, men utbildades till glasslipare. Han gifte sig 1869 med smedsdottern Gustafa Forsberg och blev därigenom svåger till glasblåsaren Carl Johansson Fagerlund. Då Theandersson på grund av sitt ”fylleri och oanständiga levnadssätt” blev avskedad 1872 ryckte familjen Fagerlund in för att rädda hans anställning. I ett brev varnar förvaltaren Ulrik Sohlberg delägaren Uno Angerstein för att glasblåsaren Carl Fagerlund skulle komma att besöka Angerstein i samband med att Fagerlund reste till utställningen i Köpenhamn.²⁶⁶

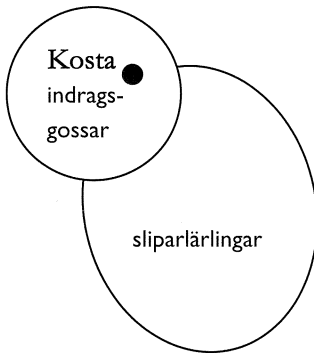
²⁶⁶ Brev från Sohlberg till Angerstein 18/6 och 14/7 1872.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Rekrytering

Det verkar som om det var en social skillnad mellan glasblåsare och glasslipare. För att komma vidare måste vi se vilka som blev glasslipare. Hade de samma bakgrund som glasblåsarna? När det gäller glasblåsarna fann vi att de vanligtvis var glasblåsarsöner ännu under perioden 1860-1880. Av gravören Eric Kjellanders fyra söner blev två glasslipare. Jacob Blomgrens far var emellertid soldat vilket pekar i en annan riktning. Kan vi se samma tendens i rekryteringsmönstret som vi såg hos glasblåsarna?

Figur 4. Skiss över geografiska skillnader i rekryteringsmönster mellan sliparlärningar och indragsgossar

Källa: Ekebergs sockens husförhörslängder.

Nu går det inte att ställa frågan på samma sätt vad det gäller glassliparna då Kosta glasbruk byggde upp sin kompetens vad gäller glasslipning under perioden. Det fanns få glasslipare på orten och man var tvungen att rekrytera huvuddelen av dem utifrån. Förutom Lars Kjellanders söner hade de andra tre glassliparna som var födda i Kosta ett skiftande ursprung. Två var soldat- och torparsöner medan den tredje var son till brukets snickare. Om vi ser till hur glassliparna rekryterades visar det sig att nära hälften av dem värvades från enskilda glassliperier eller andra glasbruk. Intressantare än glasbrukets rekrytering av upplärda glasslipare är emellertid glassliparnas rekrytering av lärningar. Av de 75 lärningar och drängar som noterades i husförhörslängden under perioden 1860-1880 var endast fem stycken födda i Ekeberga socken. I stort sett samtliga kom från socknarna söder om Ekeberga.

I figur 4 visas att indragarna och sliperilärlingarna har helt olika rekryteringsmönster. Varför hämtade glassliparna så få gossar från Kosta med omland? Varför är socknarna söder om Kosta överrepresenterade? En tänkbar förklaring till att glassliparna hämtade merparten av sina lärlingar från andra socknar kan vara konkurrensen från glasbrukets rekrytering av hyttbiträden. Det är möjligt att löneläget på de lokala gossarna blev för högt och att glassliparna valde att värva billigare arbetskraft från grannsocknarna.²⁶⁷ Samtidigt kunde de erbjuda en stor del av lönen som kost och logi vilket innebär att de i större utsträckning kunde använda både sin bostad och sitt hushåll som resurs. Utifrån de lokala barnens och deras familjers perspektiv är det tänkbart att hyttan var attraktivare än sliperiet. Glassliparnas hushållstjänster var inte värdefulla om man redan ingick i ett hushåll; om pojken arbetade i hyttan förfogade hans familj över hela hans inkomst. Den andra frågan är svårare att besvara. Vi kan spekulera i att lärlingar ”värvade varandra”. Man följde i sina bröders och kamraters fotspår. Vi kan också se rörelsen från Ljuder och Vissefjärda socknar som arbetsvandringar från områden med en svag ekonomi till ett område med större efterfrågan på arbetskraft. Ytterligare en tänkbar förklaring är att det fanns många glashandlare inom det aktuella området. Under perioden 1880-1891 nämns inte mindre än 40 glashandlare från området i Kosta glasbruks material.²⁶⁸

Glassliparna hade ett annorlunda rekryteringsmönster än glasblåsarna. Det syns inte lika starkt på de utbildade glassliparna som på lärlingarna där det är en markant skillnad. Om glasblåsarnas rekrytering traditionellt utgick från ett mindre antal kunskapsbärande familjer var glassliparnas rekrytering vänd från glasbruket. Detta kan bero på en omfattande överinskrivning av lärlingar inom glassliperiet. Endast ett fåtal av alla lärlingar blev glasslipare. Inför hyttåret 1867 städslade exempelvis Eric Kjellander inte mindre än 7 lärlingar för att arbeta i hans verkstad.²⁶⁹

---

²⁶⁷ Då sliperilärlingarna avlönades av glassliparna och inte av glasbruket är det svårt att säga exakt vad de tjänade. Enligt vad Sohlberg skriver till Charpentier uppgick glassliparnas kostnader för ”pojknas föda och avlöning till icke mer än 700 rd” för tre lärlingar. (Brev från Sohlberg till Charpentier 18/7 1867, Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) Detta skulle innebära att en lärling kostade sliparen som mest 4 rd 50 öre per vecka. Denna lön var i stort sett densamma för en vuxen dagsverkare eller en glasblåsarlärling. (Kosta glasbruks avräkningsbok år 1867, KGA)

²⁶⁸ Kosta glasbruks avräkningsböcker. (KGA) Jag tackar Torbjörn Fogelberg för uppgiften.

²⁶⁹ Sohlberg i brev till Reinhold Charpentier 30/8 1866. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Barnen

Vad hände med glassliparnas barn? Frågan är i vilken mån glassliparna blev självrekryterande under perioden. Blev glassliparnas barn själva glasslipare?

Tabell 9. Social position år 1865 för barn födda i 1820-1840 års glasslipares hushåll samt år 1895 för barn födda i 1860-1880 års glasslipares hushåll

Familj	1820-1840 (%)		1860-1880 (%)	
	Söner (N=4)	Döttrar (N=3)	Söner (N=18)	Döttrar (N=8)
Lägre borgerskap	25	33	-	-
Glasblåsare	25	33	-	-
Glasslipare	50	33	56	-
Hyttarbetare	-	-	6	-
Boende hemma	-	-	-	13
Emigranter	-	-	17	50
Oidentifierade	-	-	22	38
Summa	100	99	101	101

Anm: Kolumnen "1820-1840" baseras på endast ett hushåll (gravören Lars Kjellander). Jag väljer dock att redovisa även den tidiga undersökningsperioden i tabellen för att uppnå en enhetlig redovisningsform. Tabellen visar social position på barnen när de var minst 25 år gamla. Utanför undersökningen hamnar barn födda efter 1835 och 1870. Gränserna 1835 och 1870 motiveras av källmaterialets tillgänglighet. Då husförhörslängderna finns på de enskilda pastorsexpeditionerna för tiden efter 1895 skulle det vara oerhört tidsödande att fortsätta längre än detta år. Med föresatsen att följa barnen till de är minst 25 år gamla har jag därmed inte tagit med barn födda efter 1870. Gränsen 1835 motiveras av att jag inte vill följa den första periodens barn in i den andra undersökningsperioden. Sätter jag gränsen 1835 blir de yngsta barnen 25 år gamla år 1860.

Källa: Ekeberga med flera socknars församlingsböcker.

Som framgår av tabell 9 uppnådde endast sju barn 25 års ålder i den första undersökningsgruppen. Dessa sju tillhörde samma hushåll och var barn till gravören Lars Kjellander. Det ytterst begränsade materialet för perioden 1820-1840 medför att det är svårt att göra några jämförelser mellan grupperna. Vad gäller Lars Kjellander sju barn kan vi bara konstatera att samtliga antingen genom yrkesverksamhet eller giftermål kan betecknas som lägre borgerskap, glasblåsare eller glasslipare. Om man begränsar sig till hans söner blev hälften av dem glasslipare. Samma mönster återfinns vi också under perioden 1860-

1880. Av tabell 9 framgår att minst 56 % av sönerna var glasslipare vid 25 års ålder. Även om materialet är tunt uppvisar glassliparnas barn stora likheter med glasblåsarnas. För både glasblåsare och glasslipare gäller att merparten av barnen hamnade i samma typ av hushåll som sina föräldrar. Det ekonomiska incitamentet för familjerna att ta de egna sönerna till lärlingar är uppenbart. De behövde inte anställa någon dräng eller lärling om de hade egna söner i arbetsför ålder. Glassliparna är också jämförbara med glasblåsarna i det avseendet att inga barn kom att ingå i något bruksdränghushåll. Flertalet av dem blev antingen glasslipare eller glasblåsare och lyckades därmed behålla den sociala position de hade vid sin födelse.

Glassliparna verkar, liksom glasblåsarna, ha kunnat se tiden an med tillförsikt. Mer än hälften av dem behöll eller förbättrade faderns sociala ställning. En bidragande orsak till deras framgång torde, liksom för glasblåsarna, ha varit arbetsmarknadens kraftiga expansion under 1800-talets slut. Antalet glasbruk ökade och därmed efterfrågan på glasslipare.²⁷⁰

Dopvittnen

Kan vi få stöd för den bild av glassliparna som hittills visat sig om vi studerar glassliparnas dopvittnesmönster? Utifrån vad som framkom i undersökningen av glasblåsarna borde glassliparna i huvudsak ha hämtat sina dopvittnen i sin egen grupp och bland glasblåsarna. Glassliparen Jacob Blomgren och Kristina Gustafsdotter fick tillsammans fyra barn varav dopvittnena antecknades i tre fall. Jacobs familj faller väl in i vårt förväntade mönster då familjens dopvittnen fördelar sig enligt följande: sju slipare, två glasblåsare, en hyttarbetare, en lägre borgerskap och en oidentifierad piga. Hur ser det ut för hela gruppen?

---

²⁷⁰ Samtidigt kom konst- och bättre bruksglas att i allt större utsträckning slipas eller graveras. (O Nordström 1992 (b) s.9)

Tabell 10. Dopvittnen till 1820-1840 och 1860-1880 års glasslipares barn

Familj	1820-1840 (%) (N=30)	1860-1880 (%) (N=99)
Borgerskap	17	-
Lägre borgerskap	20	6
Glasblåsare	27	27
Glasslipare	13	17
Brukshantverkare	-	12
Hyttarbetare	10	7
Grovarbetare bruket	3	18
Bonde	7	2
Torpare/soldater	-	2
Grovarbetare landsbygd	3	8
Summa	100	99
Antal dop (st.)	6	58

Källa: Ekeberga sockens doplängd.(VLA)

Tabell 11. Glassliparna som dopvittnen 1820-1840 samt 1872-1877

Familj	1820-1840 (%) (N=14)	1872-1877 (%) (N=49)
Lägre borgerskap	7	4
Glasblåsare	-	32
Glasslipare	28	35
Brukshantverkare	-	14
Hyttarbetare	-	-
Dr/piga inom bruket	21	-
Sockenhantverkare	14	-
Bönder	14	-
Torpare/soldater	-	10
Dr/pigor utom bruket	14	4
Summa	98	99

Källa: Ekeberga sockens doplängd 1820-1840 samt 1872-1877.(VLA)

Nu är det i glassliparnas fall svårt att peka på förändring under hela perioden 1820-1880 i och med att det enbart fanns ett glassliparhushåll under perioden 1820-1840. För perioden 1860-1880, då materialet är starkare, pekar resultatet från dopvittnesundersökningen på att glassliparna var väl förankrade i bruksortens bättre skikt. Som dopvittnen till deras barn dominerade glasblåsare och glasslipare. Det blir särskilt markant utifrån var de själva var dopvittnen.

Jag tror att familjen Kjellander hade en bättre social position än den andra periodens sliparfamiljer. Det är dock svårt att dra ut ett generellt mönster vad gäller glassliparnas sociala utveckling. Vi kan emellertid göra en jämförelse med glasblåsarna. De glasblåsare som rekryterades under slutet av perioden hade ett annorlunda socialt mönster än de som rekryterades i periodens början. I det sammanhanget kan familjen Kjellander betraktas som likvärdig med de äldre glasblåsarefamiljerna.

Den bild av glassliparen som en person med urban identitet, relativt hög social status och utvecklad gruppidentitet som tidigare skymtats blir tydligare när vi ser på vilka som var dopvittnen till deras barn och hur de själva uppträdde som dopvittnen. Av tabell 10 framgår att de till största delen hämtade sina dopvittnen från glasblåsarnas hushåll. Detta, i kombination med att de själva förekommer som vittnen vid glasblåsarnas dop, borde betyda att de såg sig som någorlunda socialt jämlika med glasblåsarna. Nu rör det sig under den andra perioden visserligen endast om sexton gånger som någon från ett glassliparhushåll var dopvittne hos en glasblåsare varför det är svårt att säga så mycket. Bryter vi igenom statistiken finner vi att det i huvudsak är två tyskar, glassliparen Joseph Rohrbach och glasmålaren Friedrich Ahrens, som är dopvittnen hos sina landsmän.

Sammanfattning

Glasslipare är en grupp som tillkommit om vi jämför perioderna 1860-1880 och 1820-1840. Som vi såg i kapitel två blev det slipade glaset av betydelse först under 1800-talets andra hälft. Därför kan vi inte, som när det gäller glasblåsarna, tala om att sliparna levde inom en stark och etablerad familjestruktur. Vi kan inte heller föra samma resonemang kring en gemensam och avvikande etnicitet som identitetsskapare som vi förde i diskussionen av glasblåsarna. De borde dock, utifrån vad som framkommit ovan, ändå kunna tillskrivas en gemensam identitet utifrån sina yrken som slipare, målare eller gravörer. Deras identitet ser ut att ha varit riktad mot glasblåsarna och bruksorten. Den med

glasblåsarna delvis gemensamma identitetsbildningen är något förvånande om vi ser till deras familjers sociala ursprung som tydligt avviker från glasblåsarnas. Det ser emellertid ut som om glassliparna efter hand inordnades i det mönster som familjen Kjellander byggt upp under perioden 1820-1840. Liksom fallet var med glasblåsarna kan deras barns sociala positioner förklaras av ett förbättrat arbetsmarknadsläge.

Bruksarbetarna

Några år före Theodor Scheutz föddes Nils Magnus Stenberg. Hans far Petter Stenberg anställdes som smeddräng 1808 i Petter Malmströms verkstad. Efter två år övertog han verkstaden och kallades för mästersed. Samma år gifte han sig med Petter Malmströms styvdotter Anna Lovisa Nilsson. Petter Stenberg och Anna Lovisa Nilsson handlade sålunda som vi kan förvänta oss av ett hantverkarpar. De gifte sig först när Petter blev mästare med en egen verkstad. Samma historia upprepar sig med Nils Magnus. Han blev smed 1839 och gifte sig ett par år senare med hammarsmedsdottern Christina Forsberg.

Nils Magnus Stenberg var en brukssmed med anor som gör att han kan jämföras med Theodor Scheutz. Hans farfars far Påvel Westerdal hade lärt till klensmed i Tyskland och familjen kan därefter knytas till Kosta glasbruk.²⁷¹ Som vi såg i avhandlingens inledning åkte även Stenberg på studiebesök till andra glasbruk för att studera pressglastekniken. Utifrån hans giftermål med en dotter till hammarsmeden Fredrik Forsberg i Orrefors kan vi också dra slutsatsen att han inte såg sig eller betraktades av andra som någon vanlig bysmed, utan att han var en stolt yrkesman. Hur förhåller det sig med de andra bruksarbetarna?

Mellan 1820 och 1840 bestod bruksarbetargruppen sammantaget av fjorton personer varav fem var brukshantverkare och nio arbetade i eller i anslutning till glashyttan. Som framgår av tabell 12 var gruppens sammansättning helt annorlunda fram emot 1880. Även om vi bortser från benmakare och lärlingar var hantverkarna få i förhållande till de yrkesarbetare som var knutna till glasproduktionen.²⁷² Den förändrade sammansättningen av gruppen, med en

---

²⁷¹ Familjen Stenberg behandlas i kamrer Rosengrens ”hyttpersonalkoncept”.(KGA)

²⁷² Benmakarna fördes i avräkningsböckerna in direkt efter glasblåsarna och sågs troligtvis som glasblåsare. Jag har, som påpekades i kapitlets inledning, ändå valt att lyfta ut dem då deras ställning i produktionen var annorlunda än glasblåsarnas. Om benmakarens plats i arbetsorganisationen se kapitel tre och sex.

kraftig ökning av antalet hyttarbetare, medför att det är svårt att hålla samman bruksarbetarna som grupp. Som framgår av tabell 12 förändrades också hyttarbetargruppens sammansättning.

Tabell 12. Sammansättning av bruksarbetargruppen 1820-1840 och 1860-1880

Yrkeskategori	1820-1840 (st.)	1860-1880 (st.)
Brukssmed	2	3
Formmakare	-	2
Brukssnickare	3	3
Murare	-	1
Materialmästare/smältare	4	6
Sträckmästare/sträckare	-	1
Pottkammarkarl	-	2
Maskinist	-	1
Benmakare	-	6
Lärling	-	10
Hyttdräng	2	5
Indragare	3	18
Förblåsare	-	2
Summa	14	60

Källa: Kosta glasbruks avräkningsböcker 1820-1840 respektive 1860-1880.(KGA)

För att exemplifiera den senare perioden är smältaren Alexander Erlandsson Alexis ett bättre val än en hantverkare. Samtidigt uttrycker skillnaden mellan Stenberg och Alexis ganska väl vad som hände under den senare perioden. Om hyttarbetargruppen var disparat under perioden 1820-1840, måste vårt första konstaterande vara att detta drag förstärktes avsevärt. Även bortsett från benmakarna, som jag har placerat inom gruppen, framgår av tabell 12 att det var fler hyttarbetare, och att deras yrken var specificerade på ett helt annat sätt än under perioden 1820-1840. Det utvecklades en grupp specialiserade yrkesarbetare under perioden 1860-1880.

Alexander Erlandsson föddes 1834 i Älghults socken. Fadern Erland Alex flyttade 1838 till byn Kylleskrub i Lenhovda socken där han blev indelt husar. När Alexander var 20 år gammal flyttade han och hans bror Carl Gustaf från

Kylleskruv till Kosta. Brodern var först stoppare, men började efter hand att arbeta som indragare. Carl Gustaf flyttade 1860 till Hovmantorps glasbruk där han fick anställning som glasblåsare. Alexander arbetade som skörare fram till hyttåret 1874 då han avancerade till smältare vilket han kom att vara under resten av vår undersökningsperiod. Efter att ha arbetat vid glasbruket ungefär ett år gifte han sig 1855 med soldaten Johan Kulas dotter Carolina.²⁷³

Familjen

Alexander Alexis gifte sig som relativt ung och var under hela sin tid som skörare och smältare gift. Det visar sig dock att något mer än hälften av bruksarbetarna var ogifta under den senare perioden, vilket är en markant skillnad mot såväl glasblåsare och glasslipare som förhållandet under perioden 1820-1840. Under perioden 1820-1840 var samtliga bruksarbetare gifta. I mycket var det ett åldersfenomen. De ogifta var med några få undantag relativt unga och arbetade som lärlingar eller indragsgossar.

Om vi däremot ser till hantverkarna finner vi samma överensstämmelse mellan karriär och civilstånd under hela perioden 1820-1880. Man gifte sig när man blev mästare med egen verkstad. I hantverkarnas fall är kopplingen mellan arbete och hushåll lika tydlig som fallet var när det gäller sliparna. Både hantverkarna och sliparna avlönade själva och hade sina drängar i hushållet. Det är endast en hantverkare som avviker och det är snickaren Peter Ericsson. Han var dock inte någon utlärd snickare, utan en dagsverkare som med tiden kom att arbeta som dagavlönad lådsnickare vid glasbruket. Hans förhållandevis sena giftermål bör jämföras med bruksdrängarnas.

Av den senare periodens hyttarbetare var det endast sträckaren och de tre gifta benmakarna som gifte sig i anslutning till att de uppnådde sin yrkestopp.²⁷⁴ Att de gifte sig när de blev benmakare kan förklaras med att de enligt det traditionella karriärmönstret såg sig som glasblåsare. Utifrån detta perspektiv var deras giftermål i överensstämmelse med traditionella hantverksnormer. Alfred Fagerlund titulerades vid tiden för sitt giftermål som sträckmästare vilket implicerar att han uppfattades som en utlärd yrkesman. De övriga yrkesarbetarna uppvisar inte någon överensstämmelse mellan karriär och giftermål. Denna skillnad diskuteras nedan.

---

²⁷³ Soldaten Johan Kula var gift med glasblåsaredottern Sophia Gerner.

²⁷⁴ När jag talar om yrkestopp avser jag tiden fram till år 1880. De som var benmakare under perioden blev samtliga glasblåsare efter 1880.

Den koppling mellan arbete och giftermål som man kan se under perioden 1820-1840 var inte längre giltig för hyttarbetarna under perioden 1860-1880. Även om de gifte sig går det inte längre att knyta giftermålet till deras karriärer. Vilka var det som de bildade hushåll med? Enligt Tillys modell går det att utläsa vilka som upplevde sig som jämlikar utifrån giftermålsmönstret. Som tabell 12 visade är gruppen heterogen varför vi kan förvänta oss ett skiftande socialt ursprung bland deras giftermålspartners. Alexander Alexis som var skörare vid tiden för sitt giftermål borde exempelvis ha gift sig annorlunda än benmakare Janne Söderbom som var son till en glasblåsare.

Tabell 13. Social bakgrund för kvinnor gifta med 1820-1840 och 1860-1880 års brukshantverkare

Faderns yrke	Hantverkare		Hyttarbetare	
	1820-40 (%) (N=5)	1860-80 (%) (N=10)	1820-40 (%) (N=5)	1860-80 (%) (N=21)
Borgerskap	-	-	-	5
Glasblåsare	20	10	20	5
Brukshantverkare.	40	10	-	-
Hyttarbetare	-	-	-	10
Dr/piga inom bruket	-	10	-	10
Hantverkare utom bruket	-	20	20	10
Bönder	20	20	20	14
Torpare	-	10	20	33
Oidentifierad	20	20	20	14
Summa	100	100	100	101

Källa: Ekeberga m.fl. socknars kyrkoböcker samt Kosta glasbruks avräkningsböcker. (KGA)

Som framgår av tabell 2 och 13 hade glasblåsarna och bruksarbetarna i stort sett samma giftermålsmönster under perioden 1820-1840. Vad gäller bruksarbetarna är det dock mycket få individer vi har att arbeta med varför det inte går att dra några säkra slutsatser vad gäller deras giftermål. Det verkar emellertid som om bruksarbetarna tenderade att gifta sig inom bruks- och agrarsamhällets bättre beställda skikt. Detta gäller framförallt glasbrukets hantverkare. Under perioden 1820-1840 var det endast ett giftermål mellan någon bruksarbetare och en dotter till någon av glasbrukets drängar. Förhållandet att en hantverkare och en hyttarbetare gifte sig med döttrar till glasblåsare

behöver givetvis inte tolkas som att de upplevde sig som socialt likvärdiga med glasblåsarna. Då vi sammantaget endast har tio giftermål under perioden 1820-1840 bör vi nöja oss med att säga att det verkar som om de var tillräckligt jämlika för att göra ett äktenskap socialt möjligt.

Under perioden 1860-1880, där materialet är större, ser vi ett annorlunda giftermålsmönster både bland glasbrukets hantverkare och övriga yrkesarbetare. Här är det endast något mer än en fjärdedel som gifter sig som föregående generation. Om vi bortser från de tre benmakarnas giftermål förstärks förhållandet än mer. Deras giftermålspartners kommer i hög grad från torpare- och glasbrukets dränghushåll. Deras giftermålsmönster pekar följaktligen på att gruppen som helhet genomgick en nedåtgående social rörelse.

Utifrån deras giftermålsmönster går det inte att säga att de under perioden 1820-1840 upplevde sig som en avgränsad grupp, som vi såg att glasblåsarna och sliparna kan tänkas ha gjort. De gifte sig inte inom sin egen kategori. Hantverkarna gifte sig visserligen i två fall med hantverkardöttrar, men de övriga yrkesarbetarna gifte sig inte med döttrar till hyttträngar eller smältare. Den tidiga generationens bruksarbetare markerade inte en gemensam identitet genom sina val av giftermålspartners.

Den senare periodens bruksarbetare visar en än mer splittrad bild än den tidiga. Även om materialet är för svagt för att göra jämförelser går det tolka tabell 13 som att man i ökad utsträckning gifte sig inom lägre sociala skikt. En tredjedel av hyttarbetarna gifte sig exempelvis med torpardöttrar. Frågan är om detta beror på att den sociala statusen på deras arbeten var lägre? Om man jämför hyttarbetarnas giftermålsår med vilket år de uppnådde sin karriärtopp ser man att åtta stycken gifte sig fem år eller fler innan de nådde sin karriärtopp. Ovan tolkade jag avvikelserna i glasblåsarnas och glassliparnas giftermålsmönster som att några gifte sig innan de nådde toppen på sin karriär. Låt oss därför se vilka som blev bruksarbetare och vilken väg de hade dit.

Rekrytering

Vårt exempel Alexander Alexis är som vi kommer att se inte jämförbar med föregående periods smältare. Alexander kom från ett soldathushåll och hade arbetat som skörare eller vedtorkare innan han blev smältare. Nils Fagerlund som var smältare under perioden 1820-1840 kom från ett hyttarbetarhushåll och hade under sin ungdom arbetat som indragare. Vilken bakgrund hade de övriga bruksarbetarna? När det gäller glasblåsarna fann vi att det normala var att sönerna övertog sina fäders yrken. Glasblåsarna var, om än i vikhande grad,

till stor del självrekryterande i båda undersökningsperioderna. Av tabell 14 framgår att samma förhållande gällde bruksarbetarna under perioden 1820-1840. Hantverkarnas fäder var oftast hantverkare och hyttarbetarnas fäder var oftast hyttarbetare. Kan vi säga det samma om bruksarbetarna under perioden 1860-1880?

Tabell 14. 1820-1840 och 1860-1880 års bruksarbetares sociala bakgrund

Familj	Hantverkare		Hyttarbetare	
	1820-40 (%) (N=5)	1860-80 (%) (N=9)	1820-40 (%) (N=9)	1860-80 (%) (N=51)
Lägre borgerskap	-	11	-	4
Glasblåsare	-	-	-	14
Hantverkare inom bruket	60	33	-	2
Hyttarbetare	-	-	56	22
Dr/piga inom bruket	-	11	11	16
Hantverkare utom bruket	-	22	-	6
Bonde	20	-	22	6
Torpare/soldat	-	-	11	22
Dr/piga inom bruket	-	-	-	2
Oidentifierad	20	22	-	6
Summa	100	99	100	100

Källa: Ekeberga m.fl. socknars kyrkoböcker samt Kosta glasbruks avräkningsböcker.

Hantverkarna kom, som framgår av tabell 14, även under perioden 1860-1880 till stor del från brukets hantverkarhushåll. Som exempel kan vi se de båda snickarna Theandersson vilka var söner till brukssnickaren Teander Svensson. De fyra smederna hade i tre fall en social bakgrund som smeder och i ett fall som hyttarbetare.²⁷⁵ Jämförelsen ger vid handen att hantverkarna liksom glasblåsarna övertog sin fars yrke. Det är i och för sig inte förvånande när det gäller hantverkarna. Då hantverkarna själva avlönade sina drängar, hade de

²⁷⁵ Jag räknar här bonden Johan Nilsson i Löfsjö som smed. Han verkade troligtvis som bysmed och tre av hans söner blev smeder. Carl-Johan Gadd menar att många som betecknades med agrara titlar i själva verket haft en stor, och många gånger övervägande, del av sin försörjning från en hantverkssyssla.(Gadd 1991 s.331f)

ett ekonomiskt intresse av att sönerna hjälpte till i verkstaden och därmed lärde sig yrket.

De övriga yrkesarbetarnas bakgrund framstår som mer komplex och disparat. Skillnaden är stor om vi jämför med perioden 1820-1840 då fem av de nio hyttarbetarna kom från hyttarbetarhushåll. Förutom bönder och torpare finner vi under vår senare period även glasblåsare, rättare och bruksdrängar bland deras fäder. För att bringa ordning på dem, och närma oss hur de såg på sig själva, kan vi skilja ut dem som vi kan misstänka skulle bli glasblåsare inom en snar framtid.²⁷⁶

Tabell 15. 1860-1880 års lärlingars, benmakares, förblåsares och indragares sociala bakgrund

Faderns yrke	1860-1880 (%) (N=36)
Lägre borgerskap	6
Glasblåsare	19
Hantverkare inom bruket	3
Hyttarbetare	14
Dr/piga inom bruket	17
Hantverkare utom bruket	8
Bönder	6
Torpare	19
Oidentifierad	8
Summa	100

Anm: Tabellen omfattar enbart dem som hade egna konton och inte kom att bli glasblåsare under respektive period. Detta innebär bland annat att de agrara kategorierna (8-11) får för höga värden i tabellen. Då många av brukets anställda hade söner som arbetade inom glasproduktionen bör dessa kategorier uppvärderas. Tabellen inkluderar tre indragsgossar som ej har återfunnits i husförhörslängden. För att få en bild av hur den totala indragningen fördelades socialt hänvisas till tabell 4 ovan.

Källa: Ekeberga m.fl. socknars kyrkoböcker samt Kosta glasbruks avräkningsböcker.

Vi kan lyfta ut de tio lärlingarna och de sex benmakarna. Dessa upplevde troligen sig själva som blivande glasblåsare. Benmakarna kom, som vi såg

²⁷⁶ Om vi följt dem några år in på 1880-talet skulle vi sett att de också blev det. (Kosta glasbruks avräkningsböcker, KGA).

ovan, också i hög grad att gifta sig när de blev benmakare. Bland de sexton återfinns fem av de sju glasblåsarsönerna. Potentiella glasblåsare har vi också bland de 18 indragarna. Här finns de återstående två glasblåsarbarnen, indragsgossarna David Erl och Abdon Scheutz, vilka båda blev glasblåsare under perioden; David Erl på Bockaskruvs och Abdon Scheutz på Boda glasbruk.²⁷⁷

Som framgår av tabell 15 var glasblåsarhushållet under perioden 1860-1880 en vanlig bakgrund bland de potentiella glasblåsarna med egna konton. Samtidigt framgår att flertalet kvalificerade hyttarbetare hade en bakgrund som barn till hyttarbetare, bruksdrängar eller torpare. Hela 80 % kom inte från något glasblåsarehushåll. Utifrån vad vi kunde se av 1820-1840 års glasblåsares sociala bakgrund är det en påtaglig förändring mellan perioderna. Det förändrade rekryteringsmönstret till glasblåsaryrket har fått ett påtagligt genomslag. En ökad efterfrågan på glasblåsare skulle dessutom medföra att inte bara glasblåsarnas söner skulle bli utlärda, utan även de andra indragarna och lärlingarna. Som vi såg i kapitel två var det en kraftig tillväxt inom glasindustrin under slutet av 1800-talet. Detta fick som konsekvens att i stort sett samtliga indragare och lärlingar blev glasblåsare.

I övrigt har vi femton yrkesarbetare att titta på. Det rör sig om fem hyttdrängar, en sträckare, två pottkammarkarlar, en materialmästare, fem smältare och en maskinist. I denna grupp passar vårt exempel in bättre. Liksom Alexis kom en stor del av dessa hyttarbetare från soldat- och torparhem. De var något äldre än de övriga hyttarbetarna och med två undantag gifta. Vi kan därför tänka oss att de inte såg någon möjlighet att bli glasblåsare.²⁷⁸

Hyttarbetarnas utbildningsgång var under perioden 1820-1840 till stor del identisk med glasblåsarnas. Glasblåsaren började som brogosse för att i tio- till femtonårsåldern anställas av glasbruket som indragare. Arbetet som indragare övergick sedan i en lärlingstjänst innan man blev utlärdd glasblåsare. De fem hyttdrängarna har samtliga arbetat som indragare men inte blivit vare sig lärlingar eller utlärda glasblåsare. Utifrån den diskussion som fördes angående glasblåsarnas rekrytering ovan skulle man kunna tänka sig att de fick arbeta i hyttverkstäderna beroende på att det var brist på glasblåsarpojkar. När det inte längre var brist på ”egna pojkar”, eller när de blev för gamla, fick de lämna verkstaden utan att vara utlärda. Hyttverkstädernas rekryteringsmönster kan

---

²⁷⁷ Älghults och Algutsboda socknars husförhörslängder.(VLA)

²⁷⁸ Som exemplet med de båda bröderna Petersson som blev glasblåsare visar fanns dock möjlighet för äldre hyttarbetare att i en bristsituation få arbeta som glasblåsare. Som ytterligare exempel på att karriären inte var helt stängd för dessa yrkesarbetare kan vi se pottkammarkarlen Johan August Kuhla som blev hyttmästare på Johanstorps glasbruk år 1864.(Johanstorps glasbruks avräkningsbok 1864, KGA)

till viss del förklaras med att glasblåsarna ökade sina inkomster genom att anställa de egna barnen. Ytterligare en tolkning är att glasblåsarna försökte begränsa utbudet av arbetskraft. Hade avskiljandet från utbildningen orsakats av att personen inte hade förutsättningar att bli en god yrkesman, borde även en del av glasblåsarnas söner ha hamnat i samma position.

När glasblåsarna stötte indragsgossarna ifrån sig tillvaratog istället glasbruket deras kunskaper. Indragarna hade i vissa fall arbetat i hyttan mer än tio år när de slutade.²⁷⁹ Om vi ser problemet utifrån indragarens perspektiv, är det inte orimligt att han medvetet slutade som indragare för att istället arbeta som hytt-dräng. Om de visste att de inte kunde hävda sig i konkurrensen med glasblåsarpojkarna var det bättre att höja sin lön på tidigt stadium istället för att in-vänta det oundvikliga. De slutade som indragare för möjliggöra sina giftermål.

Av de hyttarbetare som var uppväxta i eller kring Kosta arbetade merparten som indragsgossar i sin ungdom. Till skillnad mot perioden 1820-1840 finner vi för perioden 1860-1880 att hyttarbetare kunde arbeta som skörare under flera år innan de blev hyttdrängar eller smältare. De som inte var födda i Kosta, utan liksom Alexander Alexis flyttat dit som vuxna, arbetade aldrig som indragare. Att många av dem var skörare ett antal år innan de blev hyttarbetare förklarar varför de gifte sig annorlunda än glasblåsarna. Att hyttarbetarnas bakgrund förändrades kan tolkas som att deras arbeten blev mindre kvalificerade under perioden. Om en större del av hyttarbetarna hade sin bakgrund som grovarbetare istället för som indragare borde deras kunskaper ha varit annorlunda än tidigare.²⁸⁰

Sammantaget är det troligt att bruksarbetarna som grupp betraktat hade en lägre social status i den andra perioden än i den första. Vi kan se att de i högre grad än tidigare hade sin bakgrund bland grovarbetare och torpare. På samma sätt såg vi att deras giftermålsmonster förändrades. Frågan är i vilken mån denna förändring avspeglar sig i hur det gick för deras barn.

---

²⁷⁹ Man kan följaktligen se en kontinuitet i barnarbetet som en verksamhet som exploaterar barnens arbete utan att ge yrkesutbildning. Samma exploatering återfinns vi i stadshantverket. Lars Edgren påvisar i sin undersökning av hantverket i Malmö att det förekom en omfattande överinskrivning av lärlingar. (L. Edgren 1987 s.187-193) Lars Olsson kopplar i huvudsak denna företeelse till en extensiv fas i den kapitalistiska industriproduktionen. (Olsson 1980 s.159-166) Här kan vi istället se att mästarerna exploaterar barns arbetskraft i en förkapitalistisk produktion. Därmed inte sagt att Olsson har fel i sin analys av barnarbetet i den tidiga industrikapitalismen. Det kan dock vara värt att påpeka att barnarbetet inte heller i det äldre hantverksarbetet alltid behövde vara kopplat till ett utbildningssystem.

²⁸⁰ Förvaltaren Ulrik Sohlberg talar om ”de simpla hyttarbetarna” i samma mening som dagsverkarna i samband med en planerad förändring av lönesättningen vid glasbruket. (Brev från Sohlberg till Charpentier 11/6 1873, Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Barnen

Vad hände med bruksarbetarnas barn? Vi såg ovan att större delen av hantverkarna hade varit lärlingar hos sina fäder. Vi kunde också se att hyttarbetarna i ökad utsträckning hade sin bakgrund i såväl glasbrukets som omlandets lägre sociala skikt. Frågan är i vilken mån bruksarbetarnas barn hamnade i ett bruksarbetarhushåll.

Tabell 16. Social position år 1865 för barn födda i 1820-1840 respektive år 1895 för 1860-1880 års brukshantverkares hushåll

Familj	1820-1840		1860-1880	
	Söner (%) (N=7)	Döttrar (%) (N=9)	Söner (%) (N=16)	Döttrar (%) (N=17)
Glasblåsare	29	22	19	6
Glasslipare	-	-	13	23
Hantv. Inom bruket	43	22	-	18
Hyttarbetare	-	-	31	-
Dr/pigor inom bruket	-	11	6	6
Hantv. Utom bruket	-	11	-	-
Dr/pigor utom bruket	-	-	6	-
Boende hemma	-	-	-	6
Emigranter	-	-	6	6
Oidentifierad	29	33	19	35
Summa	101	99	100	100

Anm: Tabellen visar social position på barnen när de var minst 25 år gamla. Utanför undersökningen hamnar barn födda efter 1835 och 1870. Gränserna 1835 och 1870 motiveras av källmaterialets tillgänglighet. Då husförhörslängderna finns på de enskilda pastorsexpeditionerna för tiden efter 1895 skulle det vara oerhört tidsödande att fortsätta längre än detta år. Med föresatsen att följa barnen till de är minst 25 år gamla har jag därmed inte tagit med barn födda efter 1870. Gränsen 1835 motiveras av att jag inte vill följa den första periodens barn in i den andra undersökningsperioden. Sätter jag gränsen 1835 blir de yngsta barnen 25 år gamla år 1860.

Källa: Ekeberga sockens kyrkoböcker och Kosta glasbruks avräkningsböcker.

Tabell 17. Social position år 1865 för barn födda i 1820-1840 respektive år 1895 för 1860-1880 års hyttarbetares hushåll

Familj	1820-1840		1860-1880	
	Söner (%) (N=11)	Döttrar (%) (N=8)	Söner (%) (N=34)	Döttrar (%) (N=27)
Glasblåsare	27	13	50	7
Glasslipare	-	-	-	4
Hyttarbetare	45	13	20	7
Dr/pigor inom bruket	9	13	9	22
Hantv. Utom bruket	-	13	3	-
Dr/pigor utom bruket	9	13	-	22
Boende hemma	-	25	-	-
Emigranter	-	-	6	7
Oidentifierad	9	13	12	29
Summa	99	103	100	98

Anm: se tabell 16.

Källa: Ekeberga sockens kyrkoböcker och Kosta glasbruks avräkningsböcker.

Som framgår av tabellerna 4 och 15, vilka redovisar indragarnas sociala hemhörighet, var det många av 1860-1880 års hyttarbetares söner som hade möjlighet att bli glasblåsare. Utifrån vad som framkommer i tabell 17 lyckades många av dem. Hälften av hyttarbetarnas söner blev glasblåsare före 1895. Om flickorna inkluderas visar det sig att inte mindre än 31 % av hyttarbetarnas barn går att återfinna i ett glasblåsarhushåll år 1895. Vi finner vidare 15 % av barnen i något hyttarbetarhushåll. Det är tydligt att även om hyttarbetarna hade en annan bakgrund än tidigare, lyckades deras barn oftast etablera sig i en likartad eller i många fall också bättre social position än sina föräldrar. Att fler barn än tidigare blev glasblåsare framgår om vi ser till 1820-1840 års hyttarbetare. Av deras söner blev nära hälften hyttarbetare och endast en fjärdedel glasblåsare.²⁸¹

När det gäller hyttarbetarna måste vi, som tidigare nämnts, se den starka tillväxten av glasindustrin som betydelsefull för de förbättrade möjligheterna.²⁸² Det behövdes såväl fler glasblåsare som övriga arbetare inom

²⁸¹ Resultatet komplicerar det gängse antagandet att andelen barn som inte blev utlärdade ökade i takt med att industrin omvandlades i en industrikapitalistisk riktning. Resultatet vad gäller hyttarbetarnas barn implicerar, i varje fall för perioden 1860-1880, istället att deras möjligheter förbättrades. (Jfr. Olsson 1980 s.90f)

²⁸² Om glasindustrins tillväxt från 1860-talet se kapitel två ovan.

glashyttan då den förändrade verkstadsorganisationen medförde ett ökat behov av kunniga glasarbetare. Samtidigt ökade även antalet glasbruk. Om vi läser brevväxlingen mellan glasbrukets förvaltare och ägarna under den aktuella perioden blir det uppenbart att hyttarbetarna var medvetna om att de var efterfrågade. Ulrik Sohlberg, som var förvaltare under 1860- och 1870-talen, beskriver den ökande efterfrågan på glasarbetare i ett brev till ägaren Reinhold Charpentier.

Arbetarnas pretentioner stiga oupphörligt därför att de yngre och äldre som är lite hemma i glasblåsningen äro så efterfrågade och kunna få arbete vid den mängd av glasbruk, isynnerhet buteljglasbruk, som äro under anläggning.²⁸³

Efter att ha studerat barnens öden kan vi säga att hyttarbetarna under båda perioderna borde ha sett en relativt hygglig framtid i en glasbruksmiljö. I stort sett samtliga barn bildade hushåll som försörjde sig på glasbruksarbete. I den senare av de båda undersökningsperioderna arbetade flertalet av dem dessutom med kvalificerat arbete som glasblåsare eller benmakare. Även om vi för perioden 1820-1840 endast har 19 barn att jämföra med var deras framtidsutsikter bättre 1880 än 1840. Hantverkarna ger dock intryck av att ha hamnat i en annorlunda social position fram emot 1880. Detta gäller i synnerhet smederna som inte längre har sina rötter i de omgivande järnbruken. Istället är det smeder som kommer från en agrar miljö.

Dopvittnen

Slutligen skall vi se om vi kan få stöd för vad vi sett ovan i bruksarbetarnas dopvittnesmönster. Var hämtade bruksarbetarna sina dopvittnen? Var de dopvittnen som familjen Alexis fick som dopvittnen till sina elva barndop huvudsakligen från bondehushåll eller kommer hans och hans hustrus förändrade sociala position att ge utslag?²⁸⁴ Var det några skillnader inom gruppen?

Om vi utifrån tabell 18 jämför perioderna 1820-1840 och 1860-1880 återfinner vi samma förändring som hos glasblåsarna. Andelen borgerskap och lägre borgerskap som dopvittnen minskade dramatiskt hos både brukshantverkarna och hyttarbetarna. Från att ha varit den dominerande gruppen med 44 % hos hantverkarna och 45 % hos hyttarbetarna minskade de sitt

---

²⁸³ Brev från Sohlberg till Charpentier 10/3 1874. (Ulrik Sohlbergs brevkopiebok, KGA)

²⁸⁴ Soldat- och torparfamiljernas dopvittnen hämtades under perioden 1820-1840 från bondehushåll. Om det rörde sig om soldater var det oftast rotens bönder som var vittnen.

Tabell 18. Dopvittnen till barn födda inom 1820-1840 samt 1860-1880 års bruksarbetares hushåll

Familj	Hantverkare		Hyttarbetare	
	1820-40 (%) (N=28)	1860-80 (%) (N=66)	1820-40 (%) (N=22)	1860-80 (%) (N=63)
Borgerskap	25	6	27	3
Lägre borgerskap	25	8	18	3
Glasblåsare	18	14	18	12
Glasslipare	-	11	-	-
Brukshantverkare	11	9	5	10
Hyttarbetare	7	12	14	23
Dr/pigor inom bruket	7	11	-	33
Hantverkare utom bruket	7	-	-	-
Bonde	-	3	-	-
Torpare/soldat	-	9	-	-
Dr/pigor utom bruket	-	18	18	7
Oidentifierad	-	-	-	9
Summa	100	101	100	100
Antal dop (st.)	6	18	5	17

Källa: doplängder för Ekeberga socken 1820-1840 och 1860-1880.

engagemang till 14 % respektive 6 %. Glasblåsarna var under hela perioden aktiva som dopvittnen hos båda grupperna. Deras andel av antalet dopvittnen minskade dock. Intressant är att brukets grovarbetare kommit att bli vanliga dopvittnen. Denna förändring är störst när det gäller hyttarbetarna. Där var under perioden 1860-1880 brukets grovarbetare den största gruppen med 33 %, det vill säga betydligt vanligare än hyttarbetarna. Samma förändring ser vi hos hantverkarna där bruks- och lantbruksdrängar förekommer mer än hantverkarna. Denna ökning borde vara en återspeglning av deras förändrade sociala bakgrund. Hur uppträder de själva som dopvittnen? Kan vi se samma förändringar här?

Av tabell 19 framgår att brukshantverkarna figurerade som dopvittnen hos glasblåsarna mellan 1820 och 1840 men inte mellan 1872 och 1880.

Tabell 19. Bruksarbetarna som dopvittnen 1820-40 respektive 1872-1877

Familj	Hantverkare		Hyttarbetare	
	1820-40 (%) (N=38)	1872-80 (%) (N=48)	1820-40 (%) (N=53)	1872-80 (N=68)
Lägre borgerskap	16	2	8	-
Glasblåsare	39	8	24	25
Glasslipare	0	25	6	10
Hantv. Inom bruket	8	13	3	12
Hyttarbetare	3	15	6	24
Dr/pigor inom bruket	13	25	19	18
Hantv. Utom bruket	11	4	9	7
Bönder	3	-	9	-
Torpare/soldat	3	4	15	1
Dr/pigor utom bruket	5	4	0	3
Summa (st.)	101	100	99	100

Källa: Ekeberga sockens doplängd 1820-1840 samt 1872-1877.

Glasblåsarnas andel av hyttarbetarnas dopvittnen var under båda undersökningsperioderna runt en fjärdedel. Både hantverkarnas och hyttarbetarnas identitet var i ökad grad riktad mot grovarbetargruppen om vi jämför med den tidiga undersökningsperioden. Det går även att se tendenser till att hyttarbetarna i större utsträckning orienterade sig mot brukssamhället. Hantverkarna var vid båda tillfällena relativt få och gruppen är därför känslig för individuella förändringar. En avgörande förändring inom hantverkargruppen är att smedsläkten Stenberg försvinner och ersätts av bröderna Johansson. Johansönerna hade en agrar bakgrund; deras far var jordbrukare och bysmed. Deras företrädare inom familjen Stenberg hade däremot en gedigen bakgrund som brukssmeder.

Sammanfattning

Det går knappast att betrakta bruksarbetargruppen som ett underlag för en avgränsad gruppidentitet. De utgjorde inte någon homogen grupp. Vi har i den inledande perioden skillnader mellan hantverkarna och hyttarbetarna, och i den senare perioden skiftas hyttarbetarna i en ”bättre” och i en ”sämre”

grupp. Den ”sämre” gruppens bakgrund och giftermål hade en mer agrar prägel om vi jämför med perioden 1820-1840. Samtidigt etablerade sig de inflyttade hyttarbetarna i bruksmiljön. Deras barn verkar ha haft goda möjligheter att försörja sig på kvalificerat bruksarbete. Deras sociala kontaktnät, som det speglar sig i deras dopvittnesmönster, verkar i högre grad än tidigare ha varit riktat mot glasbrukets bruksdrängar och dagsverkare.

Bruksdrängar och dagsverkare

Vi har följt två generationer glasblåsare, glasslipare och bruksarbetare och försökt bilda oss en uppfattning om vilka de var genom att följa dem i kyrkans och glasbrukets bokföring. I någon mån har de betraktats som ingående i en urban kultursfär. De skiljde sig utifrån sina arbeten på glasbruket från den agrara befolkningen i brukets omland. Frågan är vilken plats glasbrukets drängar och dagsverkare hade i bruksortens identitetsmönster. Utifrån Hanssens resonemang om urbana respektive pagana kulturella sfärer skulle vi kunna tänka oss att bruksdrängarnas identitet var riktad mot människorna i omlandet. Som exempel lyfte jag i kapitlets början fram vedköraren Håkan Andersson och hans son Nils Gustaf. I likhet med många av bruksdrängarnas barn i hans generation lämnade Nils Gustaf socknen. För perioden 1860-1880 representeras bruksdrängarna istället av dagsverkaren Carl Gustaf Johannisson.

Johannisson föddes 1840 i Ryds Norregård utanför Kosta. Han var son till Johannes Mathisson och Johanna Johansdotter, vilka brukade en gård om 3/10 mantal som ägdes av glasbruket. När fadern avled 1857 splittrades familjen. Johannisson flyttade runt som dräng mellan gårdarna i socknen tills han blev dräng på glasbruket 1867. Samma år gifte han sig med hyttdrängen Jonas Johanssons dotter Eva.²⁸⁵ Deras äldsta son Gustaf Wilhelm blev under 1870-talets sista år glasblåsarlärling i Kosta.²⁸⁶

Johannissons väg till glasbruket var i det närmaste identisk med Håkan Anderssons. Medan vedköraren Andersson fortsatte att leva ett agrart präglat

---

²⁸⁵ Vid tiden för giftermålet fick han hyttmästaren på Johanstorps glasbruk Carl Carlsson och den dåvarande lärlingen Gustaf W Jonsson som svågrar. Carl Gustafs yngre bror Johan flyttade till glasbruket som sliparlärling år 1863. Johan, som blev glasslipare i Hovmantorp år 1873, tog sig efternamnet Mathsson. Carl Gustaf Johannisson återfinns i Carl Carlssons och Alexander Alexis' genealogi (figur 5).

²⁸⁶ Gustaf Wilhelm Carlsson var troligtvis inte Carl Gustafs biologiska son. Han föddes oäkta sju år innan giftermålet. Han blev sedermera glasblåsare.

liv som brukstorpäre försvann emellertid Carl Gustaf in i brukssamhällets sociala strukturer. Genom sitt giftermål kom han att ingå i en familjegrupp med medlemmar som var såväl glasblåsare som hyttmästare. Låt oss se hur det såg ut för bruksdrängarna år 1880.

Familjen

Under perioden 1820-1840 kan man under enskilda år finna att många bruksdrängar var ogifta. Om vi följer dem under hela deras livslopp visar det sig emellertid att giftermålsfrekvensen ökar betydligt. Runt 2/3 av dem var gifta före 1840. Det är emellertid tydligt att vi inte kan se samma koppling mellan familj och arbete som glasblåsare, slipare, hantverkare och hyttdrängar uppvisade under perioden. De ogifta bruksdrängarna stannade vanligtvis endast ett eller två år vid glasbruket varefter de flyttade. De uppvisar med andra ord samma rörlighet som böndernas tjänstehjon. Man växlade, ofta årligen, arbetsgivare tills man kunde överta en gård eller något torp.²⁸⁷ Kan vi även för perioden 1860-1880 säga att bruksdrängen ingick i den agrara arbetsmarknaden? Utifrån en tilltagande proletarisering av landsbygden under 1800-talets lopp kan vi anta att andelen gifta drängar var större 1860-1880 än under 1820-1840. Om det var så att bruksdrängarna började gifta sig i större omfattning borde de i högre grad bli bofasta vid glasbruket. Glasbrukets förvaltare Ulrik Sohlberg ansåg 1870 till och med att glasbrukets dagsverkare började bli överåriga.

Herr landshövdingen torde taga i betraktande att en stor del av glasbrukets dagsverkare äro gamla och utslitna gubbar, vilka man inte gärna kan göra sig av med, och då icke boningsrum finnes för intagande av yngre arbetare, så äro nödvändigt att få dagsverken från hemmansbrukarna och torparna. Att en del arbetare intagits på bruket har icke visat sig vara fördelaktigt, ty efter någon tids förlopp, hava de gift sig, familjen har blivit ökad och skuldsättning på bruket har blivit följden därav.²⁸⁸

Sohlbergs uppfattning att bruksdrängarna gifte sig i större omfattning än tidigare bekräftas av att giftermålsfrekvensen bland bruksdrängarna under slutet av 1870-talet var nära 90 % och att samtliga bruksdrängar över 30 år var

---

²⁸⁷ Om tjänstehjons rörlighet mellan olika husbönder se Harnesk 1990 s.161-168. De pigor som var anställda av exempelvis brukets glasblåsare växlade även de mellan arbeten inom och utom bruksorten.

²⁸⁸ Brev från Sohlberg till Charpentier 22/9 1870.(Ulrik Sohlbergs brevkopiebok, KGA)

gifta vid undersökningens slut 1880. Det verkar också som om Sohlberg hade rätt när det gäller hur åldersstrukturen på arbetarstammen utvecklades. Flertalet av glasbrukets drängar var 40 år eller äldre. De bör därmed ses som relativt stationära grovarbetare och det var troligtvis inte aktuellt för någon av dem att ta tjänst som dräng hos någon bonde. I några fall har de, liksom under perioden 1820-40, under ett flertal år arbetat som drängar vid olika gårdar för att i samband med att de tagit tjänst vid glasbruket bilda familj.

Vilka gifte de sig med? När 1820-1840 års bruksdrängar gifte sig var det huvudsakligen med kvinnor från den omgivande landsbygdens underskikt. Håkan Andersson gifte sig exempelvis med bruksdrängen Nils Larssons dotter Caisa Lisa. Carl Gustaf Johannisson gifte däremot in sig i en hyttarbetarfamilj och glasblåsarklan. Låt oss se hur bruksdrängarnas giftermålsmonster såg ut.

Tabell 20. Social bakgrund för kvinnor gifta med 1820-1840 respektive 1876-1880 års bruksdrängar

Faderns yrke	1820-1840 (%) (N=21)	1876-1880 (%) (N=25)
Glasblåsare	5	-
Hantverkare inom bruket	5	-
Hyttarbetare	5	16
Dr/pigor inom bruket	5	20
Hantverkare utom bruket	5	8
Bonde	14	16
Torpare/soldater	29	20
Dr/pigor utom bruket	-	4
Oidentifierad	33	16
Summa	101	100

Källa: Ekeberga m.fl. socknars kyrkoböcker samt Kosta glasbruks avräkningsböcker.

Av tabell 20 framgår att mer än hälften av deras partners kom från om-landets agrara skikt. Dessutom torde större delen av dem som står som oidentifierade rimligen haft sin bakgrund på landsbygden. Påfallande är att andelen döttrar till bruksdrängar och hyttarbetare har ökat till 20 respektive 16 % under perioden 1860-1880. Att kontakterna mellan hyttarbetarna och bruksdrängarna ökade kunde vi också se när vi studerade bruksarbetarna. Den tidigare entydiga kopplingen till den pagana kulturen verkar med andra ord

inte längre vara lika självklar. Carl Gustaf Johannisson fick genom sitt giftermål ett helt annorlunda kontaktnät än vad han haft som bonddräng.²⁸⁹ Om bruksdrängarnas band till bruksorten stärktes kan man misstänka att även deras koppling till den agrara arbetsmarknaden försvagades.

Rekrytering

Håkan Anderssons far var bonde på Rislycke utanför Kosta och som ung tjänade Håkan som dräng på olika gårdar. Han var exempelvis på Ryds norregård och hemma hos sin far i Rislycke innan han kom till glasbrukets gård Johanstorp i Lenhovda socken 1804. År 1806 flyttade han till Kosta för att arbeta som vedkörare vid glasbruket. Efter ett par år gifte han sig och flyttade till torpet Kullaholm. Även som torpare fortsatte han arbeta som vedkörare vid glasbruket. Håkans karriär visar på den nära kopplingen mellan glasbrukets och lantbrukets grovarbete. Han var dräng åt bönder; han var dräng vid en av brukets gårdar; han blev sedan torpare och vedkörare vid glasbruket. Enligt de uppgifter vi kan få från husförhörslängder och avräkningsböcker växlade, som nämndes ovan, en del drängar mellan arbete vid bruket och jordbruket. I Håkans fall är det tydligt att glasbruket ingick i en agrar arbetsmarknad.²⁹⁰

Vilka var bruksdrängar under perioden 1876-1880? Som framgår av tabell 21 rekryterades bruksdrängarna huvudsakligen från landsbygden under perioden 1820-1840. Utifrån Carl Gustaf Johannessons väg till glasbruket verkar det inte heller under perioden 1876-1880 ha varit någon avgörande skillnad mellan att vara bonddräng eller bruksdräng. Inte heller förvaltaren gjorde därvidlag någon större åtskillnad. Då Carl Gustaf skulle gifta sig 1867 gick han till brukskontoret och frågade om lov. Sohlberg tyckte att frågan var viktig och frågade därför Charpentier hur han skulle förhålla sig. Utifrån hur Sohlberg formulerade frågan kan vi se att det var Carl Gustafs giftermål och inte hans inflyttning till samhället som var intressant. Trots att Carl Gustaf samma år hade flyttat in till glasbruket skriver Sohlberg:

---

²⁸⁹ I kapitlets avslutning har jag ritat glasblåsaren Carl Carlssons sociala nätverk (figur 5) utifrån hans släktförbindelser. I detta nätverk ingår bl. a. dagsverkaren Carl Gustaf Johannisson.

²⁹⁰ Bengt Berglund visar på samma mönster vid Charlottenbergs bruk med en omfattande rörlighet mellan bruks- och jordbruksarbete. (Berglund s.244f) Olof Nordström finner i sin studie av glasbrukens arbetskraft att brukens rekrytering av permanentanställda grovarbetare till största delen skedde från torpen i brukens omland, det vill säga deras leveransområden. Dessa grovarbetare lämnade bruken i 30-årsåldern för att bli torpare. (Nordström 1957 s.17f)

Här är en dräng som varit här i många år, vilken begärt att få tillstånd att gifta sig med gamle dagsverkaren Jonas Johannessons dotter, och torde jag bliva underrättad om herr kammarrådet därtill samtycker. Drängen är en bra arbetare, så att jag för min del icke har något emot partiet.²⁹¹

Under perioden 1820-1840 rekryterades bruksdrängarna från brukets omland och utifrån exemplet Carl Gustaf Johannisson kan vi förvänta oss att finna samma mönster även under perioden 1876-1880.

Tabell 21. 1820-1840 respektive 1876-1880 års bruksdrängars sociala bakgrund

Faderns yrke	1820-1840 (%) (N=32)	1876-1880 (%) (N=29)
Lägre borgerskap	3	-
Hyttarbetare	-	3
Dr/pigor inom bruket	19	14
Hantverkare utom bruket	3	-
Bönder	25	24
Torpare/soldat	22	34
Oidentifierad	28	24
Antal (st.)	100	99

Anm. Tabellen redovisar samtliga bruksdrängar som jag identifierat i kyrkoböckerna. I perioden 1820-1840 är nio oidentifierade medan det i perioden 1860-1880 är sju. Gemensamt för de saknade torde vara att de inte hade sin hemvist på glasbruket, utan istället bodde på någon agrar enhet i omlandet.

Källa: Ekeberga m.fl. socknars kyrkoböcker samt Kosta glasbruks avräkningsböcker.

Om vi bortser från de oidentifierade finner vi att mer än hälften kom från något torpare- eller bondehushåll under hela perioden. De hade följaktligen till större delen sin bakgrund på landsbygden omkring glasbruket. Vi kan anta att även de som flyttade in från omgivande socknar till största delen hade denna bakgrund.

²⁹¹ Brev från Sohlberg till Charpentier 17/3 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopiebok, KGA)

Barnen

Vi såg ovan att grovarbetarna under båda perioderna till största delen rekruterades från brukets omland och angränsande socknar. Det var endast mellan 15 och 20 % som var barn till brukets fast anställda bruksdrängar. Det skulle vara intressant att se om samma förhållande kom att råda även för nästa generation. Låt oss därför se vad som hände med grovarbetarnas barn.

Tabell 22. Social position år 1860 för barn födda i 1820-1840 års bruksdrängars hushåll samt år 1895 för år 1876-1880 års bruksdrängars hushåll

Familj	1820-1840 (%)		1876-1880 (%)	
	Söner (N=22)	Döttrar (N=28)	Söner (N=35)	Döttrar (N=33)
Glasblåsare	5	-	37	-
Glasslipare	-	-	6	9
Hyttarbetare	23	18	17	3
Dr/piga inom bruket	18	18	11	27
Sockenhantverkare	5	4	-	3
Bonde	5	-	-	6
Torpare/soldat	5	-	3	-
Dr/piga utom bruket	9	11	3	-
Boende hemma	-	7	6	12
Emigranter	-	-	14	15
Oidentifierade	32	43	3	24
Summa	102	101	100	99

Anm: Tabellen visar social position på barnen när de var minst 25 år gamla. Utanför undersökningen hamnar barn födda efter 1835 och 1870. Gränserna 1835 och 1870 motiveras av källmaterialets tillgänglighet. Då husförhörlängderna finns på de enskilda pastors-expeditionerna för tiden efter 1895 skulle det vara oerhört tidsödande att fortsätta längre än detta år. Med föresatsen att följa barnen till de är minst 25 år gamla har jag därmed inte tagit med barn födda efter 1870. Gränsen 1835 motiveras av att jag inte vill följa den första periodens barn in i den andra undersökningsperioden. Sätter jag gränsen 1835 blir de yngsta barnen 25 år gamla år 1860.

Källa: Ekeberga med flera socknars församlingsböcker.

En stor del av 1820-1840 års bruksarbetares barn lämnade socknen före 1860 vilket medfört att det varit svårt att spåra dem. Som framgick i kapitel två var det få glasbruk i närområdet under 1800-talets första hälft varför vi kan misstänka att endast ett fåtal av de utflyttade var sysselsatta med glasarbete 1860. Vi kan även se att endast ett barn kom att ingå i ett glasblåsarhushåll. Av tabell 22 framgår att merparten av barnen antingen blev, eller gifte sig med, bruksdrängar eller hyttarbetare. Mönstret ser inte riktigt likadant ut under den senare perioden. Vi kan se att en stor del av dem istället hade förbättrat sin sociala position i jämförelse med faderns yrkestitel. Detta gäller i synnerhet sönerna där mer än hälften blev antingen hyttarbetare eller glasblåsare. Även om bruksdrängarna till största delen ännu rekryterades från landsbygden tyder deras barns förändrade sociala ställning på att en självrekryterande grupp av industriarbetare höll på att växa fram under perioden. Kan vi få stöd för en sådan tolkning i en dopvittnesanalys?

Dopvittnen

Ovan har vi sett vilken social bakgrund bruksdrängarna hade och med vilka de gifte sig. Vi kan utifrån det förvänta oss att de valde sina dopvittnen på ungefär samma sätt under hela undersökningsperioden, med flertalet dopvittnen från deras egen grupp och landsbygden. Samtidigt visade deras giftermålsmönster och deras barns yrkesaktiviteter att de etablerat sig i bruks-samhället på ett helt annat sätt fram mot 1880-talet än under 1840-talet. Det är därför även troligt att andelen dopvittnen från landsbygden minskade och att andelen dopvittnen från hyttarbetar- och glasblåsarhushåll ökade.

Carl Gustaf Johannisson hade bland andra sina svågrar glasblåsarna Carl Carlsson och Gustaf Jonsson som dopvittnen när familjens första barn skulle döpas. Ser vi till familjens andra barn finner vi dock ett dagsverkarpar från Rislycke utanför Kosta, hans bror sliperidrängen Johan W Johannisson och pigan Fredrika Jonasdotter i Skärgöl noterade i doplängden.²⁹² Här är det endast Carl Gustafs bror som kommer från brukssamhället. Ovan visade jag att hyttarbetarna under perioden 1860-1880 nästan uteslutande hämtade sina dopvittnen inom bruksorten trots att de allt oftare hade rekryterats från landsbygden. Frågan är om samma mönster går igen hos bruksdrängarna. Låt oss därför se efter var bruksdrängarnas dopvittnen hade sin bakgrund.

---

²⁹² Ekeberga socken doplängd år 1867.(VLA)

Tabell 23. Dopvittnen till 1820-1840 samt 1876-1880 års
bruksdrängars barn

Familj	1820-1840 (%) (N=121)	1876-1880 (%) (N=124)
Borgerskap	9	2
Lägre borgerskap	3	2
Glasblåsare	1	2
Glasslipare	2	-
Hantverkare inom bruket	4	10
Hyttarbetare	8	10
Dr/pigor inom bruket	39	31
Hantverkare utom bruket	-	2
Bonde	11	3
Torpare/soldat	4	6
Dr/piga utom bruket	18	32
Summa	99	100

Källa: Ekeberga sockens doplängder.

Av tabell 23 framgår att det i första hand var bland bruksdrängar, hyttarbetare och lantarbetare som bruksdrängarna hämtade sina dopvittnen. Det var inga skillnader mellan perioderna, utan vi kan se samma mönster som tyder på en orientering mot såväl glasbrukets som lantbrukets lägsta lönearbeterskikt. Vi ser också när det gäller bruksdrängarna att de båda borgerliga grupperna minskat. Att det blev färre vittnen från de borgerliga grupperna känner vi igen från glasblåsarna och bruksarbetarna. Denna minskning bör även här relateras till förändrade sociala relationer mellan brukets ledning och dess arbetare.

Utifrån vad som framgår av tabell 24 förändrades mönstret i större utsträckning när det gäller hur bruksdrängarna själva agerade dopvittnen. Under perioden 1820-1840 var bruksdrängarna näst intill aldrig dopvittnen hos någon annan kategori än sin egen. Det var endast sex dopvittnen från gruppen vid de övriga bruksinnevånarnas dop. Av tabellen framgår också att de relativt ofta var vittnen hos torpare och bönder under den tidiga perioden. Detta måste ses som att förbindelserna var täta med landsbygden.

Tabell 24. Bruksdrängar som dopvittnen 1820-1840
samt 1872-1877

Familj	1820-1840 (%) (N=98)	1872-1877 (%) (N=120)
Lägre borgerskap	1	-
Glasblåsare	1	3
Glasslipare	1	15
Hantverkare inom bruket	2	6
Hyttarbetare	-	19
Dr/pigor inom bruket	48	33
Hantverkare utom bruket	7	4
Bonde	16	-
Torpare/soldat	23	5
Dr/pigor utom bruket	-	15
Summa	99	100

Källa: Ekeberga sockens doplängd.

Bruksdrängarna var inte heller under 1870-talet särdeles populära som dopvittnen. De förekommer huvudsakligen hos andra bruksdrängar, hyttarbetare samt bland glasbrukets lantarbetare. Det är emellertid intressant att de dop som de är vittnen vid till mycket större del kan knytas till bruksorten än tidigare. Detta tyder på, i linje med vad vi sett ovan, att deras koppling till den agrara sektorn har försvagades.

Sammanfattning

Vi har sett att bruksdrängarnas rekryterings- och giftermålsmonster i grova drag är likartat under båda perioderna. En påtaglig förändring är att deras barns möjligheter till att både stanna kvar vid glasbruket och att förbättra sina sociala positioner förbättrades. En större del av gruppens barn blev hyttarbetare och glasblåsare. Deras identitetsmonster skulle i så fall förskjutas från den pagana kulturen mot den urbana bruksortskulturen.²⁹³ Förändringen av deras dopvittnesmonster ger stöd för en sådan tolkning.

²⁹³ Jfr. Sundin 1988 s.273.

Identitetsmarkörer

Av diskussionen om glasblåsarna ovan framgick att en glasblåsare under 1820-1840 vanligtvis tillhörde en tysk familj. Samtidigt var det en tydlig tendens att de äldre, från Tyskland invandrade, glasblåsarfamiljerna lämnade Kosta och ersattes av svenska familjer med sin huvudsakliga bakgrund på landsbygden.²⁹⁴ Det skulle därför vara intressant att titta lite närmare på denna utveckling. Vad hände när de ”nya familjerna” trädde in på scenen?

Var en ”svensk” glasblåsare ovanlig under perioden 1820-1840? Ser vi tillbaka i tiden måste en tysk ses som det normala. År 1800 var det tre och 1780 endast två svenska glasblåsare på Kosta.²⁹⁵ Om vi räknar in dem som var ingifta i de tyska familjerna var, som framgick ovan, en svensk glasblåsare ovanlig även under perioden 1820-1840. Frågan är emellertid om den innebörd som jag lägger i symbolen ”tysk” hade någon betydelse i Kosta under denna tid.²⁹⁶ Kanske är det istället de urbana och pagana kulturerna som möts.

En möjlig utgångspunkt för en diskussion är att betrakta den tyska kulturen som relativt stark i jämförelse med det agrara arv som de svenska mästarna bar på. Det var den tyska kulturen som bar på yrkeskunskaper och yrkes-traditioner. Enligt detta resonemang var det tyska ursprunget centralt i en identitetsskapande process. Vi kan tänka oss tre möjliga utvecklingar för den tyska identiteten: integration, isolering eller expansion. Isoleringen verkar mindre trolig när vi ser att de gifte sig med kvinnor som inte hade samma bakgrund. Integreringen verkar vara ett rimligt alternativ. De tyska familjerna smälte med tiden in i de svenska. Giftermålsmönstret tyder på att de tyska yrkesarbetarna försvann in i det svenska samhället. Den tredje möjligheten, kulturell expansion, innebar att de svenska glasblåsarna integrerades i den tyska kulturen och identiteten. Av undersökningen om glasblåsarnas rekryteringsmönster framgick att i stort sett samtliga glasblåsare under perioden 1820-1840 hade anknytning till de ursprungliga tyska invandrarna. Under hela undersökningsperioden värvades dessutom mestare med en tidsmässigt

---

²⁹⁴ Denna process diskuteras i kapitel sex.

²⁹⁵ Kosta glasbruks avräkningsböcker år 1780 och 1800.(KGA)

²⁹⁶ Det är inte säkert att kategorin ”tysk” hade någon relevans i Kosta under min undersökningsperiod. Det är mycket möjligt att jag ”etnifierar där etniska skillnader inte fanns, att ställa utländskt mot en svenskhet som knappast tagit form, att tillskriva olikheter en betydelse som de aldrig haft”.(Svanberg/Tydén s.223) Montelius finner emellertid att vallonerna vid de stora järnbruken i Uppland isolerade sig från den svenska befolkningen och länge behöll både sitt språk och sina gamla namn.(Montelius 1959 s.25f) Jag menar att vi här ser en likartad bördstolthet hos de äldre tyska glasblåsarfamiljerna.

närmare relation till Tyskland. Anknytningen till Tyskland borde ha varit medveten och påtaglig genom exempelvis språket.²⁹⁷ Det ligger följaktligen nära till hands att definiera glasblåsaryrket som tyskt. Om ”tysk” var en positivt laddad symbol medan ”svensk” och ”pagan” var negativt laddade skulle de svenska mästarna sträva efter att lägga sig till med den för dem ”nya” symboliken.²⁹⁸

Förändrar en individ eller grupp sin sociala position eller kulturella identitet måste han eller de markera och visa det. Om den sociala positionen inte är självklar ökar givetvis detta behov. En möjlighet att undersöka social och kulturell tillhörighet är att studera namnskicket.²⁹⁹ En hög frekvens av tyska namn bland svenska glasblåsare kan tolkas som att dessa namn fungerade som identitetsmarkörer.

Låt oss se på de svenska glasblåsarnas namn utifrån de tre hypoteserna. I ett första skede bytte de svenska mästarna efternamn från Svensson till Berg; Johansson till Ekeberg och från Månsson till Grönberg.³⁰⁰ Detta påvisar i och för sig inte något tysk inflytande, utan har snarare sin parallell i hantverkarnas urbana namnkultur. Börje Hanssen menar i sitt arbete om Österlen att de olika kulturmönstren avspeglade sig i bruket av efternamn. I den urbana kulturen använde man familjenamn medan man i den pagana använde patronymikon.³⁰¹ Hanssens resonemang får stöd av Carl Johan Gadd som menar att en högre frekvens av urbana namnformer tyder på en större kontakt med städer och skråorganisationer.³⁰² Det var förvisso några övergångar till familjenamn bland bönderna i Ekeberga socken vid denna tid, men i allmänhet fortsätter de att använda den traditionella patronymikonformen.³⁰³ Även om namnbytena inte

---

²⁹⁷ Glasblåsaren Joseph Gleisner tillhörde, enligt noteringarna i husförhörslängden, den katolska församlingen. Sammantaget var under perioden 1820-1880 nio glasblåsare födda i etniskt sett tyska områden.

²⁹⁸ Jfr. Tomas Sörensens diskussion av Leon Festingers teori om kognitiv dissonans i samband med en diskussion av konflikten mellan militära och socialistiska ideal. (Sörensen s.172-179)

²⁹⁹ Om bruk av patronymika och familjenamn se Lext s.190 och Jarrick/Söderberg s.117. Om namnformer som uttryck för urbana attityder se Hanssen 1952 s.446-457.

³⁰⁰ Lars Grönbergs far bytte namn när han anställdes som brukssnickare. Ser vi till de övriga hantverkarna som var anställda vid bruket finner vi samma mönster. Smeddrängen Petter Magnusson bytte namn till Stenberg när han blev mästersmed och hans mästare och sedemera svärfar bar namnet Malmström.

³⁰¹ Hanssen 1952 s.422ff.

³⁰² Gadd s.155f. Jfr. även Kardell s.60ff.

³⁰³ Dessa bönder som ändrar namn kan tänkas haft en dragning åt den urbana gruppen. Det visar sig även att flera av dem som byter namn kan kopplas till glasbruket genom att de handlar med glas. Carl-Johan Gadd menar i *Själhushåll eller arbetsdelning* att många som betecknats med agrara titlar i själva verket haft en stor, och många gånger övervägande, del av sin försörjning

kan ses som en ”förtyskning”, bör de tolkas som en symbolisk avgränsning mot agrarsamhället.

Det tyska inflytandet märks tydligare i de förnamn som mästarna gav till sina barn: ett flitigt användande av namn som Gottlieb, Gottfrid, Frantz, Wilhelm, Reinhold, Richard, Otto och Claes bör tolkas som en tysk påverkan. För perioden 1745-1780 har en namnundersökning av Ekeberga socken utförts. I den jämförs frekvensen av olika förnamn i bruksorten med den övriga socknen. Undersökningen omfattar 93 pojkar och 79 flickor födda vid glasbruket samt 302 pojkar och 317 flickor i den övriga socknen. Av undersökningen framgår att det är olika namnskick i bruksorten och i det omgivande agrara samhället.³⁰⁴ Skillnaden förklaras av att importen av yrkeskunnig arbetskraft från tyska kulturområden återspeglas i ett avvikande namnskick inom bruksorten. Jag har undersökt namnen på de 97 barn som föddes i Kosta 1820-1840 och de 490 barn som föddes i socknen utom Kosta under samma period. I materialet ges inte idén om en tysk identitetsexpansion något större stöd. Skillnaderna i namnskick mellan bruksorten och socknen i övrigt är förhållandevis små. Skillnaderna är dock mer påtagliga om man begränsar sig till förhållandena inom bruksorten.

Under perioden föll vissa uppenbart tyska namn, som tidigare varit relativt vanliga bland glasblåsarna, ur bruk. Det var exempelvis inte längre någon som döptes till Gottlieb. Ett intressant resultat är att inga daglönare eller bruksdrängar döpte sina barn till de tyska namn som fortfarande var i bruk. Namn som Gottfrid, Victor, Ulrik, Lorentz, Claes och Jacob verkar varit förbehållna glasblåsarna. Vi kan även finna motsvarande avgränsning när det gäller glasblåsares namn. Det var inga mästare som döpte sina barn till exempelvis Magnus, Johannes eller Jonas. Skillnaden mellan de olika gruppernas namnbruk måste tolkas som att förnamnen användes som identitetsmarkörer under perioden 1820-1840.

---

från ett hantverk.(Gadd 1991 s.331f) Jag har emellertid inte systematiskt studerat bönders namnbruk utifrån deras koppling till glasbruket eller annan ”icke jordbruksverksamhet”. Samtidigt är det dolda lantverkets mycket svårt att påvisa i det material som står till mitt förfogande. Snickaren Johan Grönberg var emellertid bondesnickare och gjorde arbeten åt glasbruket tillsammans med sin far innan han blev brukssnickare.(Kosta glasbruks avräkningsböcker, KGA) Börje Harnesk menar att bönderna, eller i varje fall deras ekonomiska elit, genomgick en kulturell förändring från 1700-talets slut. Inslag i den nya livsstilen var att markera en avgränsning mot de obesuttna med bland annat borgerliga prestigesympboler.(Harnesk 1990 s.115ff) Sannantaget skulle vi kunna se bondegruppen som icke homogen vad gäller deras identiteter.

³⁰⁴ Blom 1980 s.35-41.

Frågan är om det går att se några förändringar härvidlag om vi tittar på de nära 300 barn som döptes mellan 1872 och 1880. Det är även här skillnader mellan de olika gruppernas namnbruk. En intressant skillnad mellan de olika arbetarkategorierna är att antalet namn som användes var olika stort. Glasblåsarna och sliparna använde fler olika namn till sina barn än yrkesarbetare och grovarbetare. De har haft en större "namnpool" än de övriga arbetarkategorierna och därmed en större namnvariation. I den senare perioden använde glasblåsarna och sliparna i genomsnitt 1,12 olika namn per barn medan bruksarbetare och bruksdrängar endast använde 0,77.³⁰⁵ Bruksarbetare och bruksdrängar hade också en större tendens att använda sig av lokalt etablerade namn medan glasblåsare och slipare oftare använde sig av namn utifrån. Detta kan tolkas som att glasblåsare och slipare fick mer impulser från världen utanför lokalsamhället än de båda andra grupperna. Yrkesarbetare som glasblåsare och glasslipare med sin geografiskt sett större arbetsmarknad, och därmed större spridning vad gäller födelseorter, hade troligtvis ett större utbud av namn att använda. Om vi tänker oss namnen som ett sätt att avgränsa sig som individ och grupp i samhället kan vi se den större mångfalden hos glasblåsare och slipare som ett sätt att uttrycka gruppens exklusivitet.³⁰⁶

Ytterligare en intressant iakttagelse är att flera av de namn som var populära bland glasblåsare under perioden 1820-1840 blivit vanliga bland de agrara grupperna under 1870-talet. Namn som Frans och Oscar förekom inte längre bland glasblåsarna, men var istället vanliga bland de övriga. Ser vi till hela socknen hade de båda namnen en frekvens på nära 10 % under perioden 1872-1880. Samtidigt är namn som Karl och Johan vanliga i alla kategorierna.³⁰⁷

Vid en läsning av doplängderna går det även att finna andra uttryck för samhälllig position än dopvittnets namn och familjetillhörighet. Genom att studera hur dopvittnet presenteras kan vi få en uppfattning av dopvittnets sociala status.³⁰⁸ De titlar prästen använde när han beskrev sina sockenbor bör ha grundat sig på en social värdeskala.

Från mitten av 1800-talet kom exempelvis titeln glasfabrikör att användas för att beteckna en glasblåsare. Vad betyder det om någon betecknades glasblåsare eller glasfabrikör? Fabrikör bör, som jag ser det, tolkas som en titel

---

³⁰⁵ De redovisade värdena har tagits fram genom att dela antalet använda namn med antalet döpta barn. Grupper med en liten namnpool kan därmed få ett genomsnittligt värde mindre än ett. Om bruket av dubbelnamn se Jarrik/Söderberg s.134f.

³⁰⁶ Hanssen 1952 s.447-456.

³⁰⁷ Ekeberga sockens doplängd 1872-1878.(VLA)

³⁰⁸ Hanssen 1952 457-460.

med högre social status än glasblåsare.³⁰⁹ Ser vi till om glasblåsarna kallades för glasblåsare eller glasfabrikör titulerades tre glasblåsare genomgående glasblåsare medan resterande kallades för glasfabrikant. Det ligger nära till hands att se de olika titlarna som ett uttryck för att det var skillnad mellan glasblåsarna. Skillnaden behöver inte ha berott på skicklighet, utan kan mycket väl ha berott på social position. En del av glasblåsarna skulle kanske istället jämföras med hyttarbetarna. Som vi såg i kapitel tre ovan, var arbetsorganisationen under omvälvning och saknade delvis formell struktur. Titeln benmakare började exempelvis användas först 1879.

En annan markering av social status i doplängder är hur glasblåsarens hustru och barn titulerades. Under perioden 1820-1840 gavs glasblåsarnas hustrur genomgående titeln "madam" och döttrarna "mademoiselle", medan övriga arbetarkvinnor kallades "hustru" respektive "piga". Under perioden 1872-1880 har terminologin ändrats, glasblåsarhustrur titulerades "fru" och de övriga "hustru".³¹⁰ Emellertid betecknades fyra glasblåsarhustrur konsekvent "hustru" under perioden. Hustru som titel fick annars de som var gifta med hyttarbetare, bruksdrängar, bönder och lantbruksarbetare. Vilka var då dessa fyra? Det var Frans Oscar och Nils Gustaf Petersson, Carl Fredrik Fagerlund och Janne Åstrand. Det var dessa glasblåsare som vi ovan konstaterade hade en annorlunda bakgrund än den äldre glasblåsartypen.

Ett annat sätt att markera sin exklusivitet och därmed utestänga människor är att använda ett främmande eller grupp-specifikt språk.³¹¹ Det tyska språket användes eventuellt för att avgränsa glasblåsargruppen mot "de andra". Den språkliga avgränsningen och därmed utestängningen behövde givetvis inte skett på ett medvetet plan, utan kan mycket väl haft sin grund i att majoriteten av de yrkesutbildade arbetarna i olika mån talade tyska och/eller använde specifika uttryck. I vilken mån det tyska språket användes är emellertid svårt att uttala sig om. Det är dock troligt då många av glasindustrins termer och fackuttryck var tyska. Samtidigt fungerade uppenbarligen kommunikationen inom glashyttan. De tyska invandrarna verkar inte haft några problem med språket. Som vi kommer att se nedan gällde det även svenska glasblåsare som arbetade i Tyskland.

---

³⁰⁹ Ekeberga sockens kyrkoböcker. Se även David Julius Bergs anteckningsbok där han titulerar sig själv glasfabrikant. (*Beskrifning. På wid Kosta glasbruk varande. Glasugn med dess stenar. Bygd 1834. Tillhörig. David Julius Berg. Glasfabrikant, KLMA*)

³¹⁰ 1876 är ett undantag. Samtliga kallades för "hustru" detta år.

³¹¹ Med språk behöver i detta sammanhang inte avses språk i en nationell eller etnisk betydelse. Att inneha en rollspecifik kunskap eller ett rollspecifikt ordförråd (stock of knowledge) måste liknas vid att omfattas av ett språk. (Berger/Luckman 1979 s.162f. och K Magnusson 1989 s.149ff)

Egenarbete eller lönearbete

En fråga som man oundvikligen kommer in på är hur man såg på sig själv i förhållande till arbete och försörjning. Inte minst har Börje Harnesks diskussion av tjänstefolkets syn på lönearbete aktualiserat denna aspekt på identiteten.³¹² Denna fråga kommer jag att ta upp i kapitel sex, men jag vill redan här introducera den genom att lyfta fram ett exempel på att glasblåsarna såg på sig själva som varuproducenter.

Den 7 november 1866 skrev Charpentier till Sohlberg och bad honom underrätta glasblåsaren Carl Nilsson Fagerlund att det var dags att söka resestipendier. Charpentier ville också att Fagerlund skulle upprätta en plan för ”huru han ämnade ställa sin blivande färd.”³¹³ I Sohlbergs svar som författades den 15 november får vi veta följande:

Carl Nilsson Fagerlund kan icke göra vidare reda för sin tillkommande resa än, att han vill besöka en del glasbruk inom Tyskland och arbeta därstädes 4, 5 eller 6 månader allt efter som det kan bära sig.³¹⁴

Gesällvandringarnas tid var ännu ej förbi även om de ibland genomfördes med statligt stöd. Fagerlunds studieresa ger oss viktiga kunskaper. Vi kan misstänka att han hade kunskaper i tyska vilket bekräftar tolkningen om en tysk kulturpåverkan. Även om Fagerlund kanske inte talade tyska, visar resan åtminstone att han behärskade en kulturell kod som var gemensam med glasarbetare i Tyskland.³¹⁵ Vidare kan vi säga att Fagerlund ingick i en kultur som inte var ortsbunden. Som Börje Hanssen visar i sin studie av Österlen, kännetecknades den urbana kulturen bland annat av vidlyftiga resvanor.³¹⁶

Charpentier lovade verka för att Fagerlund skulle få stipendiet, även om Sohlberg höll honom för en medelmåttig arbetare.³¹⁷ Under våren beviljades Fagerlund ett resebidrag på 400 rd och det var därmed klart att han under hyttåret 1868 skulle lämna Kosta för att studera glasmakeri vid tyska glasbruk.³¹⁸ Detta tvingade Sohlberg att fundera på en lämplig ersättare till

---

³¹² Harnesk s.141-147.

³¹³ Brev från Charpentier till Sohlberg 7/11 1866.(Inkommande brev, KGA)

³¹⁴ Brev från Sohlberg till Charpentier 15/11 1866.(Ulrik Sohlbergs brevkopiebok, KGA)

³¹⁵ Jfr. Lindqvist 1987 s.71f.

³¹⁶ Hanssen 1952 s.416f, 472f samt 506-517.

³¹⁷ Brev från Charpentier till Sohlberg 8/12 1866 och 13/2 1867.(Inkommande brev, KGA)

Brev från Sohlberg till Charpentier 13/1 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

³¹⁸ Brev från Sohlberg till Charpentier 5/5 1867. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Fagerlund. Lyckligtvis förde han även sina funderingar brevledes. Han vågade eller kunde inte fatta beslut i frågan själv, utan rådgjorde med Charpentier. I den diskussion Sohlberg och Charpentier förde sinsemellan kommer de maktförhållanden som rådde i hyttan upp till ytan. Frågan rörde ytterst vem som hade rätt till Fagerlunds verkstad.

Carl Nilsson Fagerlund har beviljats 400 rdr till understöd av staten, och lät han mig förstå, att herrar intressenter kanske bisträckte honom med något, men sådant anse jag mig helt och hållet böra avstyrka. Skall Fagerlund draga försorg om hans verkstad under hans bortavaro eller skall jag göra det? Jag anse att Fagerlund icke har att därmed befatta sig, utan att jag kan vidtala vilken jag för gott finner, ty jag kan accordera med en lärning som förestår verkstaden lika bra som Fagerlund och emot halv arbetslön. Johan Söderbom har jag lovat flytta den 1:e nästkommande juli och hans verkstad låter jag Carl Johansson Fagerlund övertaga, och Fagerlunds [Carl Nilsson] verkstad övertages av lärningen Wilhelm Jonsson.³¹⁹

Sohlberg ansåg uppenbarligen att han hade rätt att bestämma vem som skulle leda verkstaden. Men det kan inte ha varit helt självklart. Antingen visste Sohlberg inte vilken praxis som var rådande eller så ville han bryta mot den. Jag kan svårligen tänka mig att Sohlberg var okunnig efter att ha varit på Kosta under nästan åtta år. Vi kan därför på goda grunder anta att han medvetet ifrågasatte glasblåsarnas traditionella rättigheter då han ställer frågan: ”Skall Fagerlund [...] eller skall jag göra det?” Minst lika intressant som Sohlbergs fråga är Charpentiers svar som skrevs en vecka senare.

Jag tror icke, att vi med heder kunna vägra Carl Nilsson Fagerlund att själv draga försorg om sin verkstads skötande under den tid han är borta, så framt han icke skall stanna utomlands alltför länge. Men därmed måste som villkor bestämmas, att den han vill sätta i sitt ställe är fullt antaglig och av er godkännes. Utan inkomster av verkstaden skulle han sakna tillräckliga medel, och vårt anseende bleve lidande, då vi givit honom gott vitsord och dessutom särskilt förordat honom.³²⁰

Av Charpentiers svar framgår att Fagerlund inte bara hade rätt att utse och avlöna sin ställföreträdare, utan också att han hade rätt till de inkomster som ställföreträdaren kunde generera.³²¹ Om Fagerlund hade rätt till verkstadens

---

³¹⁹ Brev från Sohlberg till Charpentier 5/5 1867. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

³²⁰ Brev från Charpentier till Sohlberg 13/5 1867. (Inkommande brev, KGA)

³²¹ Brev från Charpentier till Sohlberg 1/6 1867. (inkommande brev, KGA)

inkomster innebär det att han hade rätt att sälja verkstadens produktion. Detta förhållande döljs av att glasblåsarna inte var fria att sälja till vem de ville, utan att marknaden var inskränkt till glasbruket. Vi kan med andra ord betrakta glasbruket som ett förlagssystem.³²² Fagerlund, och övriga verkstadsinnehavare, bör inte enbart ses som lönearbetare, utan vi måste under denna tid också se dem som varuproducenter. Det är troligtvis detta förhållande som lyser fram i titeln ”glasfabrikör”?

Tyst och underförstådd kunskap kommer sällan upp till ytan. Det är endast när den ifrågasätts och i därpå följande konflikter den blir tydliggjord. I det här fallet ville Sohlberg överskrida det informella kontraktet vilket korrigerades av Charpentier. Han använde begreppet ”heder” vilket implicerar att en sådan handling som att frånta en mästare verkstaden radikalt skulle bryta mot rådande normer och värderingar. Om bruksledningen förlorade sin heder och fick dåligt rykte kunde det kanske bli svårare att rekrytera glasblåsare.³²³ Om man bröt mot rådande praxis skulle det vara lönsamt eller som Charpentier uttryckte sig: ”att noga tillse om profiten av förändringar var nämvärd”.³²⁴ Under perioden fram till 1880 kan jag endast finna ett ytterligare tillfälle då en mästars rätt till sin verkstad ifrågasattes, vilket givetvis inte innebär att det inte förekom flera gånger.

Det var glasblåsaren Wilhelm Middeke som reagerade på att ”hans rättigheter” kränktes. Middeke verkar ha varit en stolt och självmedveten herre. Han anställdes första gången i juli 1871 men slutade ett halvår därpå. Sohlberg trodde att han slutade för att hans bostad var för trång.³²⁵ I juli 1876 tog han åter anställning vid Kosta. Efter ett år sade Sohlberg upp kontraktet. Den direkta orsaken var att Middeke vägrade låta någon annan mästare sköta hans verkstad.

[...] har jag äran meddela att jag uppsagt glasblåsare W Middeke till avflyttning den 1 juli 1879. Middeke ville icke ingå på någon rabatt i arbetslönen och framställde huruvida han enligt sitt kontrakt icke var berättigad att arbeta i den verkstad vid norra ugnen som blivit honom anvisad och ville icke upplåta verkstaden åt någon annan mästare så länge arbete vid norra ugnen bedrives.³²⁶

---

³²² För en diskussion av begreppet protoindustrialisering i bruksmiljö se Florén 1987 s.53.

³²³ Jfr. L Edgren 1987 s.266ff.

³²⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 18/8 1864.(inkommande brev, KGA)

³²⁵ Brev från Sohlberg till Charpentier 25/1 1872.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

³²⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier 7/3 1878.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Fagerlunds resa varade i ett halvt år och som vi såg hade han under denna tid rätt att utse sin ställföreträdare. Detta borde innebära att glasblåsarna hade denna rättighet även vid kortare permissioner. Det visar sig också, som vi kommer att se nedan, att glasblåsarna var borta ganska mycket från sina verkstäder.³²⁷ Sohlberg måste ha upplevt det som ett problem. I glasblåsarnas kontrakt med glasbruket aktualiserades frågan. I Jacob Gleisners kontrakt anmodades Gleisner i den femte paragrafen ”att icke göra resor under arbetstiden”.³²⁸ Om glasblåsarna aldrig reste bort under arbetstid hade knappast skrivelsen kommit till. Det var inte bara i Gleisners kontrakt vi kan återfinna denna ordningsregel, utan den återfinns i samtliga kontrakt från 1800-talets andra hälft. Nu kunde man givetvis inte komma och gå som man ville när man hade blivit mästare, utan man var tvungen att be om ledigt. Om man inte höll sig till reglerna och dessutom var umbärlig så kunde man bli avskedad på stället.

En glasblåsare Petersson på Johanstorp behagade i söndags avlägsna sig utan att säga ifrån och var borta över 2 dygn, så att han är uppsagd till avflyttning nästa 1:a maj. Jag hade tänkt att avskeda honom genast men han har på hustruns förböner fått löfte att stanna kvar till nämnda tid. Han är ett fyllesvin och hustrun en svår människa.³²⁹

Nu vet vi inte mycket om hur vanlig den informella och olovliga frånvaron var. Den aktuella formuleringen i Gleisners kontrakt måste emellertid tolkas som att mästarerna stundtals uteblev från arbetet utan bruksledningens gillande. Om vi begränsar oss till de tillfällen som man var borta med lov, finner vi att det var relativt vanligt. Glasblåsarnas resor bör inte enbart betraktas som ett disciplinärt problem, utan även som en viktig del av deras livsstil och världsbild. Jag kommer därför att fortsätta denna diskussion i kapitel fem.³³⁰

Middeke lyckades till skillnad mot Fagerlund inte hävda vad han såg som sin rätt, utan blev uppsagd. En avgörande skillnad mellan 1867 och 1878 var den kraftiga ekonomiska nedgången, det var gott om övertaliga glasblåsare som var villiga att överta Middekes plats. Middeke hade inte kraft att upprätthålla det informella kontraktet.

---

³²⁷ Glasblåsarnas resvanor kommer att diskuteras vidare i kapitel fem.

³²⁸ Kontrakt mellan Kosta glasbruk och glasblåsaren Jacob Gleisner år 1864.(Kosta glasbruks samling av kontrakt, KGA)

³²⁹ Brev från Sohlberg till Angerstein 29/2 1872.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

³³⁰ Se avsnitt i kapitel fem om glasarbetarnas omvärldsbild.

Framtidsvisioner

Att glasblåsare grundade glasbruk blev en påtaglig realitet från 1860-talet. Många av glasbruken hade glasblåsare som initiativtagare.³³¹ Vi såg också i tabell 5 ovan att mer än en tredjedel av den senare periodens glasblåsares söner kan hänföras till det övre borgerliga skiktet. Även om ingen av Kostas glasblåsare hade grundat något glasbruk 1840 hävdar jag att de var mentalt, och även ekonomiskt, kapabla att göra det. Att bli sin egen herre var en fullt realistisk möjlighet. Vi kan se två tidiga småländska bruksbildningar och ett försök som exempel.

En glasblåsare som var besläktad med familjen Gerner på Kosta var Johan Fredrik Wentzel.³³² Johan Fredrik grundade 1821 Gränna glasbruk där bland annat glasblåsaren Johan Fredrik Gerner och glasritaren Lars Kjellander arbetade.³³³ Efter ett par års drift överförde emellertid Johan Fredrik Wentzel sina glasbruksprivilegier till Simonsboda i Rumskulla socken där han grundade Wentzelholms glasbruk. Gerner, som tidigare arbetat som indragare och lärling på Kosta, följde med Wentzel till Simonsboda och var med och byggde upp det nya glasbruket.

Bruksbildningarna i Gränna och Rumskulla måste varit bekanta för glasblåsarna i Kosta. En kusin till glasblåsarbröderna Frans, Nils och Gottfrid Berg vid namn Gottfrid Schmidt hade varit hyttmästare och delägare i Gränna glasbruk. Ritaren Kjellander hade arbetat i Gränna åt Wentzel och Schmidt. Richard Berg som var son till Kostas hyttmästare Gottfrid Berg var gift med en dotter till Johan Fredrik Wentzel. Dessutom blev en av Gottfrid Bergs brorsöner som tidigare arbetat på Kosta hyttmästare i Rumskulla. Utöver de upplysningar man kunde få genom direkta familjekontakter var troligtvis också ett större informationsnät ganska väl fungerande. Torbjörn Fogelberg menar i en artikel att glashyttan var en samlingspunkt där glasarbetare och kringresande hantverkare samlades på kvällarna.³³⁴ Av glasbrukets kapitalböcker

---

³³¹ Krantz 1986 (a) s.13. Anläggningen i BockaskrUV som togs upp inledningsvis är det första glasbruket i denna våg. Om bakgrunden till dessa glasbruk se vidare i kapitel sex nedan.

³³² Släktskapet hävdas av Torbjörn Fogelberg i hans historik över Wentzelholms glasbruk. (Fogelberg 1968 s.15)

³³³ Johan Fredrik Gerner var son till glasblåsaren Daniel Gerner och Anna Brita Henke och arbetade som indragare i Kosta under 1810-talet. Han flyttade till Gränna 1822 där han kallades glasblåsaregesäll. Lars Kjellander var gravör vid Cedersbergs glasbruk och vistades Gränna år 1821. Mellan åren 1822 och 1824 var han gravör och glasshandlare i Jönköping. År 1824 flyttade han till Transjö strax söder om Kosta varifrån han graverade och handlade med glas från Kosta. Efter några år flyttade han till Kosta för att arbeta direkt åt Kosta glasbruk.

³³⁴ Fogelberg 1990 s.28.

framgår att bruket gav bistånd till kringvandrande människor.³³⁵ Det ligger nära till hands att tro att tanken ”kan Wentzel så kan väl vi” dök upp hos av någon glasblåsare i Kosta. Var det någon avgörande skillnad mellan Carl Hindrik Scheutz, Frans Berg och Johan Fredrik Wentzel? Eller Lorentz Ulrik Braur och Carl Hindrik Henkel? Jag tror inte att de tyckte att Wentzel var någon märkvärdig person, utan att de ansåg sig kapabla att själva göra det han gjort. Att lämna glas bruket för att bli sin egen herre skulle i så fall vara ett möjligt, om än ovanligt, sätt att lösa en situation som man var missnöjd med.

Jonas Andersson flyttade 1827 från Kosta för att bruka gården Böket om 1/4 mantal i Södra Sandsjö socken. Gården ägdes av glasmästarna Anders Ekekrantz i Kristianstad och Per Otto Berg i Karlskrona. Såväl Ekekrantz som Berg hade sina rötter i Kosta. Ekekrantz’ bror var anställd som rättare vid glas bruket och Berg var son till glasblåsaren Frans Berg. Samtidigt med Andersson flyttade glasblåsarna Richard Berg, Johan Gustaf Berg och Johan Fredrik Gerner från Kosta till Böket.³³⁶ Deras avsikt var att grunda ett glasbruk.

Av någon anledning, kanske för att en av huvudintressenterna avled, blev det ingenting av projektet, utan de tre glasblåsarna började arbeta på Wentzelholm 1828. Glas bruket byggdes emellertid upp, inventarier tillverkades och inköptes. 1831 försökte Ekekrantz att sälja Bökets glasbruk till Kostas intressenter för 6500 rd.³³⁷ Intressenterna köpte dock inte fastigheten, utan Johan Gustaf Berg flyttade åter till Böket 1833 för att göra ett nytt försök. Inte heller denna gång lyckades det, utan intressenterna försökte åter sälja bruket till Kosta glasbruk.³³⁸ Våra kunskaper om projektet är i det närmaste obefintliga då glas bruket inte kom att tagas i drift. Vi vet inte vilka som skulle arbeta där, vad som skulle tillverkas, var det skulle avyttras eller hur verksamheten skulle ha finansierats. Den tekniska sakkunskapen var troligen inte något problem. Johan Fredrik Gerner hade varit med om att mura upp två stycken hyttor, Gränna och Wentzelholm. Johan Gustaf Berg blev hyttmästare i Rumskulla 1828 och Richard Bergs far var hyttmästare i Kosta. De hade tillräckliga kunskaper om ugnsmurning och degelslagning.

I ryggen på dem verkar ha funnits ett lokalt mobiliserat kapital. Intressenter i projektet var bland andra lackfabrikören Ekstedt i Lenhovda, glashandlare

---

³³⁵ Normala år bokfördes runt tio utbetalningar men ”nödåret” 1870 fick inte mindre än 292 vandrande gesäller pengar av glas bruket. (Kosta glasbruks kapitalböcker, ”bruksomkostnaders konto”, KGA).

³³⁶ Södra Sandsjö sockens husförhörslängd. (VLA)

³³⁷ Brev från Ekekrantz till Kosta glasbruk 2/4 1831. (Inkommande brev, KGA)

³³⁸ Brev från Ekekrantz till Kosta glasbruk 25/1-1/2 1835. (Inkommande brev, KGA)

Berg i Karlshamn och glasmästare Ekekrantz i Kristianstad. Även om projektet var ett misslyckande visar det att ”den egna hyttan” var en möjlighet som måste ha gett näring åt glasblåsarnas självmedvetande. Och varför inte bli sin egen herre om man behärskade produktionen, handlade med glas och kunde mobilisera kapital? Enligt min mening visar anläggningsförsöket att det fanns en kulturell grund för glasblåsaren att inte bara se sig som hantverkare, utan även som fabriköer och patron.³³⁹

Ovan fann vi affärsmässiga förbindelser mellan familjerna Wentzel, Berg, Ekstedt och Ekekrantz. Dessa band bekräftades även med giftermål. Richard Berg gifte sig med Sophia Wentzel, Frans Berg gifte sig med Christina Ekstedt; David Julius Berg gifte sig med Maria Christina Ekekrantz. Vi kan tänka oss andra konstellationer mellan glasblåsarfamiljer och handelsfamiljer. Familjen Henke verkar exempelvis ha ingått i en krets av bönder och glashandlare. Det är emellertid endast händelserna kring Gränna, Rumskulla och Bökets glasbruk som lämnat sådana spår att vi ser en familjegrupp framträda.

De tidiga bruksbildningarna måste ses som ganska marginella. Glasblåsarnas sociala ambitioner är tydligare om vi ser till vad de kostade på sina barns utbildning. Under perioden 1820-1840 skickade med något undantag glasblåsarfamiljerna minst en son på någon form av utbildning som syftade till att han skulle skaffa sig ett bildat yrke. ”Studerar i Växjö” och ”på Uppsala akademie” är inte ovanliga marginalanteckningar i husförhörlängderna. Det går även att se att söner utbildades till det närliggande bokhållaryrket. Glasblåsaren Lars Grönbergs son Nils Daniel blev exempelvis bokhållare och inspektör på Kosta glasbruk. Många av den tidiga periodens barn blev även glasmästare och glashandlare. Dessa sociala ambitioner fick, som framgick av undersökningen om barnens öden ovan, ett än större utlopp under den senare perioden.

Samtidigt kan de etablerade glasblåsarfamiljernas sociala ambitioner tolkas som att de inte såg samma framtid i yrket som tidigare. De yrkeskunskaper som tidigare garanterat ett välbetalt arbete blev allt mindre värda. Deras löneutveckling stagnerade under 1860-talet och rekryteringen till yrket var inte längre under deras kontroll.³⁴⁰

---

³³⁹ Kretsen kring familjen Berg kommer igen år 1864 vid anläggningen av Bockaskravs glasbruk.

³⁴⁰ Jfr. Scott s.101-107. För glasblåsarnas löneutveckling se diagram 2 och den förändrade rekryteringen till glasblåsaryrket se delkapitel rekrytering ovan.

Identitetsförändringar till 1880

Låt oss återvända till diskussionen om dopvittnen som ett uttryck för människors samhälleliga positioner och ambitioner. För att göra bilden mer överskådlig slår jag samman de elva kategorier som jag hittills arbetat med till fyra. Dessa nya grupper har jag skapat utifrån resultaten i ovanstående undersökningar. En viktig källa har också varit de uppteckningar som behandlar Kosta.³⁴¹ Om socknens samtliga barndop korstabuleras borde en bild av det sociala mönstret i Ekeberga socken framträda. Därmed skulle det gå att se hur intensiva olika gruppers band till varandra var.³⁴²

Av tabell 25 framgår att man huvudsakligen hämtade sina dopvittnen från den egna gruppen. Detta är inte särskilt förvånande men den slutsats som kan dras är att grupperna är riktigt konstruerade. Utifrån antagandet att dopvittnesinstitutionen avspeglar en upplevelse av social tillhörighet bör kategorierna därmed visa en bild av Kostas identitetsstruktur.

Värt att lägga märke till är att borgerskapet var förhållandevis aktiva som dopvittnen hos de andra bruksinnevånarna under perioden 1820-1840. I genomsnitt var en till två personer från den borgerliga kategorin dopvittnen i det övriga brukssamhället. Då vi inte ser motsvarande deltagande från de andra vid de borgerliga personernas dop är det en ojämlig relation som avspeglas. Glasblåsarnas och glassliparnas val av dopvittnen ger en tydlig bild av en urban identitet eftersom de har inte några dopvittneskontakter med den pagant orienterade gruppen. De övriga arbetarna skiljer sig härvidlag från glasblåsare och glasslipare genom att de i genomsnitt hade ett vittne med agrar bakgrund vid sina dop.

---

³⁴¹ För en diskussion av uppteckningsmaterialets sociala kategorier se delkapitlet om midsommarfirandet i kapitel fem.

³⁴² I undersökningskonstruktionen ligger det ett inbyggt problem i och med att grupperna är olika stora (31/33/42 kontra 440 i tabell 25 och 11/57/68 kontra 143 i tabell 26). Poolen av potentiella dopvittnen är därmed olika stora.

Tabell 25. Korstabulering av dopvittnens familjetillhörighet i Ekeberga socken under perioden 1820-1840

		Dopvittnets familjetillhörighet					
		1	2	3	4	N	P
Döpande familj	1	2,3	0,5	0,3	1,9	5,1	31
	2	1,8	1,8	1,0	0,1	4,6	33
	3	0,9	0,3	1,7	1,0	4,1	42
	4	0,2	0,1	0,2	3,5	3,9	440
	Q	158	153	171	1706		

- 1. Borgerskap
- 2. Glasblåsare och glasslipare
- 3. Brukshantverkare, hyttarbetare och bruksdrängar
- 4. Lanthantverkare, bönder, torpare, och tjänstefolk på landsbygden
- N. Genomsnittligt antal dopvittnen per dop
- P. Totala antalet barndop per grupp
- Q. Totala antalet dopvittnen per grupp

Anm. Tabellen visar hur det genomsnittliga dopet såg ut vad gäller sammansättningen av dopvittnen. I det genomsnittliga glasblåsar- och glassliparhushållet var det exempelvis två borgerliga personer, två glasblåsare eller glasslipare samt en övrig arbetare som agerade vittnen.

Källa: Ekeberga sockens doplängder för perioden 1820-1840.

I kapitlet har visats att det under perioden 1820-1840 fanns fyra grupper av arbetare som hade olika identitetsmönster. Det gäller glasblåsare, brukshantverkare, hyttarbetare och bruksdrängar. Jag menade också att det går att dela in de bruksanställda i två grupper; en urban och en pagan. Glasblåsarna och brukshantverkarna och i någon mån hyttarbetarna hade under perioden sina identiteter riktade mot den urbana kulturen, medan bruksdrängarnas i större utsträckning kunde karaktäriseras som pagan. Bruksdrängarna hade merparten av sina sociala kontakter med landsbygden. Frågan är om bilden håller även för perioden 1860-1880 eller om vi kan se något annat mönster.

Tabell 26. Korstabulering av dopvittnens familjetillhörighet i Ekeberga socken under perioden 1872-1877

		Dopvittnets familjetillhörighet					
		I	2	3	4	N	P
Dopande familj	1	1,7	0,7	0,1	1,5	4,0	11
	2	0,4	2,2	1,1	0,3	4,0	57
	3	0,3	0,4	1,9	1,2	3,7	68
	4	0,1	0,2	0,3	2,6	3,7	143
		44	229	253	528		

- 1. Borgerskap
- 2. Glasblåsare och glasslipare
- 3. Brukshantverkare, hyttarbetare och bruksdrängar
- 4. Lanthantverkare, bönder, torpare, och tjänstefolk på landsbygden
- N. Genomsnittligt antal dopvittnen per dop
- P. Totala antalet barndop per grupp
- Q. Totala antalet dopvittnen per grupp

Anm. Tabellen visar hur det genomsnittliga dopet såg ut vad gäller sammansättningen av dopvittnen. I det ideala glasblåsare och glassliparehushållet var det exempelvis två glasblåsare eller glasslipare samt en övrig arbetare som agerade vittnen.
Källa: Ekeberga sockens doplängder för perioden 1872-1877.

För båda arbetargrupperna gäller, utifrån vad som framgår av tabell 25 och 26, att deras representation vid den egna gruppens barndop ökade. Under den tidiga perioden var i båda grupperna cirka 40 % av vittnena från den egna gruppen medan detta förhållande i den senare perioden ökat till mer än 50 %. Detta tyder på att de båda arbetarskikten i ökad utsträckning identifierade sig med den egna gruppen. Därutöver kan vi se att de, om än i mycket liten grad, verkar ha ökat kontakten med varandra. Det rör sig om ganska små förändringar, men vi kan i varje fall konstatera att den ökade egenrepresentationen inte skedde på bekostnad av den andra arbetargruppen.

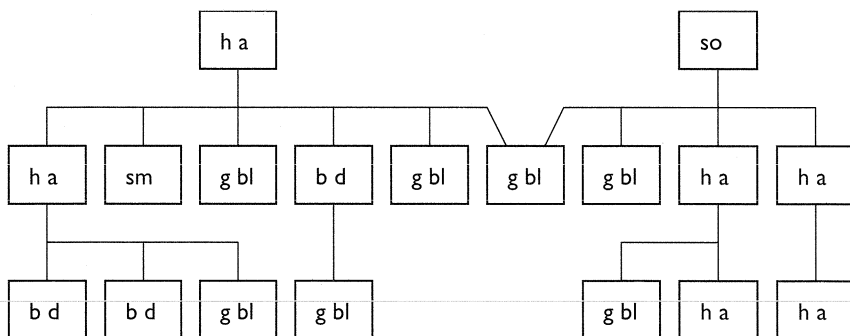
En stor och viktig skillnad mellan de båda perioderna 1820-1840 och 1860-1880 är att den borgerliga gruppen minskade sitt deltagande hos de andra hushållen inom bruksorten. Under den tidiga perioden hade 39 % av glasblåsarnas dopvittnen en borgerlig bakgrund medan de under den senare endast utgjorde 10 %. Samma utveckling ser vi hos de övriga arbetarna där den borgerliga andelen av dopvittnena sjönk från 22 till 8 %. Om man bryter ned den borgerliga gruppen i mindre skikt visar det sig, som framgick av delundersökningarna ovan, att det i huvudsak var det övre borgerliga skiktet som slutade vara dopvittnen hos glasbrukets anställda. Det går följaktligen inte se en utveckling i riktning mot en av bruksledningen styrd bruksidentitet, utan snarare tyder resultaten på att en försvagning av ägarnas och ledningens auktoritet. I kapitel fem och sex diskuterar jag i vilken mån denna förändring skall tolkas som att ägarna och brukets ledning drog sig tillbaka från en tidigare aktiv roll i brukets sociala liv.

Under perioden 1860-1880 fortsatte kontaktfältet mellan glasblåsarna/glassliparna och det agrara omlandet att vara minimalt. De var mycket sällan dopvittnen hos varandra. Detta mönster kan tolkas som att glasblåsarnas och glassliparnas identiteter under hela perioden var urban. Av tabellerna 25 och 26 framgår att de övriga arbetarnas relationer med det agrara omlandet stärktes ytterligare. Under slutet av perioden har andelen vittnen med agrar bakgrund ökat från 24 till 32 %.

Ytterligare en intressant iakttagelse som kan göras i tabellerna 25 och 26 är att det är stora skillnader mellan antalet dopvittnen inom de olika grupperna. Medan den borgerliga gruppen och glasblåsar-/glasslipargruppen under perioden 1820-1840 i genomsnitt hade omkring fem dopvittnen hade de övriga arbetarna och den agrara gruppen cirka fyra. Denna skillnad kan förklaras av deras skilda kulturmönster. En större mängd dopvittnen än det traditionella bondesamhällets fyra måste ses som en urban symbol. Till den senare periodens dop har skillnaderna minskat men är fortfarande närvarande i materialet. Troligtvis beror utjämningen på att såväl den borgerliga gruppens som glasblåsarnas och glassliparnas rekryteringsmönster har förändrats.

Hur konkreta tedde sig skillnaderna för den enskilda människan? De sociala förändringarna som ligger bakom det annorlunda identitetsmönstret som vi ser i tabellerna 25 och 26 kan lyftas upp till ytan genom att vi tittar på två personers genealogier. Jag väljer att granska två glasarbetare som åskådliggör utvecklingen. Då Nils Gustaf Petersson, som var vårt tidigare exempel, visade sig vara en atypisk glasblåsare så får istället Carl Carlsson representera den ”nya glasblåsaren”. Smältaren Alexander Alexis kan å sin sida anses vara representativ för den ”nya hyttarbetaren”.

Figur 5. Bild av familjerna Johansson och Alexis år 1880

bd. bruksdräng
 gbl. glasblåsare
 ha. hyttarbetare
 sm. smed
 so. soldat

Källa: Kosta glasbruks avräkningsböcker (KGA).

Inom de båda svågarna Carl Carlssons och Alexander Alexis' familjer återfinns nästan samtliga arbetarkategorier vid ett glasbruk. Vi finner glasblåsare, hyttarbetare, smeder och bruksdrängar. De båda familjernas heterogenitet vad gäller yrken gör det uppenbart att glasblåsaren och bruksdrängen inte levde lika åtskilda 1880 som 1820. Rekryteringen till glasblåsaryrket var under perioden 1860-1880 inte kontrollerad av vissa släkter och familjer som under perioden 1820-1840. Bruksdrängarnas koppling till den agrara arbetsmarknaden hade också ha försvagats. Den åtskillnad mellan brukets olika arbetarkategorier som bokhållaren markerade vid 1800-talets inledning var inte lika aktuell 1880.

Vad var det som hände under perioden? Vilka skillnader ser vi vid en jämförelse av de båda undersökningsperioderna? Låt oss först fundera på vad inspektör Sohlberg skulle ha svarat. På våren 1872 skriver han ett brev till Uno Angerstein om oron bland glasbrukets grovarbetare.

Nu börjar en del arbetare härifrån fundera på att begiva sig till järnvägsarbete och tro att de där skola skära guld med täljkniven, men jag tro de gjorde bäst uti att bliva hemma och nöjde sig med ordentlig dagspenning, men nu vilja de både bli krusade och bra betalda samt arbeta som de tycka. Jag har för en stor del av arbetarna måst höja dagspenningen från 83 öre till 1 rdr och ändå gå fler undan till järnvägen. En arbetare boende på Skärgöls ägor, gick och pratade med en del andra arbetare att de skulle bara låta bli och arbeta, menade på att de då skulle tvinga till sig högre dagspenning, men den karlen avskedade jag genast.³⁴³

Enligt Sohlbergs brev var det oroligt bland grovarbetarna. Vid järnvägsbygget var dagslönerna högre än vid glasbruket. Samtidigt skapade järnvägen ett alternativ till bruksarbetet, det blev en möjlig strategi att ”bara låta bli att arbeta”. Järnvägen skapade en förbindelse mellan den nationella arbetskraftsbristen och den lokala marknaden för grovarbete. Nu hade visserligen Sohlberg inga större problem med att handskas med situationen, han avskedade den uppviglande karlen och höjde lönerna för övriga arbetare. Händelsen pekar dock på att förhållandena hade förändrats sedan 1840-talet. Vi ser inte längre en grupp drängar som verkade på en lokal och i huvudsak agrart betonad arbetsmarknad. Oron och konflikthotet 1872 tyder på att arbetarna var rörligare än tidigare. Som visas i kapitel sex gällde detta inte enbart glasbrukets drängar, utan också hyttarbetarna, sliparna och glasblåsarna.

Sammanfattning

Glasblåsarna gifte sig under hela undersökningsperioden till största delen med kvinnor vars bakgrund var inom ett skikt av glasblåsare, brukshantverkare, välbeställda bönder och lägre borgerskap. Däremot förändrades rekryteringen till glasblåsaryrket. Vi får allt fler glasblåsare med bakgrund bland glasbrukets hyttdrängar. Om vi sträcker ut undersökningen efter 1880 visar det sig att allt fler glasblåsare hade bakgrund bland glasbrukets bruksdrängar och dagsverkare. Samtidigt som glasblåsarnas rekryteringsbas förändrades lämnade de äldre glasblåsarfamiljerna Kosta under 1860- och 1870-talen. Som en konsekvens har vi delvis en ny typ av glasblåsare år 1880.

Jämfört med perioden 1820-1840 växte glassliparna fram som en ny kategori glasarbetare till perioden 1860-1880. De påminner mycket om glasblåsarna vad gäller dopvittnes- och giftermålsmonster. Även om de hade en annorlunda bakgrund var identiteten riktad mot glasblåsarna. När det gäller bruks-

---

³⁴³ Brev från Sohlberg till Uno Angerstein 9/4 1872.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

arbetarna är de sociala mönstren inte lika tydliga. Varken hantverkarnas eller hyttarbetarnas identitet var under den senare perioden i större utsträckning än tidigare riktad mot glasblåsarna. Istället ökade kontakterna med glasbrukets grovarbetare.

Glasbruket rekryterade under hela undersökningsperioden merparten av grovarbetarna från den omgivande landsbygden. Bruksdrängarna blev emellertid en mer stationär grupp under perioden 1860-1880 jämfört med vad de varit under perioden 1820-1840. De var äldre och hade i högre grad bildat familj. Samtidigt stannade deras barn i större utsträckning än tidigare kvar i bruksmiljön. En stor del av både bruks- och hyttdrängarnas barn förbättrade dessutom sina sociala positioner. Vi kan med andra ord se att bruksdrängarna utgjorde basen för rekryteringen till det kvalificerade hyttarbetet under perioden 1860-1880. Dessa arbeten hade tidigare i stort sett varit förbehållna glasblåsarnas söner.

Dessa förändringar ligger inom ramen för vad vi kan kalla för en inledande formering av en industriarbetarklass. Denna kännetecknas av att de olika yrkeskategorierna fick en gemensam rekryteringsbas. Samtidigt skiktades glasblåsarna varigenom de äldre exklusivt rekryterade glasblåsarna till stor del blev brukspatroner medan nya bredare rekryterade glasblåsare övertog yrket. I kapitlet har jag försökt att fånga hur denna process kom till uttryck i människors sociala relationer och identiteter. I de följande kapitlen diskuterar jag vad som ligger bakom denna tidiga klassformering.

I kapitlet tangerades förhållandet mellan glasbrukets arbetare och dess ägare och ledning. Det framkom bland annat att bruksledningen slutade vara dopvittnen vid de underlydandes barndop. I nästa kapitel kommer relationerna mellan bruksledning och glasarbetarna att diskuteras utifrån begreppet patriarkalism.

Kapitel 5. Sociala relationer på Kosta glasbruk 1820-1880

Kuhlas och Scheutz pensioner

I slutet av mars månad 1867 var hyttmästaren vid Johanstorps glasbruk Johan August Kuhla på auktion i Älgshults socken.³⁴⁴ Troligtvis var hans huvudsakliga syfte med auktionsbesöket att köpa en ko. Flertalet glasblåsare höll sig under större delen av 1800-talet med en eller två kor. Även om det var i mars månad var det fortfarande kallt och isen låg ännu tjock på sjön Möckeln intill glasbruket. Då mörkret hade fallit och kvällen var sen valde Kuhla att gå över isen på sin väg hem till Johanstorp. Nästan hemkommen på sin väg över sjön segnade han dock ner och blev liggande. Förvaltaren Sohlberg trodde att Kuhla hade fallit omkull och insomnat av den ansträngande vandringen hem med den inköpta kon. Man hade inte sett några spår av våld och Kuhla hade inte druckit brännvin, utan han hade frusit ihjäl i kylan. På morgonen när glasbrukets drängar skulle börja köra ved hittade de honom endast lite mer än hundra meter från glashyttan.³⁴⁵

Johan August Kuhla som ursprungligen arbetat som pottkammarkarl i Kosta hade i början av 1860-talet flyttat till det nyanlagda annexglasbruket Johanstorp. Kuhla skötte sig troligtvis väl och glasbrukets ledning ansåg att han var en duktig och kunnig arbetare. Hans duglighet som pottkammarkarl resulterade i att han blev utsedd till hyttmästare inför hyttåret 1864. Sohlberg rapporterade dödsfallet till Charpentier den 25 mars och tre dagar senare skrev han till Angerstein hur han tänkte klara den kommande sommarens ugnsombyggnad. Sohlberg planerade att låta Kostas pottkammarkarl, August Dolk, vandra den dryga milen mellan Kosta och Johanstorp för att klara av de planerade arbetena vid glasugnen.³⁴⁶ Sohlbergs brev tyder på att en pottkammarkarl var en person som inte var alldeles enkel att ersätta. Det gick inte att låta vem som helst bli pottkammarkarl, utan det krävdes skolning och

---

³⁴⁴ Johanstorps glasbruk som låg en knapp mil från Kosta tillhörde Kosta glasbruk.

³⁴⁵ Brev från Sohlberg till Angerstein 25/3 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

³⁴⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier 28/3 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

erfarenhet. Som hyttmästare hade han bland annat ansvaret för att hyttans ugnar blev ordentligt byggda. Vi kan därmed betrakta Kuhla som en nyckelarbetare.

Ytterligare två veckor senare tar Charpentier upp dödsfallet i ett brev till Sohlberg. Sommarens ugnsbygge var inte längre hotat, utan det var dags att tänka på de efterlevande. Charpentier skriver: ”Det var en högst beklaglig tilldragelse med August Kuhla. Så vitt jag vet ansågs han för en god arbetare. Vad tager man sig till med hans efterlämnade familj.”³⁴⁷ Charpentiers problem var vad änkan Sara Stina Groth och hennes fem barn skulle leva av. Samtidigt anger tonen i Charpentiers brev att det även var ett problem för Kosta. Hans ordval visar att han ansåg att glasbruket i någon mån hade ett ansvar för familjens försörjning. Sohlberg tyckte emellertid att familjen Kuhla skulle kunna klara sig själva, om än inte alldeles utan bekymmer. I ett brev den 18 april gav han följande svar: ”August Kuhla, som var en utmärkt och pålitlig arbetare, lämnade efter sig en stor familj i små omständigheter, men jag tror att den knogar sig fram, ty den har 200 rd per år för skärvrensning, glasbindning och hyttans rengöring, och den ena gossen är brogosse och har därför sin veckolön.”³⁴⁸ Med dessa brev ansågs ärendet avklarat och frågan behandlades inte mer i deras brevväxling. Änkan fick ingen pension eller understöd, utan fick klara sig med det arbete hon själv kunde få och den tolvåriga sonens arbete i glashyttan. Pottkammarkarlen Kuhlas änka fick, vad vi kan se, lita till sina egna och barnens krafter när maken dog. I vilken mån hon fick hjälp av släktingar och vänner är svårt att säga. Utifrån vad man kan se i glasbrukets handlingar verkar hon inte ha varit ensam i detta avseende. Endast ett fåtal arbetare eller änkor fick någon pension eller gratial, utan de förväntades kunna klara sig själva när de blev gamla eller änkor. Tryggheten bestod, förutom i barnen, i att de erbjöds enklare arbeten.

I glasbrukets räkenskaper kan man dock se spår av en annan verklighet. Det betalades trots allt ut pensioner och understöd till några få privilegierade. Bland dem kan vi återfinna såväl gamla som änkor. För att belysa frågan kan vi ta följande exempel till hjälp.

---

³⁴⁷ Brev från Charpentier till Sohlberg 11/4 1867.(Inkommande brev, KGA)

³⁴⁸ Brev från Sohlberg till Charpentier 18/4 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) Jag har ej kunnat finna Johanstorps glasbruks avräkningsbok för år 1868, men i 1869 års avräkningsbok hade familjen Kuhla en inkomst på 194 rd varav 61 rd var fattigunderstöd. Fattigunderstödet måste ha kommit från socknen då det inte står upptaget i kapitalboken under ”bruksomkostnaders konto”.(Johanstorps glasbruks avräkningsbok 1869, KGA)

Nära tio år efter att Kuhla frusit ihjäl dog glasblåsaren Carl Hindric Scheutz den 28 september 1876. Carl Hindrik var vid sitt frånfälle 84 år.³⁴⁹ Även om han var gammal, överlevdes han dock av sin hustru Wilhelmina Lundgren. Dödsfallet kommenterades några dagar in i oktober av förvaltaren Sohlberg som redan börjat fundera på vem som skulle överta bostaden. Bostadsbristen var under den här perioden ett stort problem för förvaltaren och det togs upp till diskussion i såväl styrelsemöten som i Sohlbergs brevväxling med intressenterna. I ett av sina brev till Charpentier frågade Sohlberg hur han skulle förhålla sig.

Får jag ödmjukast förfråga om gumman Scheutz fortfarande skall få bo kvar i den bostad som hon innehar. Det har berättats för mig att gumman har pretantioner på att få behålla sina rum, men om det är sanning kan jag icke säga, ty jag har icke talt med henne sedan mannen dog. Lokalen vore passande för Fischer, vars hushåll utgörs av 7 personer, och gubben och sonen hava ständigt arbete i hyttan. Jag tycker att änkor Fagerlund och Scheutz kunde bekväma sig med ett rum tillsammans på Kulla. Visserligen har gumman Scheutz en sonson hos sig, som är indragsgosse i hyttan, men det bliver icke värre för honom att gå mellan hyttan och Kulla än det är för änkan Stenbergs söner. Visserligen kommer denna anordning att medföra klagan och knot, ty jag känner ganska väl till den Scheutiska familjens sinnelag, [...] ³⁵⁰

Bakgrunden till att förvaltaren så snart efter Carl Hindrics död började rycka efter änkans bostad var troligtvis den påfrestande bostadsbristen vid glasbruket. Verksamheten expanderade och som framgick i kapitel tre blev det genom den pågående arbetsdelningen allt fler arbetare i glashyttan. Carl Hindric Scheutz pensionerade sig som glasblåsare redan 1845 och utförde enligt glasbrukets avräkningsböcker inget arbete alls efter 1867.³⁵¹ Då Sohlberg ville flytta in glasblåsaren Fischer med hushåll i änkans rum måste familjen Scheutz haft kvar den lägenhet Carl Hindrik tilldelats när han blev glasblåsare. Det var med andra ord en lägenhet om två rum och kök.³⁵² Det är förvånande att två gamla människor förfogade över en så stor bostad. Redan innan Carl Hindrik dog måste dock Wilhelmina känt farhågor att hon skulle tvingas flytta. I sitt svarsbrev till Sohlberg skriver nämligen Charpentier:

---

³⁴⁹ Som dödsorsak står i dödsboken angivet ”ålderdomsbruten”.(Ekeberga sockens dödsbok 1876, VLA).

³⁵⁰ Brev från Sohlberg till Charpentier 7/10 1876.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

³⁵¹ Kosta glasbruks avräkningsböcker. En orsak till att han inte arbetade var förutom åldern att han var blind.

³⁵² Om bostadsstandarden för olika arbetarkategorier se nedan.

Om änkan Scheutz yttrat några pretantioner, eller ens några förhoppningar att få behålla sina rum efter mannens frånfalle så äro de alldeles obefogade. Innan jag i somras avrest från bruket kallade jag upp henne och sade henne uttryckligen att om än jag, så länge mannen levde, ogärna och endast i nödfall ville [flytta henne från] sin bostad, varför hon tills vidare icke skola oroa sig därför, jag likväl måste, när mannen avled, annorlunda disponera de rum, som dessa makar innehade.³⁵³

I och med att Charpentier tvingats lugna fru Scheutz under sommaren hade troligen Sohlberg försökt komma åt bostaden i ett tidigare skede. Att det saknades bostäder till glasblåsarna framgår om inte annat av att ovan nämnda Fischer arbetat på Kosta i tio år, utan att ha haft bostad bland de övriga glasblåsarna. Fischer hade istället fått dela dagsverkarstugan ”snett in” med glasblåsaränkan Nina Gleisner.³⁵⁴ Charpentier skriver vidare att han tycker att det skulle vara en bra lösning att låta henne dela rum med Fagerlunds änka.³⁵⁵ Han var inte öppen för några diskussioner i frågan om änkan kunde få bo kvar, utan han skriver senare i samma brev:

Jag skall mycket hava misstagit mig om änkan Scheutz tankesätt ifall hon skulle knota över dessa mina åtgärder, men vill hon inte finna sig däruti, så må hon avflytta från bruket till någon av sina herrar söner, vilka äro lagligen förbundna att underhålla henne och när som helst kunna av vederbörlig myndighet åläggas dylikt om jag så påstår, och det i kraft av 1 art. 3 p. Fattigvårdslagen. Skulle trots möta, kunde alltså inträffa att jag gör aktiebolagets rätt gällande.³⁵⁶

Charpentiers brev visar att glasbrukets ledning hade för vana att disponera bostäderna som de önskade. Både Stenbergs och Fagerlunds änkor hade fått flytta på sig och varken Sohlberg eller Charpentier verkar ha funderat särdeles mycket på vad Johan Fagerlunds änka tyckte om att få dela rum med Wilhelmina Lundgren och hennes sonson. Samtidigt ser vi att Charpentiers känsla för, och vilja att ta ansvar, var beroende av om änkan ställde upp på hans spelregler. Om inte den anvisade bostaden passade skulle han med hjälp av fattigvårdslagen se till att sönerna fick ta hand om henne. Wilhelmina Lundgren verkar dock inte ha varit lika lätt att tas med som de andra änkorna, utan hon hade en egen uppfattning om sina rättigheter. Sohlberg kunde inte

---

³⁵³ Brev från Charpentier till Sohlberg 8/10 1876.(Inkommande brev, KGA)

³⁵⁴ Att han bodde i en dagsverkarstuga hävdas i glasarbetaren Oscar Johanssons upp-teckning.(EU 25759 s.225)

³⁵⁵ Glasblåsaren Johan Fagerlund hade nyligen avlidit och efterlämnat en änka.

³⁵⁶ Brev från Charpentier till Sohlberg 8/10 1876.(Inkommande brev, KGA)

disponera bostaden som han ville eftersom hon kunde visa upp ett kontrakt som gav henne rätt att bo kvar. Änkan hade i sin ägo ett kontrakt som hennes make ingått med glasbrukets ägare 1823. På kontraktet hade Charpentiers kusin Uno Angerstein gjort tillägg 1825 och 1833. Båda tillägen behandlar Scheutz' pensionsförmåner. Det senare tilläget från 1833 var det mest långtgående och lyder:

Å aflidna, fru majorskan Angersteins arfvingars vägnar, försäkrar jag att, derest C H Scheutz i brukets tjänst kvarstår till han fyllt 50 år, och då, eller därefter ej orkar sin verkstad förestå, han såväl som hans hustru skola komma i godonjutande af den å andra sidan lofvade pension, äfvensom utlovade rum och ställe till kålgård.³⁵⁷

Hon lämnade därmed inte bostaden frivilligt, utan Charpentier fick möta "trots". Sohlberg måste ha blivit helt ställd som situationen utvecklade sig och han skrev till Charpentier att han blev mycket förvånad. För att få råd hur han skulle gå tillväga lät han göra en avskrift av kontraktet som han skickade till Charpentier. Efter en kort tid fick han till svar att de var tvungna att "ställa sig till efterrättelse" och låta änkan bo kvar. Wilhelmina Lundgren ville dock inte längre stanna i Kosta, utan önskade flytta till sina söner på Boda glasbruk. Charpentier fick därför räkna om förmånernas värde i pengar.³⁵⁸ Parterna förlikades och historien slutade med att änkan flyttade till sin son Victor på Boda glasbruk med en årlig gratial om 50 kr.

Således behandlades de båda änkorna olika. Medan hyttarbetaren Kuhlas efterlämnade familj var utlämnad åt intressenternas godtycke kunde Scheutz' änka stödja sig på ett juridiskt hållbart dokument. Kuhlas änka fick nöja sig med sina och barnens inkomster och fick troligtvis flytta, medan Scheutz änka framgångsrikt kunde hävda sin rätt till såväl bostad som pension. Skillnaden dem emellan var att Scheutz varit glasblåsare och upprättat ett kontrakt med glasbrukets intressenter, medan Kuhla som pottkammarmarkl av allt att döma var kontraktslös.³⁵⁹ Vi kan se liknande mönster när det gäller andra änkor.

---

³⁵⁷ Kontrakt mellan glasblåsaren Carl Hindric Scheutz och Kosta glasbruks intressenter år 1823, med bevittnade avskrifter av avskrifter från 1825 och 1833. (Kosta glasbruks samling av kontrakt) Avskrifterna betyder att det endast var Scheutz exemplar som kompletterades.

³⁵⁸ Brev från Sohlberg till Charpentier den 13/10 1876 (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker), brev från Charpentier 7/11 1876 (Inkommande brev) och i Kosta glasbruks kapitalbok "bruksomkostnaders konto" 1876-1880. (KGA)

³⁵⁹ De kontrakt som finns bevarade från perioden är samtliga utom ett upprättade med glasblåsare. Det avvikande kontraktet är ett lärlingskontrakt. (Kosta glasbruks samling av kontrakt, KGA)

Gemensamt för såväl bruksdrängarnas som yrkesarbetarnas hustrur var att de inte fick någon pension. Detta förhållande gällde även glassliparna. Som exempel kan vi se sliparen Jacob Blomgrens änka. Efter att Jacob Blomgren avlidit 1873 fick hans änka försörja sig och de tre minderåriga barnen bäst hon kunde. Bruket gav emellertid gamla och änkor förtur till lämpliga arbeten.

Bruksorten

Om vi vill förstå varför de båda änkorna behandlades olika måste vi komma åt relationerna mellan arbetarna på Kosta och glasbrukets ledning. Den ingång som brukar användas när vi betraktar sociala system som bruksorter är de så kallade patriarkala relationerna. Pensioner och omhändertagande av sjuka och äldre ingår i det system av utomekonomiska förhållanden som vi av tradition menar att bruksorten var uppbyggd kring. Som exempel härpå kan ses Barbro Bursells arbeten. Hon menar att det patriarkala systemet i första hand yttrade sig som ett utvecklat förmåns- och försörjningssystem.³⁶⁰

När jag använder begreppet patriarkalism begränsar jag mig till arbetsrelationer, det vill säga relationer mellan arbetare och arbetsgivare. Detta innebär att jag avsiktligt utelämnar hushålls- och genusrelationer. Trots denna markering anser jag att det finns starka kopplingar mellan dessa problemområden. Det sätt på vilket produktionen var organiserad medförde att såväl hushåll som män och kvinnor fick olika roller och betydelser.³⁶¹ Vi såg också i exemplen ovan att hushållens och kvinnornas förhållanden vävdes in i männens relationer till bruket. Samtidigt grundläggs synen på hur människor bör förhålla sig till varandra inom såväl produktionssfären som hushållet på övergripande ideologier och tankar om hur samhället bör vara organiserat.

Bruksorten, eller brukssamhället, är en företeelse som ingår i vår allmänna förståelse av en äldre svensk kultur.³⁶² Vi vet alla vad det är och var, men vi har nog lite till mans ganska svårt att beskriva det. Våra associationer går ofta till de mellansvenska järnbruken, en brukspatron, smeder och patriarkala relationer. Vi föreställer oss bruksorten som ett harmoniskt, för tiden

---

³⁶⁰ Bursell 1975 s.32 och 1997 s.11f. För motsvarande ståndpunkt se exempelvis Ch Ericsson s.124f, Gårdlund s.371 och Lindström s.10f.

³⁶¹ Se exempelvis Florén 1991 passim och Jonsson 1994 s.52-63. En kritisk ståndpunkt till en avgränsning av patriarkalism till arbetsrelationer finner man exempelvis i M Edgren 1994 s.61f.

³⁶² Mats Hellspong och Orvar Löfgren ser bruksorten, jämte byar, herrgårdar; fiskelägen, sjöfartssamhällen och städer, som en av de grundläggande svenska samhällstyperna. (Hellspong/Löfgren 1988)

välordnat och planerat samhälle med förhållandevis god standard vad gäller bostäder, livsmedel, skola och läkarvård. Vidare föreställer vi oss en alltid närvarande brukspatron som hade ett finger med i bruksarbetarnas hela livsföring. Den goda bruksorten vill vi, som Börje Harnesk påpekar angående det patriarkala samhället, gärna förlägga till ett obestämt förflutet.³⁶³ Förutom att den oklara tidfästningen borde göra oss misstänksamma kan vi även fråga oss om ett samhälle i den formen någonsin har existerat. Vi bör även förhålla oss kritiska till uppfattningen att det skulle föreligga en idéhistorisk kontinuitet mellan det tidigindustriella samhällets bruksorter och det senare industri-samhällets organisationsformer.³⁶⁴

Vi bör försöka bortse från det många gånger nostalgiska och romantiska skimmer som kringgårdar bruksorten för att istället försöka se den som en ekonomisk organisationsform. Denna form av samhälle hade sin grund i ett behov av att mobilisera resurser för industriell verksamhet i en outvecklad ekonomi. Det är också i omvandlingen av den svenska ekonomin, från att i huvudsak varit uppbyggt kring agrara strukturer, till ett kapitalistiskt industri-samhälle som vi kommer in på bruk eller bruksindustrier. Det hävdas ibland att dessa industribildningar kan ses som kapitalistiska incitament eller öar i den agrara landsbygden.³⁶⁵ I detta perspektiv kan man även se lokaliseringen av de industrier som anlades från slutet av 1800-talet. Den svenska industrialiseringen var till stor del ett landsbygdsfenomen. Formen blev för många av dessa industrier, åtminstone inledningsvis, någonting som kan kallas bruksorganisation eller bruksekonomi. Lokaliseringen styrdes ofta av tillgång till råvaror, energi och kommunikationer och inte efter var arbetskraften bodde. Som tydliga exempel kan man se etableringen av de norrländska sågverken och pappersbruken.³⁶⁶

I mitten av 1700-talet var kanske upp mot 10 % av Sveriges befolkning, på olika sätt och i olika grad, ekonomiskt beroende av olika bruksindustriers verksamhet.³⁶⁷ Om man nämner siffror i den storleksordningen talar man givetvis inte enbart om de individer och hushåll som var sysselsatta med direkt bruksarbete, utan även om den roll som bruksorganisationen hade för människor som i huvudsak var knutna till en agrar ekonomi. Brukens omland

---

³⁶³ Harnesk 1986 s.350f.

³⁶⁴ Jfr. Maths Isacson's koppling mellan bruksorten och folkhemmet i Isacson 1991 s.19f. Isacson ser också en kontinuitet mellan äldre och nyare bruksbildningar vad gäller "bruksandan" i Isacson 1997 s.127. För motsvarande perspektiv se även Bursell 1997 s.19.

³⁶⁵ Heckscher s.145.

³⁶⁶ Se exempelvis Cornell s.274-298.

³⁶⁷ Sundin/Tedebrand 1979 s.423. Per Arne Karlsson menar att större delen av allmogen berördes av bergshanteringens.(Karlsson s.16)

var många gånger integrerade i den industriella organisationen. Det var fråga om att leverera råvaror som kol och järnmalm, eller tjänster som körslor. Det agrara omlandet kunde dessutom hålla bruken med en omfattande arbetskraftsreserv. De båda ekonomiernas samverkan skapade en dynamisk organisation av arbetskraften, vilket var nödvändigt med tanke på brukens och jordbrukets ojämna arbetsrytm. Exempelvis minskade vattenförsörjningen under sommaren, och i södra Sverige kunde det under milda och snöfattiga vintrar vara det svårt att få en regelbunden leverans av råvaror.³⁶⁸ Den säsongsbetonade arbetsrytmen var en av orsakerna till att förhållandet mellan bruk och omland utvecklades i denna riktning. Bruken förde ofta också en aktiv egendomspolitik gentemot sina omländer. Förutom att bruken ville få kontroll över råvaror strävade de efter att bygga upp ett system av arrendegårdar och torp som kunde säkerställa en tillräckligt stor arbetskraftsreserv.³⁶⁹

Jan Sundin och Lars-Göran Tedebrand har försökt precisera de aktuella begreppen, genom att ställa några hypoteser om vad som kännetecknade de mellansvenska järnbruksamjöerna.³⁷⁰ Bruksorternas industriella arbetsorganisation medförde, enligt Sundin och Tedebrand, att det var en låg barriär mellan bruks- och stadsmiljöer, medan avgränsningen till landsbygden där- emot skulle varit ganska hög. Bruken och bruksarbetarna hade därmed mer gemensamt med städer än med landsbygden. Arbetsmomenten vid flertalet bruksindustrier var dock av så skiftande karaktär att det är tveksamt om hypotesen som Sundin och Tedebrand framför håller vid en närmare konfrontation med ett empiriskt material. Den har troligtvis sin giltighet vad gäller yrkesarbetarna, men knappast i övrigt. Avgränsningen mot landsbygden kan, enligt min mening, inte ha varit stark vad gäller brukens grov- och diversearbetare. De hade, som vi såg i kapitel tre, i stort sett samma arbetsuppgifter som de agrara arbetarna. De kunde omväxlande arbeta med grovarbete vid industrin, vid brukets egen jordbruksdrift eller hos bönder utanför bruksorten.³⁷¹ Sundin och Tedebrands resonemang bör dock ha en

---

³⁶⁸ O Nordström 1957 s.83ff

³⁶⁹ O Nordström 1957 s.83f.

³⁷⁰ Sundin/Tedebrand 1979 s.124. Utöver Sundin/Tedebrand finns det en tämligen rikhaltig flora av litteratur som behandlar bruksmiljöer. Se exempelvis Boëthius 1951, Bursell 1975, Ch Ericsson 1997, H-O Ericsson 1997, Hellspång/Löfgren s.151-177, Lindström 1979, U Magnusson 1996 och Montelius m.fl 1959.

³⁷¹ Lasse Cornell diskuterar i sin undersökning av den norrländska sågverksindustrin om det i samband med migration fanns någon ruralindustriell barriär. Det förekom, enligt Cornell, troligen inte någon mental avgränsning mot landsbygden, utan det var snarare så att olika områden hade olika tillgång och efterfrågan på skiftande typer av arbetskraft.(Cornell s.299) Samma slutsats måste kunna dras för arbetare vid Kosta glasbruk. Vid Kosta glasbruk rör sig

större giltighet under bruksorganisationens senare tid, det vill säga från slutet av 1800-talet. Under denna tid homogeniserades arbetskraften, skillnaden mellan grov- och yrkesarbete minskade.³⁷² Från mitten av 1800-talet var det vid bruken inte heller lika vanligt med naturaförmåner som mark-, betes- och vedhuggningsrättigheter.³⁷³

Sundin och Tedebrand aktualiserar även en diskussion av begreppet patriarkalism. De menar att ett för bruksorter utmärkande drag var en patriarkal samhällsorganisation. Denna organisationen märks, enligt Sundin och Tedebrand, på områden som ekonomiskt beroende och social omvårdnad. De menar att bruksorganisationen skapade en annorlunda miljö jämfört med det agrara samhället och att bruken producerade viss service som sjukvård och handel. Nu kan man svårigen se detta samhällsdrag som oberoende av tid och rum, utan omfattning, former, innehåll och betydelser bör har skiftat. Vidare måste vi fråga oss om inte också det agrara samhället bör betecknas som patriarkalt organiserat.³⁷⁴

Sundin och Tedebrand pekar slutligen på att bruksorten hade tätortskaraktär med en rumslig och kulturell avgränsning mot landsbygden. I jämförelse med omlandet var bruksorten en tätort vad gäller förekomst av kyrka och vissa servicefunktioner. Om vi med tätort avser utbud av handelsvaror och hantverkare framstår dock de sydsvenska bruksorterna inte som några utpräglade tätorter. Många av de nämnda samhällsfunktionerna som handel och hantverk fanns istället i brukens omland.³⁷⁵

---

samma personer mellan olika arbeten vid glasbruket och hos olika bönder. Ett år kunde personen i fråga arbeta åt någon bonde för att nästkommande år arbeta åt glasbruket. På glasbruket kunde en dräng växla mellan arbete inom glasbrukets jordbruk, skogsarbete, vedhantering och grovarbete i anslutning till glasproduktionen. Arbetsuppgifterna var under större delen av 1800-talet så pass likartade att det inte borde ha varit några större problem att växla mellan lantbruksarbete och industriellt grovarbete. Om drängarnas rörlighet mellan bruk och landsbygd se kapitel fyra ovan.

³⁷² Se exempelvis Berglund s.310f.

³⁷³ Svensson 1983 s.84f. Se även diskussion av naturaförmånernas förändring i U Magnusson 1996 s.64. Såväl Svensson som Magnusson bygger sina diskussioner på det material som Montelius presenterar om Fagerstabruken.(Montelius 1959)

³⁷⁴ Begreppet patriarkalism diskuteras nedan samt i avhandlingens avslutande kapitel.

³⁷⁵ O Nordström 1957 s.28-34.

Patriarkalism

Bortsett från patriarkalism som genusrelation är det i huvudsak tre olika företeelser som brukar lyftas fram i diskussionen om patriarkalism i det för- och tidigindustriella Sverige.³⁷⁶ Det är i första hand en äldre teokratisk patriarkalism som oftast kopplas till relationer mellan husbönder och tjänstehjon i det agrara samhället. Här återfinns vi diskussionen om betydelsen av hustavlan i det äldre samhället.³⁷⁷ Den andra formen av patriarkalism som har kommit att diskuteras är en naturrättsligt grundad patriarkalism som märks inte minst i debatten kring fattigvårds- och tjänstehjonsstadgorna under 1800-talets första hälft.³⁷⁸ Den tredje formen som brukar tas upp är patriarkalism som en beskrivning av relationerna mellan företagare och arbetare inom industrin under perioden kring sekelskiftet 1900. Den senare formen av patriarkalism menar många hade mer att göra med nya liberala strömningar än ett äldre patriarkalt idégods.³⁷⁹ För att markera att det sena 1800-talets form av patriarkalism är någonting annat benämns den ofta som ny- eller industri-patriarkalism. Många gånger är det dock oklart vad som ligger i begreppen och hur de förhåller sig till varandra. Vad är det för någonting man försöker fånga med patriarkalismsbegreppet och i vilken mån är sekelskiftets industri-patriarkalism en ny företeelse.³⁸⁰

Viktigt för de problem som jag har att handskas med i avhandlingen är frågan vad som kännetecknade patriarkalisten inom äldre industriell verksamhet. Är det bondesamhällets hustavla som slår igenom, eller är det någonting annat som kännetecknar äldre industriverksamhet. Jag tycker att de så kallade bruksindustrierna ofta faller utanför diskussionen. Den bild vi har av sociala

---

³⁷⁶ I avhandlingen används begreppet patriarkalism som ett uttryck för arbetsrelationer. Om patriarkalism som uttryck för genus- och hushållsrelationer se exempelvis M Edgren s.59-90. Att säga att patriarkalism har använts på de två sätt som jag skisserar här är en förenkling. Snarare menar jag att det är ett problem att patriarkalism har använts i alla möjliga betydelser och sammanhang.

³⁷⁷ Se härom Aronsson 1993 s.11-42, Harnesk 1986 s.327-334, Pleijel 1987 s.221-234 och Österberg 1995 s.185ff.

³⁷⁸ Harnesk 1986 s.327-334.

³⁷⁹ Se exempelvis Bennett 1968 s.472ff, Harnesk 1990 s.40f, Joyce s.140-152, U Magnusson 1992 s.65 och Svensson 1986 s.13.

³⁸⁰ Thommy Svensson hävdar i sin undersökning av svensk varvsindustri att industri-patriarkalism är någonting nytt men samtidigt att de gamla mellansvenska bruksorterna var industrialisternas inspirationskälla.(Svensson 1983 s.84) Industripatriarkalismens framgång förklarar han delvis med att många arbetare var vana vid landsbygdens patriarkala relationer.(Svensson 1983 s.85)

och kulturella relationer inom de svenska bruksorterna hänför sig i mycket på den beskrivning Montelius (et.al.) ger i *Fagerstabrukens historia*.³⁸¹ I senare litteratur hänvisas ofta till Montelius och en ospecifik ”patriarkal anda”.³⁸²

Om vi ser till hur patriarkalismbegreppet har använts inom forskningen finner vi att patriarkalism används för att beskriva ett flertal olika företeelser i olika sammanhang. En fråga man bör ställa sig är om det egentligen finns en gemensam kärna i begreppsanvändningen. Vad är gemensamt mellan sydamerikanska slavsamhällen, det äldre svenska bondesamhällets hushållsrelationer och det tidiga 1900-talets verkstadsindustrier? Kanske fyller begreppet patriarkalism bara vårt behov av att söka rums- och tidlösa samhällsliga relationer? Trots att världen alldeles uppenbart förändras vill vi gärna se vissa förhållanden som likartade.

Den på senare tid vanligaste utgångspunkten är tre punkter som Börje Harnesk ser som nödvändiga för att man skall kunna tala om ett patriarkalt organiserat samhälle. Han menar att de sociala relationerna i någon mån måste karaktäriseras av olikhet, ömsesidighet och helhet för att vi skall kunna tala om ett patriarkalt organiserat samhälle. Parterna får inte vara jämlika, utan patriarken står över sin motpart på den sociala skalan; båda parterna måste bidra med någonting; den patriarkala relationen måste ingripa i parternas hela liv.³⁸³

För att bättre kunna se patriarkala relationers förändring över tiden anser jag att vi bör skilja mellan olika nivåer av patriarkalism. Det är även lämpligt om vi vill se gemensamma patriarkala drag i geografiskt skilda lokaler. En utgångspunkt för en sådan åtskillnad är att man skiljer mellan patriarkalism som ideologi och dess konkreta manifestation.³⁸⁴ En vinst med att försöka särskilja dem är att det blir lättare att se hur det ideologiska innehållet förändras. Vi måste fråga oss i vilken mån vi betraktar samma fenomen under exempelvis 1700- och 1800-talen. Det borde vara problematiskt att se hustavlans teokratiskt motiverade patriarkalism och en naturrättsligt motiverad patriarkalism som i grunden samma fenomen. De uttrycker båda ett sätt att betrakta samhället som visserligen kan se likartat ut men utgångspunkterna är diametralt motsatta. Den teokratiska patriarkalismen bygger på en ovillkorlig underkastelse, medan den naturrättsliga ytterst bygger på tanken om ett

---

³⁸¹ Se exempelvis Svensson 1983 s.84f.

³⁸² Se exempelvis Hellspong/Löfgren s.175. Det snarlika begreppet ”bruksanda” har blivit det samlande namnet för en serie seminarier om bruksorter. Bidragen redovisas i Bergdahl et.al.

³⁸³ Harnesk 1986 s.330. Harnesk använder dock inte de tre kriterierna i avhandlingen (Harnesk 1990). Han har då bortsett från ojämlikhetskriteriet med motiveringen att ojämlikhet inte är något som särskiljer det patriarkala samhället från andra historiska samhällsformer.

³⁸⁴ Jfr. Thompson 1983 s.145.

fördrag, det vill säga tanken på plikternas och skyldigheternas ömsesidighet. Ett sådant betraktelsesätt medför att det är svårt att fånga in ett fenomen som patriarkalism i en enkel formel då båda dessa ideologiska traditioner samtidigt var i bruk under 1800-talet. Börje Harnesk menar att det går att se en förskjutning från en teokratisk till en naturrättslig patriarkalism från sekelskiftet 1800.³⁸⁵ I denna process förändras patriarkalismens bärande element i den meningen att det blir mindre av en maktrelation och mer av en ömsesidig relation.

Samtidigt tenderar vi att läsa in patriarkala relationer i förekomsten av vissa för bruksorten vanliga samhällsinstitutioner. Att arbetares lön delvis betalades ut i form av bostad, livsmedel, läkarvård och pension behöver emellertid inte innebära att löneelementen har ett specifikt ideologiskt innehåll. Utifrån den förändringsprocess som Harnesk med flera menar att patriarkalimen genomgick borde exempelvis en fri bostad ha haft en annan innebörd under 1700-talet än vid 1800-talets slut. Det är dessutom möjligt att vi skall söka helt andra orsaker till bostaden än att bruksägaren ville kontrollera hela arbetarens liv. Som Ulf Magnusson påpekar bör vi kanske snarare se naturaförmånens närvaro som ”en av omständigheterna framtvingad nödvändighet”.³⁸⁶ Vad gäller förståelsen av bruksorten i äldre tid föreligger en påfallande kunskapsbrist om vilken roll de patriarkala relationerna hade.

Under senare år har det förts en livaktig diskussion av det sena 1800-talets företagstrategier där bland annat patriarkalism har givits en betydelsefull roll.³⁸⁷ Vi har även, genom bland andra Börje Harnesk, fått en bättre bild av förhållandena inom det äldre bondesamhället. Däremot har förhållandena inom bruksorten i äldre tid kommit att förkroppsliga patriarkalism, utan att man i egentlig mening har reflekterat över vad dessa relationer innebar. Det blir ofta ganska vagt och svävande när äldre bruksorters patriarkala förhållanden skall karaktäriseras.³⁸⁸ I regel ses brukspatronerna som stränga men samtidigt goda och hjälpsamma.

Thommy Svensson citerar i sin undersökning av svensk varvsindustri Montelius när han beskriver den äldre bruksortspatriarkalism som han menar var en inspirationskälla för sekelskiftets industrialister. Montelius uttalande rör perioden 1600-1815: ”Karakteristiskt för det gamla patriarkaliska systemet var att husbonden ansågs ha skyldighet att sörja för att hans arbetare inte blevo

---

³⁸⁵ Harnesk 1987 s.235ff.

³⁸⁶ U Magnusson 1996 s.58-69. Citatet på s.64.

³⁸⁷ För debatten om patriarkalism som företagstrategi se U Magnusson U 1996 s.65-69 och Ch Ericsson 1997 s.49-56.

³⁸⁸ U Magnusson U 1996 s.60-65.

oförvällat arbetslösa, att de hjälptes vid olycksfall och sjukdom och att de inte lämnades på bar backe när de av ålderdom blevo arbetslösa.”³⁸⁹ I mycket grundar sig våra kunskaper om bruksorterna på liknande skrivningarna i verket *Fagerstabrukens historia* från 1959. Frågan är dock i vilken mån förhållandena vid de stora vallonbruken i Uppland var giltiga för övriga svenska bruksbildningar.³⁹⁰ Redan Montelius själv reser reservationer angående den patriarkala bilden och menar att brukspatronerna inte var särskilt framgångsrika i sina sociala strävanden. Montelius skriver i nästa mening: ”Av dessa problem var det onekligen blott arbetslöshetsfrågan som man lyckades lösa på ett efter tidens mått någorlunda drägligt sett.”³⁹¹ Han menar att även vid de stora vallonbruken var de sociala förhållandena i mycket snarlika bondesamhällets. Skillnaden låg, som Montelius ser det, i att arbetarna hölls med ständigt arbete.

Under senare år har vår traditionella bild av bruksorten ifrågasatts. Ett exempel är Ulf Magnusson som hävdar att den patriarkala bruksorten uppstod först i samband med de industriella omvälvningarna fram emot 1880-talet.³⁹² Han anser att den patriarkala omsorgen och de sociala förmånerna aldrig var särskilt självklara och framträdande. Kort sagt menar han att ”bruks-patriarkernas goda sidor var relativt outvecklade i äldre tider”.³⁹³ Magnusson anser inte att den äldre bruksorganisationen var patriarkal till sin karaktär, utan menar att den vertikala solidariteten istället var en del av de förkapitalistiska produktionsförhållandena.³⁹⁴ Relationerna inom bruksorten skulle följaktligen inte vara annorlunda inom bruksorten än det agrara samhället. Här menar jag nog att man gör det lite för enkelt om man ser bruksbildningarna och dess produktionsapparat som i huvudsak förkapitalistisk. Även om hushållet ännu en bra bit in på 1800-talet spelade en avgörande roll inom produktionen är det knappast rimligt att säga att hushållet utgjorde den naturliga produktionsenheten fram till industripatriarkalismens genombrott under 1880-talet. I någon mån måste såväl små som stora bruksledningarna ha haft en medveten arbetskraftspolitik även i det tidiga 1800-talet. Ett exempel härpå är

---

³⁸⁹ T Svensson 1983 s.85 och Montelius 1959 s.134.

³⁹⁰ Se motsvarande kritik hos U Magnusson 1996 s.65. Gustaf Utterström menar också att Österby bruk inte kan ses som representativt för svenska bruk, utan menar istället att dess patriarkala system hade få motsvarigheter i Sverige.(Utterström s.307)

³⁹¹ Montelius 1959 s.134.

³⁹² U Magnusson 1992 s.64f. Jfr. Ch Ericsson 1997 s.52.

³⁹³ U Magnusson 1996 s.64f.

³⁹⁴ U Magnusson 1996 s.65.

den brukssparkassa som Berndt Harder Santesson redan 1802 inrättade på Årnäs och Bromö glasbruk.³⁹⁵

Även om jag menar att det finns skäl att förhålla sig kritisk mot vårt sätt att använda patriarkalismsbegreppet anser jag att det finns någonting substantiellt bakom det. Jag tror att vi i botten har en föreställning om hur samhället bör vara organiserat. Vi ser i olika sammanhang hänvisningar till ”familjen” som uttryck för denna ideologi.³⁹⁶ Problemet är kanske, som Thompson påpekar, att vi intar överhetens perspektiv och ser en kombination av beskydd och underordning.³⁹⁷ Det är samtidigt troligt att samhällets ideala ordning såg olika ut för olika människor. Dessa föreställningar och ideal borde också kunna röra sig inom samma språk- och metaforsystem.

Vanligtvis nyttjades ”huset” eller ”människans kropp” som metaforer för att beskriva den syn på individ och samhälle som var förhärskande i det förkapitalistiska samhället. Samhället sågs som organiskt, delarna hängde samman som våningarna i huset eller lemmarna på kroppen. Var och en individ hade, enligt denna syn på samhället, sin plats och relation till andra given utifrån sitt yrke och sysselsättning.³⁹⁸ Den enskilda individen borde ha sin solidaritet riktad mot kroppens huvud som såväl kontrollerade som försörjde sina lemmar. Denna samhällssyn kan knappast ha varit starkare eller bättre utvecklad på bruken än inom samhället i övrigt. Den organiska samhällssynen borde snarare ha varit starkare i det småskaliga jordbrukssamhället där hushållet var en än mer självklar produktionsenhet.

Frågan är om vi skall betrakta bruksorten som mer patriarkal än det övriga samhället. Min utgångspunkt är att de vanliga sociala institutionerna på bruksorterna inte nödvändigtvis skall ses som patriarkala. För att komma åt en förment patriarkalism måste vi se till deras ideologiska innehåll. I nedanstående avsnitt kommer jag att pröva dels vilka institutioner som verkligen fanns på Kosta glasbruk, dels diskutera vilken ideologi de uttryckte.

---

³⁹⁵ Sommarin 1940 s.16. Sommarin ser i Santessons brukskassar en länk mellan äldre former av kassar som brukens hjälpkassar och sparbankerna som kommer under 1800-talet.(Sommarin s.16-20)

³⁹⁶ Se exempelvis Thomas Sörensens undersökning av det militära kasernlivet där han citerar 1909 års militära undervisningsbok: ”regementet bildar den stora militära familj, inom hvilken ynglingen uppfostras till soldat.(Sörensen s.65)

³⁹⁷ Thompson 1983 s.142ff.

³⁹⁸ Abrahamsson s.44ff, Englund 26-33 och Johansson/Ågren s.124ff .

Kosta 1820-1880

Vad är det för samhälle som man försöker beskriva med termen ”bruksort”? Jag vill här pröva i vilken utsträckning ”patriarkalism” är ett relevant begrepp för att förstå relationerna mellan Kosta glasbruks ledning och dess arbetare.

För att komma åt samhällsorganisationen i Kosta under perioden behandlar jag några av de så kallade ”patriarkala institutionernas” förekomst och utformning. Gemensamt för många av dem är att de samtidigt kan betraktas som delar av lönen. Ett av den klassiska bruksekonomin kännetecken är att stora delar av lönen inte betalades i kontantform, utan i naturaform, som bostäder, service och pensioner. Orsaken till att de särskiljs från andra löneformer är att de i första hand inte var knutna till utförda arbetsprestationer, utan till anställningen som sådan. Det är därför intressant att diskutera i vilken mån bruksledningen använde dem som instrument för att uppnå utomekonomiska syften eller om de bör betraktas som en ren löneform. Om vi ser dem som delar av arbetslöner menar jag att de bör vara ett resultat av en förhandlingssituation. I kapitlet uppmärksammas bostäder, livsmedelsförsörjning, kreditgivning, samt pensioner, sjuk- och fattigvård.

Bostäder och livsmedel

Det för de enskilda hushållen viktigaste icke kontanta löneelementet var brukets tillhandahållande av fria bostäder. Dels var brukens bostäder ofta av förhållandevis hög kvalitet, dels var bostaden för många en betungande kostnad.³⁹⁹ Under hela perioden 1820-1880 hade samtliga fast anställda arbetare på Kosta fri bostad samt möjlighet till viss egen livsmedelsproduktion. Bostäderna var av olika standard men sammantaget var de av förhållandevis god kvalitet. Bostädernas belägenhet, storlek och standard avspeglar samtidigt skillnaderna mellan olika kategorier arbetare. Yrkes- eller nyckelarbetare hade större och bättre utrustade lägenheter medan brukets dagserkare och drängar fick nöja sig med en betydligt lägre standard. Bostadssystemet hade följaktligen fler funktioner än att tillgodose bruksbefolkningens

---

³⁹⁹ Om järnbrukens bostäder se Gårdlund s.363-367. I Gunnar Myrdals levnadskostnadsindex utgör boendet 7,5 respektive 10 % av hushållens budget.(Myrdal s.138) Bostadskostnadens andel av inkomsten varierade givetvis över landet men hans uppskattning visar ändå att bostadskostnaden för flertalet borde ha upplevts som betungande.

bostadsbehov. Genom att bostadens standard var kopplad till anställningen markerades samhällets sociala ordning.

Glasblåsarnas lägenheter som till ytan utgjordes av 50 m² bestod av stuga, kammare, kök och förstuga. Till detta kom även vind och andra förrådsutrymmen samt del i kostall.⁴⁰⁰ Ägaren till Kosta glasbruk Johan Fredrik Wickenberg beskrev 1770 lägenheterna med följande ”En byggning, hwaruti på halfwa delen, bor 2ne glasblåsare, som hwardera hafwa sitt kiök, sin stuga, en cammare och wind, allt med järn kakelugnar uti; [...]”⁴⁰¹

Förutom materialmästare och glasslipare, som hade en standard motsvarande glasblåsarna, bodde de övriga arbetarna i enklare bostäder. Om dessa skriver Wickenberg i sin beskrivning av husen: ”400 alnar från bruket är en plats bebyggd bestående af 8 stufwor, utom små fähus, hwaruti några av de sämre hyttefolket, wedtorkare, och wedhuggare samt några bruksdrängar bo.”⁴⁰² De mindre kvalificerade arbetarna fick nöja sig med ett rum om cirka 20 m² med kokvrå.⁴⁰³

Merparten av glasbrukets lägenheter beboddes inte av enbart en familj, man hade dessutom inneboende. Glasblåsarna hade pigor, glassliparna hade förutom pigor även drängar och lärningar i hushållet. Dagsverkarna hade, enligt uppgifter från upppteckningsmaterial, oftast några hyttpojkar inhysta i sina rum.⁴⁰⁴ Under 1800-talets andra hälft utsattes systemet för allt större påfrestningar. Produktionen av bostäder höll inte samma takt som antalet arbetare ökade. Trångboddheten tilltog vilket medförde att de sanitära förhållandena blev sämre.⁴⁰⁵

Glasbrukets bostäder fick inte en lika strikt placering i förhållande till bruks-herrgård och industribyggnader som vid de större mellansvenska järnbruken, men det går ändå att dra vissa slutsatser.⁴⁰⁶ Kosta är intressant så till vida att bebyggelsen inte har herrgården som utgångspunkt, utan den följer istället, som framgår av figur 6, landsvägen. Vi ser visserligen ett mönster men det är

---

⁴⁰⁰ Om glasblåsarnas bostäder vid Kosta perioden 1770-1876 se Anderbjörk 1942 s.62-69. Ytan fås av Ch Johansson s.120.

⁴⁰¹ Wickenbergs beskrivning av glasbrukets byggnader år 1770 citerad i Anderbjörk 1942 s.62.

⁴⁰² Wickenbergs beskrivning av glasbrukets byggnader år 1770 citerad i Anderbjörk 1942 s.67.

⁴⁰³ Anderbjörk 1942 s.67f. Ytan fås ur Ch Johansson 1988 s.120.

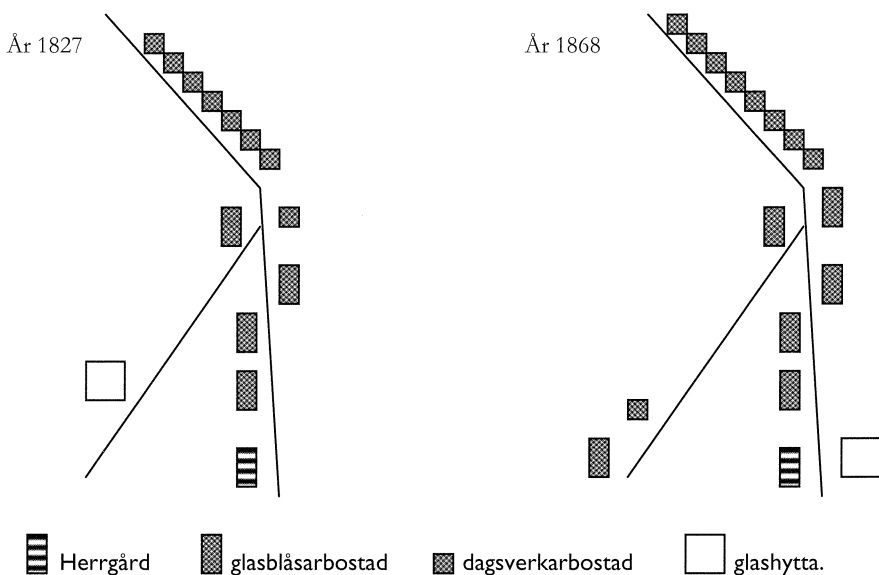
⁴⁰⁴ Glasblåsaren Erik Lilja i EU 25759 s.239.

⁴⁰⁵ Fogelberg 1986 s.34 och Ch Johansson s.164f. Jfr. Gårdlund 363f.

⁴⁰⁶ För en diskussion om brukens i allmänhet och särskilt Ramnäs bruks samhällsplanering se Bursell 1975 s.159-165. De mindre och i större utsträckning organiskt uppbyggda brukens bebyggelsehistoria är dock relativt lite utforskad varför det kanske är fel att utpeka Kosta som ett särfall.(se Gagge s.66) Den smäländska glasbruksregionens bebyggelseplanering behandlas i Lamke/Melchert. För en diskussion utifrån brukens herrgårdar se Beskow.

Figur 6. Glashytta och bostäder på Kosta 1827 och 1868

Stilisering av originalkarta, KGA

mer den klassiska bygatans än bruksortens planlösning. Orsaken till att bygatan kommit att dominera över bruket framgår ej av de bevarade källorna, utan vi hänvisas till spekulationer. En utgångspunkt måste vara att arkitektur och planlösning inte var slumpmässigt framsprungna, utan att de berodde på såväl den fysiska geografin som den rådande tidens ideologier och de problem som byggherren tyckte sig se.⁴⁰⁷ Vägen som strukturerar glasbrukets byggnader ligger på en åsrygg varför de bästa byggnadsförhållandena var på den höglänta marken i anslutning till vägen. Kostas specifika bebyggelseplanering kan tolkas som att andra problem och tankar varit för handen än manifestationen av en samhällelig ordning. Likheten med bygatan leder tankarna till att bebyggelsen utgår från en koppling till jordbruket. Det utdragna bebyggelsemönstret kan ses som att man ville ge bostäderna en närhet till de omfattande trädgårdsodlingarna. Även det till synes planlösa bör betraktas utifrån samma perspektiv som vi brukar se det välordnade brukssamhället. Wickenberg själv ansåg att bruksbyggnaderna tillsammans

⁴⁰⁷ Se härom Ch Eriksson s.14-20. Om rumsarkitektur och patriarkalism se Bull s.8.

med hans egna och glasblåsarnas trädgårdar gav ”en altför wacker och lysande prospect och utsicht, öfwer alla 3:ne bruksgårdarna. Alla hus äro uti möjligaste symetrie anlagde och upbyggde, så att situationen af bruket ar nog flattant och ser rätt behaglig ut.”⁴⁰⁸

Den annorlunda bebyggelseplaneringen betyder inte att den uttrycker makt i lägre grad än den traditionella bruksplaneringen som vi kan se i de stora Upplandsbruken som Leufsta. Om vi exempelvis ser till bostadsbyggnadernas inbördes placering framgår att de ligger som på ett pärlband med herrgården i den södra änden och en dagsverksbyggnad i den norra. Glasblåsarna bodde i de byggnader som låg närmast hyttan och herrgården medan de övriga i fallande status fyllde på.⁴⁰⁹

Glasarbetarna hade en egen, och förhållandevis omfattande, livsmedelsproduktion. Det låg ett stort antal grönsaksland och kålgårdar i anslutning till bostäderna.⁴¹⁰ Flertalet arbetare hade även viss djurhållning, främst kor och grisar. En del var även sysselsatta med nyodling för att utöka sina odlingar. Denna verksamhet lyser fram i samband med att någon flyttade eller avled. Hyttmästaren Reinhold Berg förhandlade exempelvis om ersättningar när han flyttade från glasbruket 1869. Det rörde sig om mark som han hade låtit odla upp och byggnader som han låtit bygga och reparera.⁴¹¹ Glasblåsarnas aktivitet som jordbrukare lyser även fram i den diskussion som fördes mellan glasblåsaren Johan Fredrik Kith och förvaltaren Ulrik Sohlberg i samband med att Kith köpte Bostorps glasbruk 1875.

Får härmed ödmjukast förfråga om de båda glasblåsarna Kith och Forsberg, som den nästkommande juli härifrån skola avflytta hava någon rättighet till kålgårdsland för året. De hava visserligen icke sagt något, men möjligt är att de komma och göra påståenden om kålgårdsland även för stundande sommar. De mästare som skola hitflytta måste hava land och böra de erhålla dem de avflyttande lämna. Kith har innehaft 4 qua refvar och 58 stänger jord därav han fått största delen i jord han haft på fjällen och resten har han haft som kålgårdsland, och han har haft största delen av sin jord insädd med gräs.⁴¹²

Förutom att Kith hade en kålgård kan vi se att han hade en stor del av sina land insädda med gräs. Förutom grönsakerna måste hans syfte med odlingen ha varit att skaffa vinterfoder till sina båda kor. Med tanke på att Kith hade fri

---

⁴⁰⁸ Wickenbergs beskrivning av glasbrukets byggnader år 1770 citerad i Anderbjörk 1942 s.65.

⁴⁰⁹ Om glasarbetarnas inbördes status se kapitel fyra.

⁴¹⁰ Karta över Kosta glasbruk 1868.(KGA)

⁴¹¹ Brev från Charpentier till Sohlberg 10/1 1869.(Inkommande brev, (KGA)

⁴¹² Brev från Sohlberg till Charpentier 28/4 1876.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, (KGA)

höslätter på glasbrukets mossar och fritt bete för sina kor i dess skogar var hans jordbruk på ett tre fjärdedels tunnland av ganska stor omfattning och torde ha givit familjen ett påtagligt bidrag till sin försörjning.⁴¹³ Nu är Kiths åkrar de enda som jag har lyckats räkna ut storleken på, därför är det svårt att säga något om de övriga glasarbetarnas livsmedelsproduktion. Då flera av de äldre gifta glasblåsarna verkar ha haft åkermark som de själva låtit bryta finns det ingen anledning att anta att Kiths åkermark var större än normalt. I vilket fall torde deras små jordbruk avsevärt ha bidragit till familjernas försörjning.

Inget tyder på att bostäderna eller odlingslotterna skulle ha fungerat som ett sätt att knyta delar av arbetskraften hårdare till bruket. Även de konkurrerande glasbruken höll sina arbetare med bostäder av samma standard. Charpentier frågade på hösten 1877 om det var möjligt att minska glasblåsarnas bostäder till ett rum och kök. Han ville därför veta hur det förhöll sig vid andra glasbruk.⁴¹⁴ Sohlberg svar på frågan var: ”Jag vet inte något glasbruk, utom möjligen något mindre nyanlagt, där icke glasblåsarna hava 2 rum och kök.”⁴¹⁵ Deras diskussion pekar snarare på det motsatta förhållandet. Om de inte höll glasblåsarna med tillräckligt bra bostäder, skulle de få svårt att rekrytera den mer efterfrågade arbetskraften. Exempelvis flyttade den tyske glasblåsaren Middeke från Kosta under julen 1871 då han var missnöjd med bostadens storlek.⁴¹⁶ Vid något enstaka tillfälle påpekas att de nyodlingar som glasblåsarna själva gjort på glasbrukets mark tillföll glas bruket om arbetaren flyttade.⁴¹⁷ Dessa värden torde dock inte kunna haft så stor effekt på rörligheten. Kopplingen mellan anställning och bostad framkommer så sent som vid konflikten 1905/1906. Vid detta tillfälle vräktes några arbetare vilket visar att bostaden kunde användas som påtryckningsmedel. Jag har dock inte funnit några fall under perioden 1820-1880 där bostaden användes för att binda arbetskraft eller skapa lojaliteter.

---

⁴¹³ Då 1 rev = 10 stänger = 26,69 m utgjorde Kiths odlade mark om 4,58 rev² i en modernare SI-enhet 3626 m².

⁴¹⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 5/11 1877.(Inkommande brev, KGA)

⁴¹⁵ Brev från Sohlberg till Charpentier 9/11 1877.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁴¹⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier 25/1 1873.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁴¹⁷ Glasbrukets principiella hållning framkommer i samband med Kiths avflyttning 1876. ”Odlingsersättning kan icke tillerkännas någon som avflyttar. Det bero på envar, som icke uppsägas, att bliva kvar och draga nytta av sin odlingskostnad. Likaså den som uppsägas för odugligt arbete eller oordentlig levnad.”(Brev från Charpentier till Sohlberg 29/4 1876, Inkommande brev, KGA)

Skuldsättning och krediter

Kännetecknande för bruksekonomier var det så kallade avräkningssystemet.⁴¹⁸ Samma system användes också på Kosta. Arbetarnas löner fördes in i glasbrukets avräkningsbok varpå de kunde ta ut varor i glasbrukets magasin. Hur ofta detta skedde går inte att utläsa ur materialet men troligtvis kunde man ta ut varor en gång per månad när föregående månads saldo var klart.⁴¹⁹ De uttagna varornas huvudsakliga karaktär av stapelvaror som omald spannmål tyder på att uttagen skedde förhållandevis sällan. Spannmålen skulle lämnas till malning varför det inte var aktuellt med mindre kvantiteter. Detta skapade till viss del ett kontantlöst samhälle. En stor del av lönerna betalades aldrig ut, utan avräkningsböckerna fungerade som konton. Förutom att uttag i magasinet betalades via avräkningsböckerna överfördes också pengar mellan olika kontoinnehavare. En glasblåsare kunde på detta sätt betala ett biträde genom att pengar överfördes till gossens mor, kyrkoherden kunde påföras för skolavgifter, och skulder till gästgiveriet kunde betalas genom att pengar fördes över till dess konto. Då vi inte vet vad kontantuttagen användes till går det inte säga hur stor betydelse avräkningsböckerna hade som kapitalförmedlare. Av den mängd transaktioner som noterades måste avräkningsböckerna betraktas som navet i bruksortens ekonomi.

Förutom brukets egen försäljning av spannmål via magasinet fanns även en brukshandel med ett större sortiment av varor. På Kosta drevs denna verksamhet emellertid inte i brukets, utan i förvaltarnas regi. Brukshandeln kom igång 1836 då bokhållaren Fredrik Berzelius fick tillstånd till handel. Efter att Berzelius avlidit kom verksamheten fortsättningsvis att kontrolleras av förvaltarna Grönberg och Sohlberg.⁴²⁰

Skuldsättningens betydelse vid de svenska järnbruken har diskuterats av ett flertal forskare.⁴²¹ Frågan har främst varit vilken betydelse skuldsättningen hade som instrument för att begränsa arbetarnas rörlighet. Mycket tyder dock på att skuldsättningen i allmänhet inte användes i detta syfte, utan att den snarare var ett sätt att ordna arbetarnas försörjning under sämre år. Under år med låga reallöner ökade skuldsättningen medan skulderna betalades av under

---

⁴¹⁸ Montelius 1962 s.234.

⁴¹⁹ Detta stöds av uppteckningsmaterialet där uppgifter förekommer om att spannmålsuttagen skedde en gång per månad.(exempelvis Arvid Holmström i EU 23232 s.74) Se även Larsson s.85 angående förhållandena vid Dejeffors bruk.

⁴²⁰ Fogelberg 1992 s.29-36. Grönberg hade brukshandeln i sitt eget namn medan Sohlberg lät handeln drivas av sin svåger Nordholm.

⁴²¹ Se exempelvis Boetius s.331-337, Montelius 1959 s.47ff och Utterström 327-334.

goda år. Utterström menar att den ”vanliga uppfattningen att brukspatronerna i allmänhet skulle varit intresserade av att hålla smederna gäldbundna kan tryggt påstås vara oriktig.”⁴²² Även vid Kosta tillämpades ett kreditsystem, det vill säga att arbetarnas konton balanserades inte månatligen, utan över längre perioder. Under 1800-talets första hälft kan man se att en del glasblåsare ständigt gick kraftigt skuldsatta. Exempelvis hade glasblåsaren och sedemera hyttmästaren Johan Gottfrid Berg skulder under hela sin anställningstid. Efter att han blivit mästare varierade hans skuld mellan 1500 och 2000 rd för att när han avled 1846 uppgå till 1916 rd.⁴²³ Skuldsättningen vid Kosta verkar följa inkomsterna då arbetare med högre inkomster hade en högre skuldsättning än arbetare med lägre inkomster. Detta medförde som vi kan se i diagram 3 nedan att det i stort sett endast var glasblåsare och glasslipare som var skuldsatta. Sedan är det frågan i vilken mån detta kan ses som ett utslag av deras olika kreditvärdighet eller som ett sätt att binda arbetskraft.

Av diagram 3 framgår att glasarbetarnas skulder till glasbruket minskade under 1800-talets lopp för att från 1860-talets inledning övergå till en fodran. Utvecklingen var särskilt påtaglig för brukets glasblåsare och glasslipare. Detta gäller såväl antalet skuldsatta som de sammantagna skulderna. Utterström kopplar, vad gäller Österby bruk, smedernas skuldsättning till de ekonomiska konjunkturen och hävdar att järnbrukspatronerna betraktade skuldsättningen som ett försörjningssystem under kristider.⁴²⁴ Om motsvarande resonemang förs om Kosta, kan den minskande skuldsättningen ses i förhållande till de goda konjunkturen för glasindustrin och glasblåsarnas förbättrade reallöner.⁴²⁵ Om vi jämför diagram 2 och 3 ser vi att glasblåsarnas och glassliparnas skuldsättning minskade i takt med att deras reallöner ökade. Förutom att bruksarbetarna kunde ha skulder till glasbruket finns också möjligheten att de kom i en beroendeställning till förvaltarna genom skulder till brukshandeln. Då denna i Kostas fall låg utanför glasbrukets kontroll har vi emellertid inga möjligheter att se i vilken omfattning skuldsättning förekom. I samband med bruksledningens försök att ordna affärerna efter förvaltare Grönbergs konkurs vid 1860-talets inledning framkommer uppgifter om att bruksarbetarna hade omfattande skulder till Grönberg.⁴²⁶

---

⁴²² Utterström s.330.

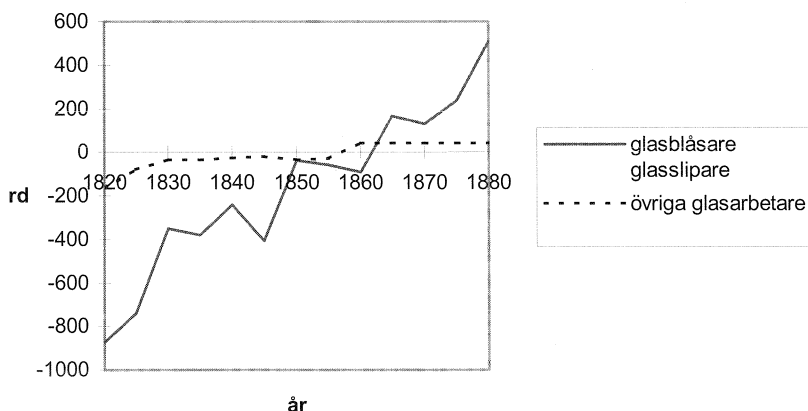
⁴²³ Sterbhusets skuld, som uppgick till 1865 rd, avskrevs 1847.(Kosta glasbruks avräkningsböcker 1796-1847, KGA) Hans skuld var då något mer än den årslön hans son Reinhold hade som hyttmästare.

⁴²⁴ Utterström s.331.

⁴²⁵ Om glasindustrins förbättrade konjunkturer se kapitel två och om glasblåsarnas löneutveckling se kapitel tre diagram 2.

⁴²⁶ Brev från Charpentier till Sohlberg 17/4 1863.(inkommande brev, KGA)

Diagram 3. Glasarbetarnas fordringar och skulder vid Kosta glasbruk 1820-1880

Anm: Diagrammet visar summan av de olika arbetarkategoriernas skulder och tillgodohavanden vid hyttårets slut.

Källa: Kosta glasbruks kapitalböcker, "ingående ballance konto" 1821-1881.(KGA)

Dessa skulder bör vi kunna koppla till Grönbergs handelsbod. Det finns dock inget som tyder på att det var en medveten skuldsättningspolitik eller att ägarna och förvaltarna försökte monopolisera handeln. När församlingsborna 1866 önskade få torghandel en gång per månad tillstyrkte såväl ägaren Charpentier som förvaltaren Sohlberg. Deras enda synpunkter gällde risken för bristande ordning.⁴²⁷

Skuldsättningen är svår att koppla till en medveten arbetskraftspolitik. Jag kan inte finna att man använde skuldsättning som ett medel att hålla kvar arbetskraften. Såväl Kosta som andra glasbruk betalade skulderna för de glasblåsare som man rekryterade.⁴²⁸ Detta medförde att de mest attraktiva

⁴²⁷ Brev från Sohlberg till Charpentier 4/11 1866 (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) och brev från Charpentier till Sohlberg 7/11 1866.(inkommande brev, KGA)

⁴²⁸ Jfr. Montelius 1959 s.48.

yrkesarbetarna, vilka rimligen var de man i första hand ville knyta till sig, inte var begränsade i rörlighet. När formmakaren Gustaf Pettersson skulle flytta till Hovmantorp 1863 skrev Charpentier till Sohlberg:

G Pettersson står, vill jag minnas i skuld till glasbruket vilken bör betalas om han flyttar, och det må herr Santesson göra kontant. Det är att minnas hur herr Santesson visat sin lumpenhet att icke betala skulderna för en glasblåsare som för flera år sedan flyttade; ehuru han åtog sig det.⁴²⁹

Då formmakare Petersson flyttade var man uppenbarligen på Hovmantorps glasbruk beredda att betala hans skuld till Kosta. Ett annat exempel finner vi i glasblåsaren Robert Temmig som i november 1869 frågade disponenten Sohlberg om han fick flytta till Holmegaards glasbruk i Danmark. Detta medgavs på villkor att han först betalade sina skulder till Kosta. Temmig hade dock inte berättat hela sanningen för Sohlberg. En anledning till att han ville flytta till Danmark var nämligen att han vid tidigare anställningar hade dragit på sig skulder. Efter två år på Kosta hade hans fordringsägare kommit ifatt och börjat kräva honom på pengar. Samma månad hotades Temmig med konkurs varvid Kosta glasbruk på uppdrag av Holmegaard gick in och övertog Temmigs skulder på runt 500 rd. Sohlberg önskade inte behålla Temmig på Kosta, utan försträckte honom respengar till Danmark för att bli av med honom. Efter att ha hållit inne Temmigs arbetslön uppgick Kostas förluster till 287 rd vilka betalades av Holmegaards glasbruk via justitierådet Frieling. I Temmigs fall var uppenbarligen inte hans benägenhet att skuldsätta sig något avgörande hinder för hans möjlighet att röra sig mellan olika glasbruk.⁴³⁰ På Holmegaard ville man ha Temmig och priset var att överta hans skuld.

Pensioner, sjuk- och fattigvård

Ytterligare ett av de förhållanden som vi brukar se som grundläggande i bruks- orternas samhällsorganisation är omvårdnaden av de underlydande som av ålder, sjukdom eller olycka inte kunde arbeta.⁴³¹ I någon mån förutsätts att

---

⁴²⁹ Brev från Charpentier till Sohlberg 26/6 1863.(Inkommande brev, KGA)

⁴³⁰ Uppgifterna om Robert Temmigs avflyttning baseras på: brev från Sohlberg till Charpentier 4/11 och 12/12 1869, från Sohlberg till Frieling 18/11 1869 (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA), från Charpentier till Sohlberg 5/12 1869 (inkommande brev, KGA), Kosta glasbruks avräkningsbok år 1870 samt kapitalbok ”ingående ballance konto” år 1870.(KGA)

⁴³¹ Nedanstående stycke bygger, om inget annat anges, på en genomgång av glasbrukets kapitalböcker, ”Undantags och fattighjons konto” och ”bruksomkostnaders konto”.(KGA)

man inom bruksorterna hade målsättningen att skapa ett bättre socialt system än i det övriga samhället. Det man i så fall bör jämföra med är omvårdnaden i det agrara samhället där husbönderna förväntades bekosta medicin och sjukvård samt försörja sina tjänstehjon.⁴³² Frågan är i vilken mån man var bättre på Kosta än vad lagstiftningen krävde. Det kan också vara så att vår positiva bild av brukens sociala omhändertagande beror på att de, till skillnad mot många bönder, gjorde vad de var ålagda.

Arbetarna på Kosta hade fri sjukvård och medicin. Utifrån vad som framgår av glasbrukets räkenskaper belastades aldrig arbetarna för dessa kostnader. Glasblåsaren Reinhold Gerner vistades exempelvis på kurhotell och lasarett vid ett flertal tillfällen under perioden 1823-1829. Glasbruket betalade hans vårdkostnader på sammantaget 524 rd.⁴³³ Läkarvården vid bruket var i första hand organiserad så att provinsialläkaren i Lenhovda mot en årlig ersättning åkte till Kosta då det behövdes. Exempelvis fick doktor Nilsson 1870 300 rd i ersättning för att ha bedrivit sjukvård på Kosta och Johanstorps glasbruk. Detta år hade han enligt Sohlberg gjort 20 sjukresor.⁴³⁴ I likhet med många andra bruk höll man också ett mindre förråd av medicin.

Inom socknen verkade även en barnmorska som brukets anställda kunde anlita kostnadsfritt. År 1857 antogs barnmorskan Anna Petersdotter till tjänstgöring.⁴³⁵ Hon efterträddes av glasblåsaren Per Otto Stenbergs dotter Christina Sophia som utbildade sig i Stockholm för att från 1870-talet ta tjänsten. Det är givetvis svårt att uttala sig om vårdens kvalitet, men vi kan konstatera att det vid bruket erbjöds kostnadsfri vård vid sjukdom och under slutet av perioden hjälp av barnmorska vid förlossningar.

Det är svårt att bedöma i vilken omfattning bruksfolket nyttjade den sjukvård som glasbruket erbjöd. Det saknas material som kan belysa detta, då provinsialläkaren arbetade på ett fast pris. Det bildades visserligen en sjukkasse 1875, men den har dessvärre inte lämnat något material efter sig.⁴³⁶ Det vi har är dödligheten som är ett ganska dåligt mått på sjukvårdens kvalitet och snarare säger mer om de allmänna levnadsförhållandena. Utifrån ett

---

⁴³² M Edgren s.71ff.

⁴³³ Kosta glasbruks kapitalböcker ”bruksomkostnaders konto” 1823-1829.(KGA) Gernerers sjukvårdskostnader var exceptionella. Hans sjukvårdskostnader under de nämnda åren motsvarades av en årslön för en glasblåsare.

⁴³⁴ Kosta glasbruks kapital år 1870 samt brev från Sohlberg till Charpentier 9/5 1871.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁴³⁵ Hennes lön betalades av socknen och skulle för socknens del upptagas av rotebönderna och för glasbruket av hyttmästare Berg.(Einfors s.56f)

⁴³⁶ Sjukkassan hade enligt Sohlberg sitt första sammanträde i april 1875. (Brev från Sohlberg till Charpentier 19/4 1875, Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

allmänt hälsoperspektiv bör i vilket fall sjukvården och övriga levnadsbetingelser som arbetsförhållanden samt bostads- och livsmedelskvalitet betraktas sammantaget. Christina Johansson visar att Ekeberga socken under 1860- och 1870-talen hade en, jämfört med riket i övrigt, förhållandevis låg dödlighet. Det gäller såväl barnadödligheten som de vanliga folksjukdomarna tuberkulos, difteri och charlakansfeber.⁴³⁷ Detta måste uppfattas som att det allmänna hälsoläget var relativt bra.⁴³⁸ Som den bästa indikatorn på hälsoläget brukar vi räkna spädbarnsdödligheten. Av den undersökning som Christina Johansson gjort av spädbarnsdödligheten vid bruket framgår att den var lägre i Ekeberga socken än rikets landsbygd under stabila år men att den ökade påtagligt under expansiva år som 1870-talet.⁴³⁹

Glasbruket betalade i regel inte ut någon generell sjukersättning, utan endast efter individuell prövning och då snarare som fattigunderstöd. De som inte kunde arbeta på grund av sjukdom och därmed fick svårt med sin försörjning, fick efter prövning hämta ut säd på magasinet. Många hushåll hade dock flera personer i brukets tjänst varför posten aldrig blev särskilt stor. Glasblåsarna hade inte något behov av sjukersättning då de ägde inkomsterna från sin verkstad. Om en glasblåsare blev sjuk fick hans indragare eller lärling förestå verkstaden.⁴⁴⁰

Familjen Kuhla fick, som vi såg ovan, inte något stöd från bruket vid hyttmästare Kuhlas frånfälle. Familjen bedömdes visserligen leva i stor fattigdom, men man ansåg att de skulle kunna klara sig med hjälp av barnens arbete. Exemplet med familjen Kuhla belyser ganska bra den syn man hade på hur glasbrukets sjuka och fattiga skulle försörjas. Tanken var att de i största möjliga mån skulle försörja sig med hjälp av eget arbete. Glasarbetaren Oscar Johansson, född 1864, berättar i en uppteckning vad han minns om glasbrukets pensionssystem.

Någon pensionering av de anställda vid glasbruket förekom aldrig. Den enda förmån de fick när de var utslitna, var hyresfri bostad och vedbrand. Detta gällde även för änkor och faderlösa barn. De gamla hade ju alltid barn, eller andra nära anförvanter, som gav dem den hjälp de kunde, och sedan fick fattigvården lämna bidrag.⁴⁴¹

---

⁴³⁷ Ch Johansson s.159-173.

⁴³⁸ Ch Johansson s.173.

⁴³⁹ Ch Johansson s.163ff.

⁴⁴⁰ Jfr. systemet med hjälpsmeder vid järnbruken.(exempelvis Utterström s.104)

⁴⁴¹ Glasarbetaren Oscar Johansson i EU 25759 s.218.(NM)

Går man igenom Kosta glasbruks kapitalböcker bekräftas den bild som Oscar Johansson ger i sin minnesuppteckning. Det var relativt få bruksarbetare som fick del av några mer omfattande sociala förmåner. Familjen Kuhla var med andra ord inte unik, utan istället ganska typisk för perioden.⁴⁴² Vi kan även lyfta fram andra exempel. Hyttträngen Gumme Fagerlunds änka fick framleva sina dagar i armod och betecknades i näst intill varje husförhörslängd som ”utfattig”. Flertalet av brukets gamla och sjuka fick varken pension eller understöd, utan tilldelades så kallad ”fattigsäd” som nådegåvor. Det verkar som om man fick fortsätta ha en fri bostad och att man fick något lindrigt arbete som att binda in glas.⁴⁴³ De enda som regelmässigt verkar ha åtnjutit en mer utvecklad omsorg var glasblåsarna. Det var endast de och deras änkor som fick pension eller ”gratial”. Då dessa pensionsförmåner endast var 30 rd per år på Kosta behövde glasblåsarna och deras änkor ibland ytterligare bistånd. Carl Hindric Scheutz kunde, som vi såg ovan, inte arbeta under sina sista tio år varför familjen var hänvisad till Carl Hindrics pension. Denna räckte inte till utan glasbruksledningen beslutade på bolagsstämman 1866, ”att i betraktande av det betryck, varuti den gamle Scheutz och hans hustru Nina befinna sig,” ge familjen Scheutz tre tunnor säd om året.⁴⁴⁴

Understödet storlek var beroende av familjens inkomster och deras behov. Om inkomsterna ökade, minskade understödet. Det finns även exempel på att stödet fick betalas tillbaka när barnen blivit lite större och började arbeta. Så här minns den förre glasblåsaren Knut Fischer vad som hände när hans far blev sjuk:

Jag är född år 1872. Min far var buteljglasmästare på Kosta glasbruk. Kosta kallades på den tiden även för Kostala. När jag var sex år dog min far efter en tids sjukdom och min mor stod ensam med tre barn. Jag var yngst. Mina båda bröder hade redan börjat arbeta i hyttan. Under tiden far låg sjuk erhöll vi av bruket 1 fot korn och 2:5 i pengar i månaden. Detta kallades för ”fattigsäd” och ”fattigpengar”, och erhöles av sådana familjer som hade det svårt på grund av fattigdom och sjukdom. Detta skulle erhållas som gåva, men i vårt fall fick vi bröder betala detta genom avdrag på avlöningen, när vi började kunna förtjäna något.⁴⁴⁵

---

⁴⁴² Jfr. Orrefors glasbruk där likartade förhållanden rådde vad gäller pension och sjukvård. (Holmér s.136)

⁴⁴³ Glasblåsaren Erik Lilja i EU 25759 s.247.(NM)

⁴⁴⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 29/7 1866.(Inkommande brev, KGA)

⁴⁴⁵ Glasblåsaren Knut Fischer i EU 25759 s.198.(NM)

På Kosta var stödet inte allmänt eller gavs till samtliga, utan de som hade de bästa villkoren var av allt att döma glasblåsarna. Detta ligger i linje med hur man inom forskningen har sett på sekelskiftets industripatriarkalism. Företagsledningarna använde de ”patriarkala institutionerna” som bostäder och omvårdnad som instrument för att försäkra sig om lojal arbetskraft. Man försökte knyta de yrkesutbildade arbetarna till sig med olika sociala förmåner. Det finns därmed skäl att misstänka att det är en sådan ambition vi kan se i Kosta glasbruks pensionssystem under perioden.

Kontrakten

Scheutz’ änka hänvisade till ett skriftligt kontrakt när hon hävdade rätten att bo kvar i sin gamla bostad. Det tyder på att familjen Scheutz’ bostad inte ingick i ett informellt förmånssystem, utan att den var skriftligt fixerad i ett kontrakt. Familjen Scheutz hade med andra ord inte sin bostad av nåd, utan de hade rätt till den. Frågan är i vilken mån de var ensamma i detta avseende. Vi såg att såväl Charpentier som Sohlman räknade med att Scheutz’ änka utan större problem skulle fås att dela ett rum med glasblåsaren Johan Fagerlunds änka. Då Fagerlunds änka inte protesterade, i varje fall inte så att det gav utslag i brevmaterialet, kan vi misstänka att hon inte hade samma skydd. De båda exemplen tyder på att förmånernas utformning var olika och därmed också förhandlingsbara.

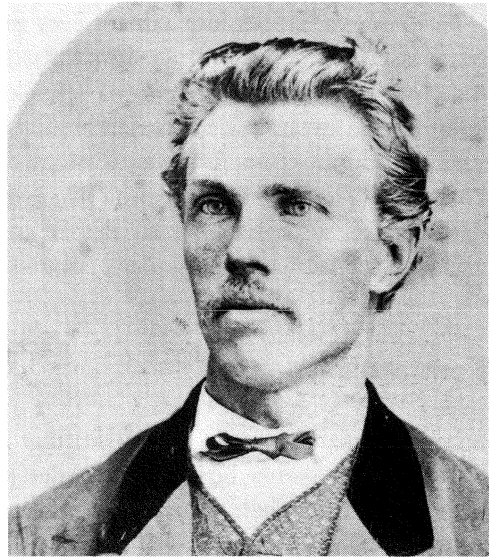
Det verkar som om glasblåsarna i allmänhet hade skriftliga kontrakt. Under slutet av perioden, då brevmaterialet är rikligare, kan man visserligen se att det arbetade kontraktslösa glasblåsare.⁴⁴⁶ Det är troligt att samma förhållande rådde även tidigare. Av Sohlbergs brev framgår att det i huvudsak var yngre oetablerade glasblåsare från orten som var kontraktslösa. I de fall man värvade glasblåsare från andra glasbruk verkar det, utifrån de brev som finns bevarade, som att man alltid förhandlade om kontraktens utformning brevlades innan glasblåsaren flyttade till Kosta.⁴⁴⁷

Även om det inte är komplett finns det, vad gäller Kosta glasbruk, ett omfattande material som behandlar glasblåsarnas förhandlingar med glasbruket om löner och sociala förmåner. För perioden 1820-1880 föreligger ett fyrtiotal

---

⁴⁴⁶ I Sohlbergs brevväxling med glasbrukets intressenter framgår det att vissa glasblåsare inte hade skrivit kontrakt. Se exempelvis brev från Sohlberg till Charpentier 10/3 1876.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁴⁴⁷ Brev från glasblåsare till Kosta glasbruk angående lediga tjänster som glasblåsare.(Inkommande brev, KGA)

Glasblåsarna Bernhard (1845-1913) och Alfred (1845-1930) Braur

brev från glasblåsare till Kosta. Med något enstaka undantag rör det sig om platsansökningar där frågan om löner och förmåner tas upp till diskussion. Vidare finns det bevarade kontrakt mellan glasblåsare och glasbrukets intressenter. Det fördes även diskussioner och förhandlingar muntligt på Kosta. I kapitel sex ges exempel på hur glasblåsare på Kosta förhandlade med glasbruket om löner och förmåner. Utifrån förvaltarens korrespondens med ägarna framgår också att glasblåsare på Kosta förhandlade med andra glasbruk. I november 1863 skrev Charpentier till förvaltaren Sohlberg:

Ehuru Jacob Gleisner då han inlät sig på underhandling med främmande glasbruksägare, visade, att han icke fästade synnerligen stor vikt vid sin plats på Kosta, och att han icke erkänner det goda bemötande han där rönt, vilja intressenterna likväl när han nu synes hava ändrat tankar icke vägra honom att kvarstanna.⁴⁴⁸

Under 1800-talets första hälft var ”platsansökningarna” förhållandevis utförliga och följde ofta samma mall. Glasblåsaren uppgav först sina kvalifikationer för att sedan övergå till vad han krävde för förmåner för att

---

⁴⁴⁸ Brev från Charpentier till Sohlberg 24/11 1863.(Inkommande brev, KGA)

lämna sin nuvarande tjänst. Som exempel kan vi ta taffelglasblåsaren Frans Oscar Braurs arbetsansökan. Braur, som var hyttmästare på Notsjö glasbruk i Finland, sökte 1867 arbete på Kosta och Johanstorps glasbruk. Det är möjligt att Frans Oscar, som var född på Kosta, ville komma hem till sina släktingar och gamla vänner.⁴⁴⁹ För att lämna sin tjänst på Notsjö krävde han emellertid fri resa, fria husrum, fri ved, fritt bete för ko under sommaren och trädgårdsjord.⁴⁵⁰ Av någon anledning fick han emellertid inget arbete. Sohlberg kommenterade inte heller hans ansökan i något av sina brev till Charpentier och Angerstein. Istället arbetade Frans Oscar vidare i Finland och arrenderade under en tid Notsjö glasbruk. Att hans anspråk inte kommenterades kan bero på att hans lönekrav var ordinära och inte väckte något uppseende.

Det hände dock att ett förhandlingsbud gav spår i förvaltarens brev. I december 1870 ställde glasblåsare Hahné på Reimyre följande villkor för att ta tjänst: två rum och kök, källare, visthusbod, nödvändiga uthus, vedbrand, 10 tunnor potatis, 150 pund hö, 100 pund halm, väntpengar (lön under driftavbrott) om 40 rd per månad, skjuts till kyrkan, läkarvård, jakt, fiske, och 200 rd per månad i fast lön utöver produktionen.⁴⁵¹ Sohlberg måste ha studsat till inför Hahnés brev för i ett brev till Charpentier kort därpå skriver han:

Jag skrev till glasblåsare Hahné på Reimyre glasbruk i anledning av ett brev från honom till Gubben Berg och frågade om han ville antaga plats här samt bad honom uppgiva sina pretentioner, och därpå har jag fått närlutna brev, varav synes att glasblåsare i allmänhet kunna hugga för sig.⁴⁵²

Hahné fick ingen anställning och det berodde troligtvis på att hans krav var för höga. Samtidigt var han uppenbarligen inte beredd att sänka sina anspråk vilket tyder på att han visste sitt värde. Vi kan även se att glasblåsare tackade nej till anställning då förmånerna inte var tillräckligt goda. År 1830 avböjde M G Schmidt från Cedersberg att ta plats på Kosta. Nu vet vi inte vilka villkor han erbjöds, men Schmidt ansåg att villkoren var för dåliga för att han skulle lämna sin ”goda patron”.⁴⁵³

Sammantaget tyder breven på att det förelåg en förhandlingssituation. Vilken möjlighet glasblåsaren hade att påverka sina villkor måste givetvis ha

---

⁴⁴⁹ Frans Oscar föddes år 1839 som oäkta son till Gunhilda Fagerlund och glasblåsaren Lorentz Ulrich Braur.

⁴⁵⁰ Brev från glasblåsare Frans Oscar Braur till Ulrik Sohlberg 8/12 1867.(Inkommande brev, KGA)

⁴⁵¹ Brev från glasblåsare Hahné till Ulrik Sohlberg 19/12 1870.(Inkommande brev, KGA)

⁴⁵² Brev från Sohlberg till Charpentier 12/1 1871.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁴⁵³ Brev från MG Schmidt till Kosta glasbruk 18/8 1830.(Inkommande brev, KGA)

skiljt sig mellan olika glasblåsare, den som var eftertraktad eller hade en bra plats hade en annan förhandlingssituation än den mindre eftertraktade. Glasblåsare som de båda bröderna Frans Oscar och Nils Gustaf Petersson som vi mötte i kapitel fyra hade säkert inte några större möjligheter att påverka sina villkor. Det är till och med troligt att ingen av dem fick något kontrakt.

Mellan glasblåsarna och glasbruket upprättades efter förhandlingar ett arbetsavtal. Utifrån kontrakt som finns bevarade och hänvisningar i brev kan man utgå ifrån att flertalet var skriftliga. I detta avseende avvek inte Kosta från andra samtida glasbruk. Om inte Kostas konkurrenter upprättat motsvarande kontrakt hade diskussionerna i breven förts i helt andra banor. Mönstret återfinns även på järnbruken. Utifrån Söderlunds och Utterströms undersökning av smedernas kontrakt vid Fagerstabruken var det från 1800-talets början vanligt att smedernas löne- och arbetsvillkor fixerades i skriftliga kontrakt.⁴⁵⁴ Kontrakten blev av allt att döma inte standardiserade, utan skiljer sig något från varandra. De följer emellertid samma mönster och uppläggning varför man kan anta att man vid en kontraktsteckning utgick från, eller skrev av, ett äldre kontrakt.⁴⁵⁵

Som ett typiskt exempel kan vi se ett kontrakt med fönsterglasblåsare Johan Diedrich Braur från 1833. Jag väljer att citera det i sin helhet då det visar hur detaljerat det är både vad gäller arbetslöner och sociala förmåner.

Med glasblåsaren J D Brauer hafva detta bruks intressenter aftalat följande villkor:

1. Under sin tjänstetid som glasblåsare får Brauer bebo 2^{ne} rum och kök, be-
gagna kålgården, åtnjuta fria kronoutlagor, femtio riksdaler rgs årligen till ved
och foderpengar samt till nödigt behof för sitt hushåll en gång varje månad
uttaga spannemål från magazinet till 2 ½ rd rgs bättre pris än ortens marke-
gångstaxa upptager; dock icke större quantum än emot arbetsförtjänsten
svarande.

---

⁴⁵⁴ Söderlund/Utterström s.378. Nu framgår inte ur deras diskussion i vilken mån kontrakten bestämmer smedernas sociala förmåner. Det är dock rimligt att anta att järn- och glasbrukens kontrakt i mycket följer samma mallar som glasblåsarnas. (Jfr. kontraktsskussionen i Bursell 1975 s.115ff)

⁴⁵⁵ Söderlund/Utterström menar att kontrakten vid Fagerstabruken uppvisar beroende av förlagor från andra bruk. (Söderlund/Utterström s.379f.) Samma förhållande går att iaktta när det gäller glasindustrins arbetskontrakt. Det kontrakt som Frans Oscar Karlsson tecknade med Notsjö glasbruk i Finland har samma uppläggning som de kontrakt glasblåsarna tecknade med Kosta glasbruk. (Valpas 1992 s.34)

2. I arbetslön för storbands fönsterglas betalas 5 rd 5 sk per kista; småbands dito 4 rd 18sk per kista och för extra fönsterglassorter i proportion till glasets storlek, hvarje kista glas räknad i 120 rutor.
3. Åliggandes Brauer att såsom en flitig, trogen och ordentlig arbetare med all noggrannhet förfärdiga de glassorter som anbefallas. Noga tillse att glaset blir väl sträckt och avkyldt så att det sednefter som tillförne, genom dess lätthet att skära, må stärka brukets kredit och skaffa sin mästare loford.
4. Åliggandes Braur att då så nödigt anses undervisa lärlingar i arbetet, att de måge vinna den skicklighet som en gesäll bör äga. Att insätta nya pottor emot 12 sk rgs för hvarje. Att noga [?] och vilken betalning fördelas på alla de glasblåsarna som dervid haft att skaffa. Vårda verktygen och vid ugnens avstannande dem inventera. Att under den tid bruket står lika som övriga glasblåsare förfärdiga sten af alla erforderliga sorter till glasugns reparerande eller ommurande. Hvaremot Brauer erhåller för hvarje vecka två riksdaler rgs i väntpengar.
5. Brister Brauer i något af sina åligganden anses detta kontrakt genast till sin verkan förfallit. Men i annan händelse och därest han härifrån vill skiljas eller bruket hans tjänst icke behöver bör uppsägning ske ett år förut.
6. Varandes Braur, om han i brukets tjänst gör sig värdig bibehållas, på ålderdomen försäkrad om trettio tre riksdaler och 16 sk rgs i årlig pension då han ej mer förmår sköta, och får hans hustru om hon honom då öfverlever årligen en gratifikation af tjugo riksdaler riksgäldssedlar. Dock kommer i händelse han någon skuld sig åsamkat till betalning deraf halva pensionen årligen att innehållas.

Till yttermera visso är detta kontrakt å ömse sidor undertecknat och bekräftat.
Kosta glasbruk d. 5 augusti 1833.⁴⁵⁶

Övriga kontrakt under perioden skiljer sig endast marginellt från Braurs. Priserna för levererat glas specificerades av naturliga skäl annorlunda för vitglasblåsarna. I några fall står det angivet vilken kålgård de har rätt till och till skillnad mot Brauers kontrakt anges oftast pensionsåldern till 50 år. Fram emot slutet av perioden tar kontrakten även upp ordningsfrågor som att glasblåsarna skulle visa respekt, leverera glaset i tid och inte vara ute och resa under arbetstid.

---

⁴⁵⁶ Kontrakt mellan fönsterglasblåsaren Johan Diedrich Braur och Kosta glasbruk 1833. (Kosta glasbruks samling av kontrakt, KGA)

Kontrakten inleddes alltid med att naturaförmånerna specificerades. Det kan tolkas som att den punkten upplevdes som viktigast av båda parterna. Faktorer som bostadens storlek, tillgång till kålgård och ved måste ha varit betydelsefulla. Intressant är att inte bara dessa element specificerades, utan att även spannmålssubventionen togs upp i kontrakten. Som sista punkt behandlades slutligen glasblåsarens pensionsförmåner. Glasblåsarnas kontrakt tar följaktligen upp flertalet av de sociala förmåner som traditionellt brukar ses som patriarkala. Dessa fixerades med andra ord alltid skriftligt på Kosta glasbruk. Braur hade liksom de övriga glasblåsarna bostaden, kålgård, betalda kronoutlagor, ved och foderpengar, subventionerat spannmål samt pension för sig och hustrun utifrån de avtal de slutit med glasbrukets intressenter. Det lämnades inte något utrymme för godtycke.

Att förmånerna var kontrakterade vid flertalet glasbruk stöds av fönsterglasblåsare C.L. Merkels minnesuppteckning.

Glasblåsarna hade utöver lönen vissa andra förmåner såsom fri läkare, fria husrum, vedbrand, fri resa för sig och sin familj till det bruk där han blev anställd, degelinsättningspenningar, väntepengar (om t.ex. glasbruket låg nere med driften längre tid än vad som var stipulerat i kontraktet, så skulle ersättningspengar utbetalas till glasblåsaren. Det var personliga kontrakt), potatisland och kofoderpengar, om t.ex. brukspatronen inte hade jordbruk själv, så var han skyldig att utbetala viss summa till glasblåsaren, så denne kunde köpa foder till en ko. Fanns det däremot jordbruk till bruket, var patronen skyldig att lämna ut vissa liter mjölk gratis per dag till glasblåsaren. Vid vissa bruk förekom det också att glasblåsaren med familj hade fria kyrkskjutsar. Detta var mästars förmåner.⁴⁵⁷

Enligt Merkel var kontrakten individuellt upplagda vilket tyder på att varje glasblåsare förhandlade om sina villkor. Frågan man måste ställa sig är i vilken mån individuella och skriftliga kontrakt är förenliga med ett patriarkalt system. De som har sett patriarkalism som ett kontraktssystem har avsett kollektiva och informella överenskommelser. Michael Huberman talar exempelvis om ett "invisible handshake" mellan fabriksägare och arbetare. Arbetsgivarna försökte rekrytera den bättre arbetskraften och minska deras rörlighet. I utbyte gav de arbetarna stabila priser och säkra anställningsvillkor.⁴⁵⁸ De kontrakt som vi möter i Kosta avviker än mer från den gängse patriarkala modellen. De som förhandlar om kontraktsvillkor behöver visserligen inte vara jämlika, men det är svårt att se någon av parterna som undergiven. Kärnan i vad vi brukar

---

⁴⁵⁷ Glasblåsaren CL Merkel i E.U. 25759 s.316.(NM)

⁴⁵⁸ Huberman s.178f. För motsvarande perspektiv se Bolin 1987 s.61ff.

kalla ett patriarkalt förhållningssätt var kombination av kontroll och faderlig omsorg och jag menar att glasblåsarna inte ingick i ett sådant system. Då Kosta inte var isolerat, utan ingick i ett större sammanhang, borde detta gälla även vid andra glasbruk. Troligtvis förekom motsvarande förhandlingar och kontraktsdiskussioner på andra glasbruk.

Samtidigt måste förhållandet att kontrakten var skriftliga betyda att utrymmet för godtycklighet begränsades. Glasbrukets ägare och ledning fick mindre möjlighet att framstå som givmilda och godhjärtade om förmånerna var formaliserade.

Även gåvoinstitutionen, som brukar betraktas som central i patriarkala system, bör kunna betraktas ur ett förhandlingsperspektiv.⁴⁵⁹ Gåvorna gavs i samma sociala situation som löner och förmåner. Som exempel på en sådan förhandling kan vi se glasblåsare Anders Eriksson som i början av 1860-talet krävde att få sina förmåner höjda till samma nivå som sin kollega Fredrik Fischer. I samband med denna förhandling diskuterade glasbrukets ledning möjligheten att få Eriksson att stanna genom att ge honom en ”duceur” på 75 rd.⁴⁶⁰

Vardag och fest

Vardagen

Med tanke på att glasarbetarna på Kosta hade både långa arbetsdagar och i flertalet fall också fysiskt betungande arbeten kan vi inte förvänta oss att deras fritidsaktiviteter var särskilt omfattande. Arbetet i hyttan började vanligtvis klockan fem på morgonen för att sluta klockan fem på eftermiddagen. Barbro Bursell visar i sin undersökning av lancashiresmedernas levnadsförhållanden på Ramnäs bruk att större delen av arbetarnas lediga tid användes till sömn och att hjälpa till med hushållsarbete. Männens uppgifter var exempelvis att hugga ved och bära in vatten. Hon menar att smedernas vardagliga fritidsaktiviteter inskränkte sig till jakt och fiske samt ett stilla sällskapsliv.⁴⁶¹ Även om förhållandena skilde sig mellan Ramnäs och Kosta kan vi förvänta oss att vardagen utanför arbetet på bruket var ganska likartad. Att arbetet tog ut sin

---

⁴⁵⁹ Jfr exempelvis Christer Ericsson som ser brukspatronens gåva som en betydelsefull del i det patriarkala systemet. Ericsson menar, utifrån Knut Kjellstadli och Marcell Mauss, att gåvan var ett sätt bruksledningen använde för att knyta arbetarna till sig. (Ericsson 1997 s.165-173)

⁴⁶⁰ Brev från Charpentier till Sohlberg 17/9 1864. (Inkommande brev, KGA)

⁴⁶¹ Bursell 1975 s.189.

Glasblåsare och skogvaktare samlade inför jakt omkring 1880.

rätt framhålls av glasblåsaren Karl Oldsberg som berättar att han som ung var så trött efter en veckas arbete att han brukade sova till middagen på söndagarna.⁴⁶² De vuxna hade förutom sina odlingar och kor även barnen och bostaden att ta hand om. I en ekonomi som byggde på att hushållen själva

---

⁴⁶² Glasblåsaren Karl Oscar Oldsberg i LUF 12422 s.1.

producerade en stor del av såväl kläder som livsmedel var det troligtvis ont om tid för annat.⁴⁶³

Fritidens utformning var givetvis en fråga om levnadsnivå. De bättre bemidlade tjänstemännen och glasblåsarna borde haft ett större utrymme för nöjen än de lägre avlönade drängarna. Vad vi kan se i uppteckningarna levde glasblåsarna ett förhållandevis gott liv. De hade till och med råd att hålla en piga som hjälp i hushållet. Karl Oldsberg säger i sin minnesuppteckning att glasblåsarna ”hade en massa fina nöjen för sig och gonade sig riktigt när de var fria.”⁴⁶⁴ De vardagliga aktiviteternas utformning var med andra ord beroende av vilket arbete familjefadern hade på glasbruket. Det går också att se att fritiden växte in i arbetet. Barnen kunde komma till hyttan, man kunde stanna kvar och umgås i hyttan på kvällarna eller rent av skicka bud efter ”bier” och brännvin under arbetstid.⁴⁶⁵

Förutom att olika hushåll hade helt skilda ekonomiska möjligheter, fördelades, som vi såg ovan, bostäder och andra sociala förmåner efter vilket arbete mannen hade. Glasblåsarna och dagsverkarna bodde åtskilda från varandra. Enligt Börje Hallert skedde flertalet av de dagliga kontakterna i anslutning till bostaden. Man träffades i gemensamma utrymmen som bykstugor, brygghus och ladugården samt vid brunnen och trädgårdslanden.⁴⁶⁶ Om större delen av det dagliga umgänget skedde inom grannskaps- och familjekretsar borde fritiden under större delen av undersökningsperioden ha varit ganska segregerad. I sitt vardagliga liv träffade man troligtvis mest dem som hade liknande arbeten.

Om vardagen bestod av en stilla lunk av arbete på glasbruket för männen och de lite äldre sönerna samt hushållsarbete för kvinnor och döttrar, fanns det större utrymme för andra aktiviteter på helger och högtider. En del glasblåsare hade lov att jaga på brukets marker medan andra arbetare fick nöja sig med att fiska.⁴⁶⁷ Utifrån uppteckningsmaterialet får man också en bild av ett livligare sällskapsliv under helgerna. De vuxna besökte varandra, drack kaffe och brännvin samt spelade priffe medan ungdomarna var och dansade.

---

⁴⁶³ För en beskrivning av hushållsarbetet se Oscar Johansson i EU 25759 s.230f.

⁴⁶⁴ Glasblåsaren Karl Oscar Oldsberg i LUF 12422 s.3.

⁴⁶⁵ I ett brev från Sohlberg till Charpentier, som citeras i kapitel sex, hävdas att glasblåsarna lät skicka efter brännvin och öl för att dricka i hyttan under arbetstid.(Brev från Sohlberg till Charpentier 10/3 1874, Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁴⁶⁶ Grannskapets betydelse för umgänget inom bruksorterna hävdas bland annat av Hallert s.138ff.

⁴⁶⁷ Maria Sjödén i LUF 12430 s.2 och glasblåsaren Johan Bengtsson i LUF 12414 s.4.

Midsommarfester och slädpartier

Till tonerna av Kronobergs Reg. Marsch, framförd av Kosta musikkår, reses majstången i Kosta. Lövad och grann och med flaggan i topp går den till väders med hjälp av starka karlar, försedda med stångkors och båtshakar. När den väl är uppe och man hör klangen av slagen som driver in bottendubben, som låser stången i sitt läge, kan man börja andas ut. Spänningen släpper och långdansens kan börja. Så har det alltid varit sedan sekler tillbaka, glädjande nog.⁴⁶⁸

En företeelse som är nära förknippat med bruksorter i äldre tid är midsommarfirandet. Det lyfts ofta fram som exempel på ett i många avseenden socialt gränsöverskridande möte mellan bruksortens olika sociala skikt. Man menar vidare att denna form av midsommarfirande var en traditionell sedvänja på bruksorter.⁴⁶⁹ Christer Ericsson poängterar att traditioner som midsommarfirande är föränderliga och att innehållet växlar över tiden. Brukspatronerna tog, enligt Ericsson, upp den gamla traditionen för att stärka känslan av gemenskap.⁴⁷⁰ Ulf Magnusson menar emellertid att vår uppfattning om att brukens gemensamma midsommarfirande var någonting traditionellt istället skall ses som ett resultat av en framgångsrik mytbildning. Han menar att denna företeelse istället var en del av en industripatriarkal strategi.⁴⁷¹ Den gemensamma midsommarfesten dyker, enligt Magnusson, upp i Fagersta först någon gång i början av 1880-talet.⁴⁷²

Även när det gäller Kosta glasbruk förekommer uppgifter om att midsommarhelgen traditionellt var en gemensam fest för alla på bruket.⁴⁷³ I citatet ovan förs traditionen ”sekler tillbaka”. Måhända kan denna uppgift förklaras med att glasbruket länge bjöd hyttarbetarna på ”släcköl” i samband med att ugnarna släcktes omkring midsommarhelgen.⁴⁷⁴ I någon mån kan släckölet därmed ses som en midsommartradition.

Släckölet var emellertid inte någon symbol för enighet och gemenskap för hela glasbruket. Då hyttans verkstäder nästan enbart bestod av medlemmar av

---

⁴⁶⁸ Berggren s.60.

⁴⁶⁹ Se exempelvis Bursell 1975 s.203f och Ch Ericsson s.168ff.

⁴⁷⁰ Ch Ericsson s.168.

⁴⁷¹ U Magnusson 1997 s.70ff.

⁴⁷² U Magnusson 1997 s.73.

⁴⁷³ Förutom det inledande citatet återfinns motsvarande syn i Kosta musikkårs jubileumsskrift s.2.

⁴⁷⁴ Om släckölet se Anderbjörk 1942 s.159. Glasbruket slutar att bekosta ”släckölskalasen” någon gång mellan år 1840 och 1850.(Kosta glasbruks kapitalböcker ”bruksomkostnaders konto” år 1840 och år 1850, KGA)

glasblåsarfamiljerna under 1800-talets första hälft var släckölet möjligtvis en fråga om gemenskap mellan glasblåsarna och bruksledningen.

Ett gemensamt umgänge mellan glasblåsare och dagsverkare stämmer inte alls in med de resultat som jag redovisade i kapitel fyra. Där visade jag att bruksbefolkningen under första hälften av 1800-talet verkar ha levt åtskilda från varandra. Även senare uppgifter som bevarats i uppteckningar visar att förhållandet mellan glasblåsarna och den övriga befolkningen inte var så hjärtligt. Glasblåsarna sågs som traktens adel. Enligt de uppgifter som Karl Oldsberg ger i en uppteckning markerade glasblåsarna dagligen sin överhöghet genom att låta sina pigor servera dem kaffe i hyttan. Även om det gått ganska många år mellan händelserna och nedtecknandet går det inte att låta bli att känna harmen i hans minnen.

Mästarna och blåsarna var ett riktigt herrskap vid glasbruken. Deras pigor brukade komma till hyttan med kaffe på en bricka men vi som var deras medhjälpare fick minsann ingenting.⁴⁷⁵

Genomgående markeras en påtaglig rangskillnad mellan glasblåsarna och de övriga arbetarna. En glasblåsare skulle till exempel alltid tituleras ”mäster” eller ”herrn”, och det verkar som om dessa markeringar var i bruk långt in på 1900-talet. De dagliga repetitionerna av symboliska handlingar markerade de sociala gränserna mellan glasblåsarna och de andra.⁴⁷⁶

Det är, som visas i kapitel sex, också svårt att tänka sig någon gemensam festlighet för glasbrukets ledning och brukets arbetare under perioden 1860-1880. I ett brev till förvaltaren Ulrik Sohlberg skrev ägaren Reinhold Charpentier att en bokhållare skulle avskedas om han hade ”oseden att rumla med underordnade”.⁴⁷⁷

I en uppteckning av glasblåsare Knut Bergqvists minnen ges en berättelse snarlik den Ulf Magnusson kan påvisa från Fagersta. Bergqvist berättar om hur midsommarfesten förbereddes i flera dagar innan man på festdagen sköt kanon, reste majstången och marscherade. Sedan avslutar han historien med att berätta att så gick det inte till när han var barn under 1870-talet. Det traditionella midsommarfirandet på Kosta var inte en gemensam manifestation, utan istället bestod den av tre olika midsommarstänger och tre olika dansbanor för brukets anställda.⁴⁷⁸ Enligt uppgifter från glasblåsaren

---

⁴⁷⁵ Glasblåsaren Karl Oldsberg i LUF 12422 s.1.(LUF)

⁴⁷⁶ Jfr. Peterson-Royce s.148-168.

⁴⁷⁷ Brev från Charpentier till Sohlberg 29/8 1866.(Inkommande brev (KGA))

⁴⁷⁸ Glasblåsaren Knut Bergqvist i EU 25759 s.195f. (NM)

Oscar Roos kom troligtvis den gemensamma dansbanan först någon gång efter 1887 då direktör Hummel lät bygga den.⁴⁷⁹ Enligt Roos var arrangemangen före detta enligt nedanstående stycke:

Midsommarafton var det högtidligare. Då restes 3 majstängcr. En vid Kosta (i vägskälet stora landsvägen och vägen mot Rislycke). Där samlades noblessen, och där fick inte arbetarna vara med. Där var disponenten, kontorsbetjäningen och glasblåsaremästarna och deras familjer. Först dansade de kring majstängen och sedan i skolan där de hade traktering. Den andra majstängen var vid Ekebergskulla och restes av de andra fabriksarbetarna. Där var också en skolsal. Så sköt de samman några öre var, så de fick till lite förplägnad, och så höll de på att dansa till på morgonen. Den tredje stängen restes uppe i Skärgöl, och där höll lantarbetarna till. Lantarbetarna räknades till de lägsta på den sociala rangskalan. De hade också sammanskjutit, så de hade lite festligt på natten.⁴⁸⁰

Vid herrskapens dansbana spelade glasbrukets musikkår, medan de övriga fick hålla tillgodo med fioler och dragspel.⁴⁸¹ De tre majstängerna måste tolkas dels som att de sociala och kulturella barriärerna mellan brukssamhällets olika grupper var starka, dels som att glasbruket inte hade något intresse av att förändra ordningen. Glasbrukets ledning hade ännu inte anammat den industri-patriarkala strategi som vid denna tid vunnit insteg vid många andra bruk och industrier. Som framgår av Roos' berättelse fick de vanliga bruksarbetarna inte något bistånd till sina fester, utan de bekostade själva sin traktering.⁴⁸²

Det är också intressant att de tre majstängerna till stor del sammanfaller med de olika sociala grupper som konstruerades i kapitel fyra. Där visade jag, bland annat utifrån en dopvittnesanalys, att glasblåsarna/glassliparna, övriga bruksarbetare och den agrara befolkningen utgjorde tre skilda grupper med olika identitetsmönster. Dessa identiteter manifesterades kanske än starkare med de tre majstängerna. Enligt Bergqvists berättelse markerades detta dessutom ytterligare genom att de möttes på natten för att slåss.⁴⁸³

---

⁴⁷⁹ Glasblåsaren Oscar Roos i LUF 12411 s.18.(LUF)

⁴⁸⁰ Glasblåsaren Oscar Roos i LUF 12411 s.8f.(LUF) Samma uppgifter fås i glasblåsaren Knut Bergqvists uppteckning. Hans tidfästning stämmer överens med den som ges av Roos.(Glasblåsaren Knut Bergqvist i EU 25759 s.195f (NM)) Att det var tre majstängcr och att den sociala indelningen av midsommaraftonen var enligt Roos beskrivning bekräftas av glasblåsaren Johan Bengtsson i LUF 12414 s.12f, glasblåsaren Gustaf Bergqvist i LUF 12413 s.3f, Maria Sjödén i LUF 12430 s.14 och glasblåsaren Knut Fischer i EU 25759 s.202f.

⁴⁸¹ Glasblåsaren Knut Fischer i EU 25759 s.202f.(NM)

⁴⁸² Roos berättelse bekräftas av att det i Kosta glasbruks kapitalböcker "bruksomkostnaders konto" inte syns några spår av något midsommaraftonsfirande.

⁴⁸³ Glasblåsaren Knut Bergqvist i LUF 12431 s.14.(LUF)

Nu säger visserligen inte uppteckningarna någonting om från vilken tid som ordningen med de tre midsommarstängerna var i bruk. Man får akta sig för att dra tillbaka deras uppgifter längre än vad som kan beläggas. I någon mån motsägs Roos berättelse av att tjänstemännens och glasblåsarnas fest inte syns i glasbrukets bokföring. Om hans berättelse skall tas till intäkt för förhållanden före 1880 måste även tjänstemännen, glasblåsarna och glassliparna ha bekostat sitt kalas själva. Vi vet inte vad som hände under perioden från det bruket slutade bekosta "släckölet" under 1840-talet tills de började bekosta midsommarfirandet under 1890-talet. Vi kan dock konstatera att det inte föreligger någon kontinuitet mellan dessa företeelser.

Samtidigt verkar det som om glasblåsarna och glassliparna ofta var tillsammans med tjänstemännen. Vi såg ovan att de firade midsommar med varandra. En annan form av umgänge som återkommer i flertalet uppteckningar är att mästarna och tjänstemännen åkte på slädpartier tillsammans. Enligt Gustaf Bergqvist var glasblåsare- och sliparemästarna alltid med när förvaltaren hade slädparti.⁴⁸⁴ Dessa utfärder gick till något av de kringliggande gästgiverierna i Eriksmåla eller Lenhovda där man hade kalas med mat och dans.⁴⁸⁵

Glasblåsarna och omvärlden

Någon gång i slutet av juli 1874 befann sig Kostas glasmålare Friedrich Ahrens i Västerås. Ugnarna i hyttan var släckta och man var troligtvis i full färd med att mura upp dem igen. Medan glasblåsarna var upptagna med ugnsbbyggandet hade Ahrens möjlighet att syssla med annat. Som ofta är fallet när det gäller den här kategorin människor finns det väldigt lite information bevarad om deras göromål. Vi frågar oss vad Ahrens gjorde i Västerås? Passerade han igenom staden på väg någon annanstans eller var Västerås målet för hans resa? Det enda som vi kan säga med säkerhet är att Ahrens hade besökt landshövdingen i Västmanlands län, Charpentier, för att ge honom hans paraply och klockställ. Charpentier som var en av glasbrukets ägare brukade vistas på Kosta en del av sommaren för att bland annat övervara det årliga styrelsemötet, och hade då glömt kvar en del av sina saker.⁴⁸⁶ Med detta slutar våra kunskaper om Ahrens Västeråsresa och vi ställs med obesvarade frågor. Det är inte bara frågor kring varför han var där som är

---

⁴⁸⁴ Glasblåsaren Gustaf Bergqvist i EU 25759 s.192.(NM)

⁴⁸⁵ Glasblåsaren Johan Bengtsson i LUF 12414 s.13.(LUF)

⁴⁸⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier 3/8 1874.(Ulrik Sohlberg brevkopieböcker, KGA)

intressanta, utan också över vad resor som denna hade för betydelse på Kosta. Vilka intryck, kunskaper och strömningar tog Ahrens med sig tillbaka?

Då Charpentier säkerligen kunde avvara sitt paraply tills nästa gång han besökte Kosta, var det huvudsakliga syftet med Ahrens resa att hämta de kvarglömda artiklarna. Det är istället möjligt att Ahrens tänkte göra ett besök i Stockholm. Den tyskfödde glasmålaren missade säkert inte tillfället att få del av storstadens atmosfär. Kosta var ju inte någon större metropol. Samtidigt kan vi misstänka att Ahrens hade någon bekant bland huvudstadens glas-slipare. Om inte annat vistades flera personer med anknytning till Kosta glasbruk i Stockholm. Det är exempelvis troligt att han kände glasblåsare Nyströms svåger glashandlaren Nils Gustaf Johansson. Vi skulle också kunna tänka oss att han skulle besöka det näraliggande Eda glasbruk för att på brukets uppdrag försöka övertala någon duktig slipare eller glasblåsare att flytta till Kosta.⁴⁸⁷ Vi vet som sagt inte vad han gjorde, men troligtvis träffade han såväl glasarbetare som andra hantverkare. Antagligen reste dock Ahrens hem kort efter att ha besökt Charpentier, för den artonde augusti skrev Reinhold Charpentier till Kostas förvaltare och bad honom hälsa och tacka Ahrens för hjälpen.⁴⁸⁸

Förutom att resor är intressanta i sig, visar de på ekonomiskt välstånd och, enligt Börje Hansens Österlenstudie, att hantverkare i allmänhet tillhörde en urban kultursfär.⁴⁸⁹ En central del av denna kultur var förhållandevis täta och vida resvanor. En hög frekvens av resor måste tolkas som att man hade ett intresse för sin omvärld. Vidare ser jag det som ett tecken på att man hade ett utvecklat kontaktnät. Man var intresserad av vilka förhållanden som rådde på andra orter och man hade vänner, släktingar eller yrkesbröder som man kunde besöka. Jag menar emellertid att detta står i motsättning till vår traditionella syn på bruksorten. I vår bild av detta samhällssystem ingår, som en inte oväsentlig del, tanken på bruken som relativt isolerade samhällen. Vi ser dem som geografiskt isolerade och har en allmän föreställning om att bruksorterna präglades av en kulturell isolering i den meningen att bruken kännetecknades av en idéspredning uppifrån och ner.⁴⁹⁰ Om glasblåsarna reste mycket eller i hög grad rekryterades utifrån är det svårt att upprätthålla denna bild av bruksorten. Samma aspekter kan vi lägga på frågan om i vilken mån glasblåsarna

---

⁴⁸⁷ Ahrens gjorde under 1870-talet, enligt Sohlbergs brev, ett flertal resor i såväl Sverige som Tyskland i syfte att värva slipare och glasblåsare.

⁴⁸⁸ Brev från Charpentier till Sohlberg 18/8 1874. (Inkommande brev, KGA)

⁴⁸⁹ Hansen 1952 s.506-521. Om denna diskussion se vidare i kapitel 4 ovan.

⁴⁹⁰ Se exempelvis Lindgren s.84, Hellspong/Löfgren s.175 och Kuuse s.49.

läste tidningar eller annan litteratur som gav dem ett perspektiv på det samhälle de levde i.⁴⁹¹

Inledningsvis måste konstateras att våra kunskaper om glasarbetares resvanor är mycket knappa. Ur den allmänna bild vi kan få utifrån forskningen framkommer emellertid att hantverkets arbetare var en förhållandevis rörlig grupp. Vad gäller det tidiga 1800-talets stadshantverkare visar Lars Edgren att Malmös gesäller var mycket rörliga.⁴⁹² Det finns ingen anledning att betrakta glasblåsarna som annorlunda i det avseendet. För svenska förhållanden har Olof Nordström visat att de yrkesutbildade glasarbetarna i hög grad flyttade runt mellan olika glasbruk under slutet av 1800-talet.⁴⁹³ Av Scotts och Scovilles undersökningar av den franska glasindustrin framgår att de franska glasblåsarna sökte sig mellan olika glasbruk i jakt på bättre villkor.⁴⁹⁴ Vi såg också i kapitel fyra att många av Kostas glasblåsare rekryterats från relativt avlägsna områden i såväl Sverige som på kontinenten.

När det gäller resor i brukets tjänst, som studie- och värvningsresor, kan vi se spår i bokföringen, men när det gäller resor av mer privat karaktär vet vi mycket litet. Även om materialet vad gäller Kostaarbetarnas resor är mycket knapphändigt kan man dock då och då stöta på noteringar om detta. I förvaltarens korrespondens med ägarna nämns ibland att någon av glasblåsarna var på resande fot. I ett brev kan exempelvis läsas att hyttmästaren hade varit i det närliggande Lenhovda för att höra en provpredikan. Ibland finner vi, liksom när det gällde Ahrens ärende i Västerås, att man även tog sig till betydligt avlägsnare resmål. I ett brev från den 14 juli 1872 skriver Sohlberg att glasblåsare Carl Fagerlund skulle resa till Köpenhamn.⁴⁹⁵ I korrespondensen nämns sammantaget femton resor som glasblåsarna gjort utanför de närmast kringliggande socknarna. Resmålen skiftade men ett förhållandevis vanligt resmål verkar ha varit Stockholm. Med undantag av två studiebesök var det av allt att döma privata resor som glasblåsarna själva bekostade. Gemensamt för de resor som togs upp i breven är att de antingen inkräktade på glasblåsarnas arbete, eller att förvaltaren förvarnade någon av intressenterna att en glasblåsare skulle komma på besök. De femton resorna hade med andra ord anknytning till förhållandet mellan glasblåsarna och glasbruket. Då förvaltaren

---

⁴⁹¹ Jfr. Sewell s.7.

⁴⁹² L Edgren 1987 s.169-173. För motsvarande bild från sekelskiftet 1900 se Lindqvist s.68ff och vad gäller bruksmiljöer se Berglund s.244f och Montelius 1962 s.209f. Vad gäller glasblåsares omfattande geografiska rörlighet under framför allt 1800-talets andra hälft se O Nordström 1962 s.103.

⁴⁹³ Nordström 1962 s.103.

⁴⁹⁴ Scott s.47-52 och Scoville s.81.

⁴⁹⁵ Brev från Sohlberg till Angerstein den 14/7 1872.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

knappast kan ha tagit upp samtliga händelser på orten är det dessutom troligt att glasblåsarna var ute på resor oftare än vad som syns i brevmaterialet. Samtidigt kan vi misstänka att det inte var helt ovanligt med resor under arbetstid, då förbud häremot skrevs in i glasblåsarnas kontrakt.⁴⁹⁶ Förutom att glasblåsarna ibland lämnade Kosta, kom kringvandrande hantverkargesäller, glasblåsare, tiggare och diverse vinddrivna existenser till glasbruket. De kom för att få lite arbete, pengar, mat och en sovplats i värmen från glasugnen.⁴⁹⁷ Vid en genomgång av glasbrukets avräkningsböcker kan man också se att det inte var alldeles ovanligt att någon arbetade endast en del av ett år.

Samma problem med källmaterialet har vi när det gäller i vilken mån glasarbetarna tog del av böcker, tidskrifter och tidningar. De hade inte några omfattande samlingar av böcker, utan efter vad vi kan se i bouppteckningar ägde man endast religiös litteratur. Glasblåsarnas bibliotek bestod av en bibel, någon psalmbok och postilla.⁴⁹⁸ I vilken mån det fanns andra böcker tillgängliga vet vi inte. Det är svårt att tolka en notering om att hyttmästare Reinhold Berg betalade 3,42 rd till ”läskabinettet” 1836.⁴⁹⁹

Våra kunskaper om deras tidningsläsning är betydligt bättre. Denna bättre bild får vi dels genom att tidningsprenumerationer ibland betalades via glasbrukets avräkningsböcker, dels genom att studera vilka tidningar glasbruket annonserade efter glasblåsare i. Materialet är, liksom när det gäller resorna, inte fullständigt. Det är troligt att vissa tidningar betalades med kontantmedel av glasblåsarna och att uppgifter om eventuella prenumerationer inte noterades i avräkningsböckerna. Detta kan särskilt misstänkas vara fallet när det gäller misshagliga tidningar som *Fäderneslandet*. Samtidigt betyder troligtvis förekomsten av en tidning att många läste den. Åke Abrahamsson pekar på, i sin undersökning av arbetarklassen och Stockholmspressen, att antalet läsare var mångdubbelt fler än antalet sålda exemplar. Det var vanligt att arbetare slog sig samman och hade gemensamma prenumerationer.⁵⁰⁰ Uppläggaren Karl Jakobsson säger i en uppteckning att flera personer hade tidningar ihop och delade upp dem sinsemellan vid kvartals- eller årsluten.⁵⁰¹

Fram till 1860-talet har jag endast belägg för att glasblåsarna läste lokala tidningar. Som exempel kan vi se hyttmästaren Reinhold Berg som 1841

---

⁴⁹⁶ Se kontrakt mellan Kosta glasbruk och glasblåsare.(Kosta glasbruks samling av kontrakt, KGA)

⁴⁹⁷ Fogelberg 1990 s.28.

⁴⁹⁸ Avskrifter av bouppteckningar KU (nr saknas) s.247-318.(NM)

⁴⁹⁹ Kosta glasbruks avräkningsbok 1836.(KGA) Reinhold Berg är den enda glasblåsaren som gjorde denna utbetalning.

⁵⁰⁰ Abrahamsson s.132 och 135f.

⁵⁰¹ Uppläggaren Karl Jakobsson i LUF 12429 s.10.

prenumererade på *Kalmar Läns och Ölands Tidning* och 1846 på *Barometern*. De lokala tidningarna lästes även senare. Som exempel kan vi se att glasbruket betalade Robert Oscar Braurs prenumeration av *Växjöbladet* 1864.⁵⁰² Den lokala prägelns på tidningsutbudet under den tidiga perioden måste ses som en följd av de dåliga kommunikationerna. Stockholmspressen hade svårt att nå ut till landsorten innan järnvägarna sänkte transportkostnaderna och förkortade restiderna.⁵⁰³ De förbättrade kommunikationerna avspeglar sig i ett förändrat tidningsläsande på Kosta från 1860-talet. Carl Portner prenumererade 1861 på *Fäderneslandet* och 1864 på *Dagens Nyheter*. Robert Oscar Braur läste vid sidan om *Växjöbladet* också 1864 *Svenska Arbetaren*.⁵⁰⁴ Att glasblåsare och glasslipare läste vänsterliberala tidningar som *Svenska Arbetaren*, *Fäderneslandet* och *Dagens Nyheter* verkar inte ha varit någonting specifikt för Kosta, då glasbruket annonserade efter arbetare i de båda senare.⁵⁰⁵ I många av de svar som glasbruket erhöll på sina annonser skrev glasblåsarna att de fått kännedom om att det var lediga platser genom annonser i dessa tidningar.⁵⁰⁶

På Kosta var det givetvis inte enbart glasblåsarna som läste tidningar, utan även brukets ledning. År 1870 prenumererade glasbruket på bland annat *Dagens Nyheter*, *Nya Växjöbladet* och tidningen *Kalmar*.⁵⁰⁷

Utän att närmare gå in på innehållet i tidningarna går det att dra vissa slutsatser. Bara förekomsten av tidningar redan från 1840-talet tyder på att glasblåsarna till viss del hade en självständig och från bruksledningen oberoende samhällssyn. De tidningar som Reinhold Berg prenumererade på kastades inte när han var klar med dem, utan de lästes och refererades troligtvis vidare av andra glasblåsare. Ytterligare intressant är att glasblåsarna från 1860-talet läste tidningar från Stockholm. Härvidlag kan uppmärksammas att radikala publikationer som *Dagens Nyheter* och i synnerhet *Fäderneslandet* av allt att döma var spridda på Kosta. *Dagens Nyheter* verkar dessutom ha haft en informatör på Kosta, då tidningen hade en artikel om ett inbrott på brukskontoret införd

---

⁵⁰² Kosta glasbruks avräkningsböcker för nämnda år.(KGA)

⁵⁰³ Abrahamsson s.132.

⁵⁰⁴ Kosta glasbruks avräkningsböcker för nämnda år.(KGA)

⁵⁰⁵ Brev från Charpentier till Sohlberg 20/5 1865 och 3/10 1869.(Inkommande brev, KGA) Att *Fäderneslandet* lästes av många hävdas också i en uppteckning av glasblåsaren Knut Bergqvist. Då Bergqvist var född 1873 gäller dock hans utsaga tidigast under 1880-talet.(LUF 12431 s.13)

⁵⁰⁶ Annonssvar från hösten 1867 se brev från Adolf Haak 18/7 1867, Carl Robert Schmidt 14/6 1867, H Schmidt 8/6 1867 och Carl Fredrik Tejler 23/6 1867.(Inkommande brev, KGA) I annonsen som var införd i *Fäderneslandet* 5/6 1867 söktes tre småglasblåsare och en glasslipare.

⁵⁰⁷ Kosta glasbruks kapitalbok "Bruksomkostnaders konto" år 1870.(KGA)

hösten 1877.⁵⁰⁸ Frågan är vilka slutsatser vi kan dra om glasblåsarnas syn på sig själva och samhället utifrån vad vi vet om deras läsvanor? I vilken mån går det att använda tidningarnas innehåll som källa för avhandlingens övergripande problemställningar? Åke Abrahamsson hävdar att pressen under denna period speglade läsekretsens allmänna hållning och att vi därmed måste tillskriva den ett källvärde i avseende på läsarnas identiteter och medvetande.⁵⁰⁹

Om glasblåsarna läste *Fäderneslandet* och tidningen speglade glasarbetarnas åsikter och därmed upplevdes som relevant har vi fått fram en bild som står i skarp kontrast med vår klassiska bild av bruksorternas patriarkalism. *Fäderneslandets* radikalt demokratiska program måste ses som ett uttryck för en individualistisk och icke organisk ideologi där det var individerna som stod i ett förhållande till staten. Samtidigt kan tidningens öppna stöd till revolutionära handlingar knappast ses som uttryck för en patriarkal ideologi. *Fäderneslandet* stödde exempelvis aktivt skyttegillen i syfte att folket skulle ”gifva eftertryck åt sina önskningar”⁵¹⁰ Även *Dagens Nyheter* och *Den Svenska Arbetaren* måste ses som vänsterliberala tidningar vilka stod i opposition till ett äldre och, om man så vill, patriarkalt färgat samhälle.

Sammanfattning

I kapitlet har jag tagit upp de sociala relationerna på Kosta glasbruk utifrån den diskussion som förts kring bruksorter och patriarkalism. Traditionellt har man betraktat bruksorten som mer präglad av patriarkala relationer än samhället i övrigt. Samtidigt har många forskare velat se en kontinuitet mellan flertalet sociala institutioner från ett äldre patriarkalt samhälle till sekelskiftets industripatriarkalism. I kapitlet har jag emellertid visat att Kosta glasbruk inte påtog sig något större ansvar än vad man var tvungen till. Det förelåg med andra ord inte någon kontinuitet för dessa institutioner på Kosta glasbruk.

Den sociala omvårdnaden motsvarar endast vår bild av ”den goda bruksorten” när det gäller glasblåsarna. Dessa hade dock sina förmåner

---

⁵⁰⁸ Brev från Charpentier till Sohlberg 11/11 1877.(Inkommande brev, KGA) Abrahamsson menar att lokala handlare och postkontor ofta fungerade som prenumerantvärvare och informatörer.(Abrahamsson s.132)

⁵⁰⁹ Abrahamsson s.27-32 och 147-154. Se även Lena Johannesson som i en artikel rörande antisemitism diskuterar i vilken mån 1800-talspressen bör ses som uttryck för folkligt förankrade opinioner.(Johannesson)

⁵¹⁰ Citatet tillskrivs *Fäderneslandets* redaktör Söderstedt i Abrahamsson s.382.

kontrakterade. I kapitlet visar jag att kontrakten skrevs efter individuella löneförhandlingar. De sociala förmåner som glasblåsarna hade var med andra ord beroende av deras ställning på marknaden.

Vad gäller midsommarfesten, som brukar framhållas som exempel på bruksorternas patriarkala förhållanden, visade jag att det inte förekom något gemensamt midsommarfirande före slutet av 1880-talet. Istället var det tre midsommarfester där deltagarna själva fick bekosta sin traktering. De tre sociala grupper som går att identifiera genom de tre festerna sammanfaller med de tre identiteter som jag påvisade i kapitel fyra. Glasblåsarna och glas-sliparna var en grupp; övriga glasarbetare en andra grupp; en tredje grupp återfinner vi i lantbruksarbetarna.

Avslutningsvis diskuterade jag glasblåsarnas förhållande till världen utanför glasbruket. I kapitel fyra såg jag deras identitet som urban och denna bild bekräftas i kapitel fem av deras res- och läsvanor. Jag visar i kapitel fem att glasblåsarna dels var mycket rörliga, dels att de hade påfallande avancerade läsvanor. De radikalt liberala tidningar som de läste passar dåligt in i en patriarkal världsbild.

I kapitlet har tecknats en bild av bruksorten som ett instabilt socialt system som var beroende av de inblandade aktörernas förhandlingspositioner. De som var mest eftertraktade fick de bästa förmånerna. Bruksorten var, enligt denna tolkning inte nödvändigtvis ett uttryck av harmoni, utan även av konflikt. Detta tema kommer även att genomsyra nästa kapitel.

Kapitel 6. Sohlberg och surdegen

Berzelius, Grönberg och perioden fram till 1860

Broder!

Under resa till Jönköping för att där se till min där i [?] liggande äldste son, som efter 29 dagars plågor därstädes av kallbrand avled den 19 december i sitt 15 levnadsår, överraskades jag av underrättelsen om vännen Berzelii ofömodade död. Ännu havande hoppet om min sons snara tillfrisknande lämnade likväl denna underrättelse en smärtsam känsla [och] allvarsam åtanke på detta livets ovaraktighet. Kommen till en viss ålder ser vi vänskapsbandet allt mer förkortas - och vännernas antal med varje år minskas. Samt komma av oss själva till den säkra slutsats: att en gång bliver det även oss. Vad Berzelii varit för Kosta och dess arbetare behöver jag icke omtala - men att jag i honom mistat en redbar vän - känner jag alltför väl. Hans plats som inspektor kan väl möjligen icke tillfalla någon annan än dig - om så är lyckönskar jag dig av allt hjärta.⁵¹¹

Den 3 januari 1854 skrev kyrkoherden i Myresjö församling Anders Berg ett brev till Kosta glasbruk. Brevet var uteslutande av privat karaktär och behandlade inte några affärer. Anders Berg förmedlade annars glas- och spannmålsaffärer mellan glasbruket och sina församlingsbönder. Av brevets karaktär att döma kan vi därför dra slutsatsen att brevet egentligen var ställt till någon person inom glasbrukets förvaltning. Som vi kan se i brevet är det den kommande inspektorn som är den avsedda mottagaren.

Författaren tar upp två dödsfall i sitt brev. Det första som nämns är en son och det andra är Kosta glasbruks inspektor Fredric Berzelius. Om än Anders Bergs sons fränfalle borde ha varit ett hårdare slag, och för Anders mycket mer tragiskt, är det främst Berzelius som vi här skall intressera oss för. Bakgrunden till brevet är att glasbrukets förvaltare Fredric Berzelius fick ett slaganfall och avled i en ålder av 56 år den 23 november 1854. Vid tiden för sitt dödsfall hade han arbetat på Kosta glasbruk under något mer än 30 års tid. Berzelius anställdes som bokhållare 1823 och avancerade till inspektor 1839.

---

⁵¹¹ Brev från Johan Anders Berg till Nils Daniel Grönberg 3/1 1854.(Inkommande brev, KGA)

Brevskrivaren, Anders Berg, föddes 1798 som Kosta glasbruks hyttmästare Gottfrid Bergs äldste son. Utifrån vad vi kan se verkar det som han tidigt bestämdes för en akademisk karriär. I 1816-1820 års kyrkobok noterade komminister Dahlström i marginalen ”Frequentarer gymnasium i Wexjö; Uppsala Academie.”⁵¹² Den tilltänkta prästerliga banan hindrade emellertid inte glasbruket och familjen Berg att sätta sonen i arbete. Mellan 1812 och 1815 arbetade Anders i faderns verkstad och uppbar lön som indragsgosse. År 1820 gav glasbruket honom respengar för att resa till Uppsala.⁵¹³

Vem var brevet adresserat till? Bokhållaren Nils Daniel Grönberg var den som efter Berzelius frånfälle kom att handha glasbrukets administration och som sedermera utnämndes till ny inspektor. Nils Daniel Grönberg föddes 1816 och var son till buteljglasblåsaren Lars Grönberg. Han hade emellertid inte lika goda förutsättningar som Anders Berg. Fadern var, enligt bruksledningen, inte någon sparsam och flitig arbetare. Den dåvarande inspektorn skrev i brev till Kunglig befallningshavande ”[...] att han [Lars Grönberg] under loppet av flera år varit en oskicklig arbetare samt att detta i förening med hans liderliga levnad verkat därhän att han blivit uppsagd.”⁵¹⁴ Lars Grönbergs påstått ”liderliga” leverne medförde att han blev avskedad 1824. Detta var givetvis inspektor Vogts bild. Lars Grönberg lät författa en svarsinlägga där han menar att Vogt ”[...] av ilska och hämnd försökte få honom avhyst från orten”.⁵¹⁵ Uppsagd blev han emellertid och familjen Grönberg fick flytta från sin lägenhet.⁵¹⁶ Familjen Grönberg betecknades därefter som utfattig; fadern var mestadels på tiggerstråt; Nils Daniels äldre bror led av fallandesot (epilepsi) och fick sluta som glasblåsare. Efter att hans mor avled 1844 fick Nils Daniel ett eget konto i glasbrukets avräkningsbok där han titulerades bokhållare. Han uppbar dock ingen lön av glasbruket. Utifrån vad man kan utläsa av glasbrukets redovisning sysslade han med glashandel. Av hans konto framgår att han hämtade ut och redovisade glas vid glasmagasinet. Sina affärer verkar han ha bedrivit tillsammans med den pensionerade

---

⁵¹² Ekeberga sockens husförhörslängd 1816-1820.(VLA) Om de välbeställda glasblåsarfamiljernas planer för sina barns framtid se kapitel fyra ovan.

⁵¹³ Kosta glasbruks avräkningsböcker för år 1812-1815 samt kapitalbok för år 1820.(KGA)

⁵¹⁴ Kopia av inlägga i vråkningsansökan ställd till Kunglig befallningshavande i kamrer Folke Rosengrens excerpter ”hyttersonalkoncept”.(KGA)

⁵¹⁵ ibid.

⁵¹⁶ Då Lars Grönberg inte arbetade och sällan vistades hemma blev familjen vräkt i oktober 1823 (inför hyttåret 1824) för att ge plats åt en ny glasblåsare. Vogt måste ha frågat ägarna vad han skulle göra med familjen för majorskan Angerstein skriver den 3/10 1823: ”madame Grönberg får bo hos sin mor med sina 2ne barn.”(brev från Angerstein till Vogt 3/10 1823, Inkommande brev, KGA)

glasblåsare Johan Holst. Efter ett par år som glashandlare anställdes han 1849 som bokhållare av glasbruket och gifte sig samma år med glasblåsare Nils Georg Knutssons dotter Betty Juliana.⁵¹⁷

Vad kan vi utläsa ur det inledningsvis citerade brevet? Av öppningsfrasen att döma måste författaren och läsaren ha sett sig som socialt jämställda personer. ”Broder” är ett tilltal mellan jämlikar. Om vi ser till innehållet blir det också uppenbart att brevskrivaren och läsaren var två personer som kände varandra ganska väl. Berg var ganska personlig och öppnar sig för Grönberg genom att beskriva sina känslor inför såväl sin sons som Berzelius’ död. Jag gör tolkningen att Berg och Grönberg borde haft en vänskaplig relation till varandra.

Vilket förhållande kan Berg ha haft till Berzelius? Hans känslouttryck kan tolkas som att även de måste ha stått varandra ganska nära. ”Ännu havande hoppet om min sons snara tillfrisknande lämnade likväl denna underrättelse en smärtsam känsla [och] allvarsam åtanke på detta livets ovaraktighet. Kommen till en viss ålder ser vi vänskapsbandet allt mer och mer förkortas - och vännernas antal med varje år minskas.” I nästa mening skriver han ”[...] att jag i honom mistat en redbar vän - känner jag alltför väl.”⁵¹⁸ Det är möjligt att skrivningen är ett utslag av att den gode kyrkoherden kostade på sig en betraktelse över döden som kanske hade mer med hans kyrkliga ämbete att göra än hans relation till Berzelius. Tolkningen att de var nära bekanta stöds emellertid av ett brev som Berg skrev till Berzelius 1849. I det skriver han om sin svåger glasblåsaren Ferdinand Erl: ”Att Erl är och förblir ett kräk är ledsamt”.⁵¹⁹ Uppenbarligen måste de ha diskuterat Ferdinand Erl och hans moraliska kvalitéer vid tidigare möte eller brev.

En utgångspunkt för den fortsatta diskussionen är att de tre var, om inte goda vänner, så dock nära bekanta. Det är visserligen svårt att belägga en vänskap utifrån ett, i detta avseende, magert brevmaterial, men jag menar att de granskade texterna övertygande visar på goda relationer dem emellan.

Vilken grund kan ha funnits för sådana relationer? Om vi börjar med att titta på Berzelius och Berg var de jämngamla, båda var födda 1798, de var båda välsituerade och hade uppnått aktningvärda positioner i samhället, den ene var präst och den andre var bruksförvaltare. De hade båda en anknytning

---

⁵¹⁷ Som vi kommer att se nedan avslutade han dock inte sina egna affärer när han anställdes av glasbruket, utan han fortsatte att handla med såväl eget som glasbrukets glas.

⁵¹⁸ Brev från Johan Anders Berg till Nils Daniel Grönberg 3/1 1854.(Inkommande brev, KGA)

⁵¹⁹ Brev från Johan Anders Berg till Fredrik Berzelius 27/9 1849.(Inkommande brev, KGA)

till kyrklig bildning då Berzelius kom från en prästfamilj.⁵²⁰ Det är följaktligen troligt att de skulle ha en del gemensamma intressen och ämnen att samtala om. Nu visar det sig emellertid att Berg flyttade till Uppsala 1818, det vill säga fem år innan Berzelius kom till Kosta.⁵²¹ Som präst fick han visserligen sin församling i Myresjö, men med tanke på den tidens transporter kan de båda herrarna knappast ha träffats särdeles många gånger.⁵²² Samma synpunkter kan läggas på Bergs förhållande till Grönberg. Grönberg föddes 1816 och var endast två år när Berg lämnade Kosta.

Jag hävdar därmed att Berg troligen inte var någon personlig vän till vare sig Berzelius eller Grönberg, utan att de band som syns i breven istället utgick från deras familjerelationer. Denna tanke får stöd i andra brev som Berg skickade till Kostas inspektorer Berzelius och Grönberg. Han nämner och diskuterar medlemmar i familjen Berg på ett sätt som tyder på att de alla var en del av en ”tät krets”. Jag tror inte att denna krets begränsade sig till att enbart omfatta glasblåsare på Kosta. Berg nämner i sina brev till Grönberg sammankomster med glasblåsare på såväl Kosta som Haga glasbruk där en kusin till Berg var hyttmästare.⁵²³ Att umgänget var flitigt indikeras av att ett flertal av Bergs brev var avsända från Haga. Julen 1860 firade Kostas hyttmästare troligtvis tillsammans med Berg och Hagas hyttmästare.⁵²⁴ Flera av glasblåsarna var och hälsade på Berg eller stannade till under resor åt annat håll. En del av dem verkar ha besökt kurhotellet i Lannaskede socken.⁵²⁵ Glasblåsarna och Berg verkar även ha skrivit brev till varandra. I september 1856

---

⁵²⁰ Fredric Berzelius skall enligt uppgift vara bror till kemisten Jacob Berzelius. (Rosengren 1942 s.36) Förhållandet är istället att de var kusiner. Fredric Berzelius var son till komminister Berzelius i Väversunda. (Väversunda församlings kyrkoböcker, VLA) Om relationen mellan Fredrik och Jacob Berzelius kan läsas i Fogelberg 1993.

⁵²¹ I ett brev från Johan Fredrik Dufva till Gottfrid Berg meddelar Dufva att han till Bergs övriga förmåner skänker 100 riksdaler ”... då hans son rest till Uppsala Academie”. (Handlingen citeras i K Berg 1984 s.55f)

⁵²² Avståndet mellan Myresjö och Kosta är ungefär 80 km.

⁵²³ Möten mellan Anders Berg och glasblåsare från Kosta nämns i brev från Anders Berg till Nils Daniel Grönberg den 31/1 1855, 8/2 1855, 7/7 1859, 27/11 1860 och 28/12 1860. (Inkommande brev, KGA)

⁵²⁴ Anders Berg skrev den 28/12 1860 ett brev till Nils Daniel Grönberg. I brevet, som daterades på Haga glasbruk, skriver Anders Berg att han muntligen bett Reinhold (Berg) tala med Grönberg. (Inkommande brev, KGA)

⁵²⁵ Lannaskede socken är en grannsocken till Myresjö.

bad Berg att Grönberg skulle tacka för ett brev: ”PS. Hälsa Knutsson och tacka honom för brevet”.⁵²⁶

I Korsberga socken inte långt från Myresjö där Berg verkade fanns ytterligare en av hans kusiner: kyrkoherden Johan Christopher Scheutz. I november 1860 skrev Berg att Scheutz hade hjälpt honom med en predikan: ”Gubben Scheutz hjälpte mig härförleden söndag. Han både predikade och skrävade. Gubben var kry - predikade bra”.⁵²⁷ Även i Scheutz brev till Grönberg finner vi samma familjära ton; ett brev som daterats den 15 oktober 1856 inleds med ”min nära broder” och avslutas med ”Din sanne vän”.⁵²⁸

Nu känner vi enbart Grönbergs förhållande till glasblåsarna som det förmedlas genom Bergs brev. Jag menar dock att dessa antydningar samt förhållandet att Grönberg dels var släkt med flera glasblåsare, dels gifte sig med en glasblåsardotter, bör tolkas som att hans relationer till glasblåsarna var goda. Utifrån den bild av glasblåsarnas sociala nätverk som tecknades i kapitel fyra ingick han i en tät och sluten krets som kretsade kring glasbrukets viktigaste glasblåsarfamiljer. Hans far Lars Grönberg var glasblåsare och hans mor Dorothea var dotter till glasblåsare Frans Gustaf Braur och Greta Scheutz. Nils Daniel Grönberg bekräftade sin sociala identitet genom sitt giftermål med glasblåsare Knutssons dotter. Genom giftermålet blev han dessutom svåger med glasbrukets hyttmästare Reinhold Berg.

Mycket tyder på att ett flertal personer med anknytning till Kosta glasbruk umgicks mer eller mindre regelbundet.⁵²⁹ Om det var så att glasbrukets disponent och medlemmar ur ett flertal glasblåsarfamiljer både upplevde sig som ”bröder” och jämlikar och var nära släkt med varandra kan vi dra slutsatser om vilka maktförhållanden som rådde mellan arbete och kapital vid glasbruket vid 1800-talets mitt.⁵³⁰ Om disponenten och glasblåsarna uppfattade varandra

---

⁵²⁶ Brev från Anders Berg till Nils Daniel Grönberg 11/9 1856.(Inkommande brev, KGA) Den Knutsson som omnämns i brevet var troligtvis Grönbergs svåger Frans Kristian som var handlare i Lenhovda.

⁵²⁷ Brev från Anders Berg till Nils Daniel Grönberg 27/11 1860.(Inkommande brev, KGA)

⁵²⁸ Brev från Johan Christopher Scheutz till Nils Daniel Grönberg 15/10 1856.(Inkommande brev, KGA)

⁵²⁹ Då jag försökt rekonstruera detta nätverk har jag utgått från Anders Bergs brev, vilket medfört att släkten Berg blivit central. I brev nämns dock även personer ur familjerna Grönberg, Scheutz, Knutsson och Gleisner. Det verkar inte omöjligt att Haga glasbruk, vid sidan om Kosta och Wentzelholm, var ett centrum för umgänget. Utifrån Johan Christophers Scheutz brev förekom även livliga kontakter mellan familjerna Scheutz och Braur.(Inkommande brev, KGA)

⁵³⁰ Att jag tvingas gå omvägen via Anders Berg för att belägga en relation inom Kosta beror på att kommunikationen mellan disponenten och glasblåsarna inte gick via brev. De vardagliga samtalen lämnar som bekant få spår efter sig.

som jämbördiga innebär det att disponenten, och därmed ägarna, måste ha haft svårt att hävda sin överhöghet gentemot glasblåsarna. Det kan också ha varit så att disponenten och glasblåsarna var vänner på fritiden för att inordna sig i en annan hierarki under arbetstid. Jag har emellertid svårt att ta den senare tolkningen till mig, utan menar att det inte var möjligt att upprätthålla en så pass tydlig rågång mellan arbete och fritid i en bruksort under 1850-talet.

Låt oss emellertid kasta nytt ljus över förhållandet mellan Berg, Berzelius och Grönberg genom att gå fram tio år i tiden. I mitten av 1860-talet har disponent Grönberg blivit avskedad och efterträts av sin bokhållare Ulrik Sohlberg. I ett brev till kammarherren Reinhold Charpentier hösten 1867 karakteriserade Sohlberg sakernas tillstånd enligt följande:

Gubben Berg är ock en av de rätta storskrävlarna och oförnöjda. Han går nu och fundera på att stämma herrar intressenter om han icke få odlingsersättning. Så oförskömmade och otacksamma människor som här finnas, kan den icke tänka sig som icke närmare känna till dem, men jag har fått lära känna dem och vet nu vad de går för, och det bliva icke bra förrän den gamla surdegen bliver bortrensad. Att höra deras skrävel och prat är så odrägligt att det förskaffat mig flera ledsamma stunder än någon kan tro, ty då jag höra ett ord mot mina herrar principaler eller till deras förfång så skär det mig i hjärtat, och jag tänker mer därpå än vad nyttigt är. Så länge arbetarna här fingo det som de ville var allting bra, men nu unna de icke sina husbönder något, utan vilja skada dem om de ser någon möjlighet att göra det.⁵³¹

Sohlberg skriver om ”den gamla surdegen” och om nödvändigheten av att rensa bort den för att få glasbruket att fungera tillfredsställande. Utifrån Sohlbergs brev kan vi dra slutsatsen att alltför täta relationer mellan arbetsledning och glasblåsare hörde hemma i denna ”surdeg”. Alla skulle veta sin plats och för att bruket skulle fungera var det nödvändigt att rollerna hölls isär.⁵³² Att bokhållarna inte fick umgås med glasblåsarna tydliggörs i samband med att det skulle anställas en ny bokhållare 1866:

---

⁵³¹ Brev från Sohlberg till Charpentier 12/9 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) Den som avses med ”Gubben Berg är förre hyttmästaren Reinhold Berg.

⁵³² Jfr. Joyce s.92.

Hyttmästare Reinhold Berg (1809-1881) och glasblåsare David Julius Berg (1815-1876)

Åberopande min vördnadsfulla skrivelse av den 26 dennes får jag nu underrätta att herr Johansson är hemkommen från sin resa och att han varit på Reimyre för att underrätta sig om Arbin, men hans uppförande klandrades dessutinnan, att han gärna ville beblanda sig med glasblåsarna och varde för uppdrag till avflyttning. En sådan person är ej heller här passande på denna platsen.⁵³³

Arbin hade som bokhållare på Reimyre glasbruk uppenbarligen ”beblandat sig” med glasblåsarna. Sohlbergs reaktion är förvånande utifrån det goda förhållande som rått mellan disponent Grönberg och glasblåsarfamiljen Berg. Arbin hade inte betett sig annorlunda än Berzelius och Grönberg. Klandret mot Arbin var emellertid inte allvarligare än att han anställdes, men han hade ögonen på sig. En av ägarna, Charpentier, förmanade Sohlberg i fallet Arbin: ”Om Arbin blir anställd såsom vår hyttbokhållare, tillstyrker jag er att hålla honom i marginalen. Skulle han hava oseden att rumla med underordnade och vara stursk mot förman, så torde han icke länge vara oss till lags.”⁵³⁴ Uppenbarligen var det ett klandervärt beteende på Reimyre då Arbin blev, eller i

---

⁵³³ Brev från Sohlberg till Charpentier 29/8 1866.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) Sohlbergs språkbruk är intressant i detta brev. Vi ser att han inte använder ordet uppsagd, utan istället talar om ”avflyttning”.

⁵³⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 29/8 1866.(Inkommande brev, KGA)

varje fall hotad med att bli, uppsagd från sin tjänst. Uppenbart är också att det 1866 även var ett olämpligt beteende på Kosta.

Det verkar emellertid som unge Arbin tog varningen till sig och bytte umgänge i samband med sin flyttning från Reimyre till Kosta. Lika barn leka bäst, kanske han tänkte och gjorde en ny definition av vilka som var ”lika” med varandra och med vilka han borde ”leka”. I varje fall rapporterade Sohlberg till Charpentier: ”Den nya bokhållaren har hittills visat sig vara en ordentlig och rask ung man, fullt vuxen sin plats, så att jag är belåten med honom.”⁵³⁵

Det är en mycket tydlig skillnad mellan de båda nedslagen 1854 och 1866. I det första fallet hade förvaltare Berzelius och bokhållare och sedemera disponent Grönberg nära relationer med åtminstone familjerna Knutsson och Berg, medan en sådan relation var fullständigt omöjlig tio år senare. Disponent Sohlberg och ägaren Charpentier var till och med tveksamma att anställa en bokhållare som vid ett annat glasbruk haft alltför täta relationer med glasblåsare.

Skillnaderna i relationerna mellan glasblåsare och bruksledning öppnar för frågor om vilka förhållanden som rådde vid glasbruket med Berzelius och Grönberg vid styret, det vill säga under perioden 1839-1862. Enligt Sohlbergs klagobrev ovan hade glasblåsarna haft stora friheter innan Sohlberg tillträdde. Vad avsåg egentligen Sohlberg när han skrev: ”Så länge arbetarna här fingo det som de ville var allting bra”.⁵³⁶ Vilka friheter hade de kunnat ta sig under Grönberg och Berzelius och i vilken mån ville och kunde Sohlberg inskränka glasblåsarnas handlingsfrihet? Vilka förhållanden rådde under Sohlbergs period, det vill säga mellan 1863 och 1878.

Bruksledning och arbetare under perioden 1860-1880

Theodor Scheutz, som vi tidigare stiftat bekantskap med, arbetade liksom sin far på Kosta glasbruk under större delen av sitt liv. År 1830, när Scheutz fyllde tolv år, städslades han som indragsgosse i sin fars verkstad. Som vi såg i kapitel fyra gick hans karriär förhållandevis fort och han blev mästare med egen verkstad tio år senare. Som många andra glasblåsare fick han dock problem med sin syn. Vid en ålder av 42 år höll han på att bli blind och kunde

---

⁵³⁵ Brev från Sohlberg till Charpentier 1/11 1866.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁵³⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier 12/91867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

inte längre behålla sin verkstad. Den grå starren var Scheutzarnas gissel.⁵³⁷ Efter att ha arbetat som mästare under 20 år slutade sålunda Theodor Scheutz på Kosta 1860.⁵³⁸ Som pensionär ville han emellertid inte bo kvar i Kosta, utan han valde att flytta till sin gård i Masseryd utanför Sävsjö.

Att han flyttade från Kosta i samband med att han slutade kan bero på att han inte kom så väl överens med bruksledningen. I samband med en senare rättstvist skriver en av ägarna, Reinhold Charpentier, till inspektör Sohlberg om Theodor och hans bror Victor:

[...] så fort låter sig göra skickar mig utdrag av bolagsprotokollen allt sedan 1858 i vad de angå Scheutzarna och deras historier. 1858 års protokoll nämner efter vad jag minnas, ej deras namn, men innehåller allmän varning till vitglasblåsarna. Sedemera upprepas dessa, men direkt till Scheutzarna, ända till att indragning av deras gratifikationer beslöts.⁵³⁹

Att Scheutz valde att bli bonde när han drog sig tillbaka kan tyckas märkligt. Han var visserligen sedan barnsben uppvuxen i en miljö som till stor del präglades av lantushållning, men i praktiken var den delen av hushållets ekonomi en kvinnoyssla.⁵⁴⁰ Scheutz behöll dock förbindelsen med glasindustrin då han kom att handla med glas.⁵⁴¹ Nu var inte heller jordägandet någonting nytt för honom. Innan han flyttade från Kosta sålde han den gård som han ägde och brukade i Fagerhults by nära Kosta till glasblåsaren Conrad Nyström. Han var inte heller den enda glasblåsaren i Kosta som skaffade sig jord, förutom Nyström ägde exempelvis hyttmästaren Reinhold Berg ett hemman i Carlsmåla alldeles utanför Kosta.⁵⁴² En bidragande orsak i Scheutz fall var kanske att hans hustru i det tredje giftet, Christina Pettersson, var från en bondesläkt. Hon kom från Bäckseda socken utanför Vetlanda varför det är

---

⁵³⁷ Glasblåsare drabbades ofta av starr. Den så kallade glasblåstararren kan relateras till den starka värme som ögonen utsätts för.

⁵³⁸ Kosta glasbruks avräkningsböcker 1840-1860 (KGA) och Ekeberga sockens husförhållningslängd år 1860.(VLA)

⁵³⁹ Brev från Charpentier till Sohlberg 11/4 1867.(Inkommande brev, KGA) De protokoll som omnämns i brevet finns dessvärre inte bevarade.

⁵⁴⁰ Nordström 1988 s.6, Rydén s.223-245 och 246-277.

⁵⁴¹ Brev från Theodor Scheutz till Nils Daniel Grönberg 14/5 1861 och till Sohlberg 5/6 1865.(Inkommande brev, KGA)

⁵⁴²Jag hävdade i kapitel fyra att man inte bör se någon kulturell gräns mellan landsbygd och tätort, utan menade (utifrån Hansen) istället att det är mer relevant att tala om urbana och pagana kultursfärer. I ett sådant perspektiv är det inte förvånande att en person som tillhör stadskulturen bosätter sig på en gård. Se även Florén 1987 s.39ff, Hellspong/Löfgren s.161f och 212f, Thomas passim, Ulvros s.47-52 och 68-74.

möjligt att det rörde sig om ett arv från hennes föräldrar. Masseryd ligger dessutom inte långt från Myresjö, Korsberga och Lemnhult där Theodor hade flera släktingar.⁵⁴³

Även om Scheutz blev lantbrukare, tyckte troligtvis inte Sohlberg att han sjunkit särskilt djupt ner i myllan. År 1866 stämde nämligen Theodor Scheutz tillsammans med sin bror Victor Scheutz glasbruket inför Uppvidinge härads-ting. Tvisten gällde dels de duceurer eller gratifikationer som drogs in 1858, dels en tvist angående öresberäkning efter 1855 års valutareform.⁵⁴⁴ I Theodors Scheutz fall rörde det sig om två års duceurer om sammanlagt 40 rd. Det kan tyckas vara en relativt liten summa för en person som hade en årsinkomst på mer än 1200 rd, men det verkar som om Scheutzarna var stridsvilliga. År 1866 skriver Sohlberg till Charpentier: ”Jag vill ej yttra mig om denna sak, men Scheutz är en envis karl och släpper ej efter om han ser det möjligt att förtjäna penningar.”⁵⁴⁵

Kvar på Kosta var emellertid Scheutz föräldrar och yngre bror. Fadern Carl Hindrik var pensionerad, nästan blind, men gjorde lite småarbeten som att skära fönsterglas vid glasbruket. Brodern Victor var vitglasblåsare och arbetade kvar till 1866, då han anlade Boda glasbruk. När fadern avled 1876 flyttade änkan Wilhelmina Lundgren från Kosta till sin son Victor i Boda.

Tidigare i avhandlingen såg vi att de centrala delarna av arbetet fram till mitten av 1800-talet behärskades av glasblåsarna. Vi kan därmed beteckna Kosta glasbruk som ett förlagssystem snarare än en manufaktur eller protofabrik under 1800-talets första hälft.⁵⁴⁶ Att komma åt den bakomliggande orsaken till att glasblåsarna lyckades tillskansa sig och behålla denna makt-position är dessvärre inte möjligt. Vi kan bara spekulera och peka på troliga förklaringar. Ett förhållande som måste haft betydelse var att glasblåsarna

---

⁵⁴³ Johan Christopher Scheutz berättar i ett brev till Nils Daniel Grönberg att han varit på kalas hos Theodors blivande svärfar. (Brev från Johan Christopher Scheutz till Nils Daniel Grönberg 5/11 1860) I Bäckseda bodde även glasmästaren Daniel Ekstedt. (Brev från glasmästare Daniel Ekstedt till inspektör Vogt 12/11 1833, Inkommande brev, KGA) Familjen Ekstedt hade släktband till familjen Berg.

⁵⁴⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 11/4 1867 (Inkommande brev) samt Kosta glasbruks avräkningsböcker 1858-1865. (KGA) I 1855 års myntreform återinfördes myntenheten öre i och med decimalsystemets införande. Det gick 48 skilling på en riksdaler riksgälds medan det gick 100 öre på en riksdaler riksmünt. När man skulle räkna om kontrakt uppgjorda i skilling till öre uppstod problem hur man skulle handskas med uppkomna öresdelar.

⁵⁴⁵ Brev från Sohlberg till Charpentier 1/3 1866. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁵⁴⁶ Om utvecklingen av arbetsprocessen inom glasindustrin se avhandlingens tredje kapitel. Hantverkets utveckling i en kapitalistisk riktning behandlas bland annat av L Edgren 1987 s.31ff och Florén 1987 s.48-59. Om en forskningsöversikt rörande debatten kring begreppet protoindustrialisering se Jonsson s.37-45. För en kritik av föregående se Ottosson 1996.

besatt de avgörande och viktiga kunskaperna om hur glas tillverkades. Vi såg också att glasblåsarna i första hand inte betraktade sig som lönearbetare, utan snarare som självständiga hantverksmästare.⁵⁴⁷ Då de ansåg att de sålde varor och inte arbetskraft, accepterade de inte en underordnad ställning i förhållande till förvaltaren.⁵⁴⁸ På Kosta lyckades glasblåsarna, som vi såg ovan, till och med att få en ur sin egen krets utsedd till glasbrukets förvaltare.⁵⁴⁹ Vidare kan vi tänka oss att ägarnas intresse inskränkte sig till att få en hygglig inkomst från glasbruket.⁵⁵⁰

Vi skall i detta kapitel se vad som hände när det kom en ny regim. Lyckades glasblåsarna behålla sin maktposition eller stärkte ägarnas sin kontroll över glasbruket? Vi såg ovan att familjen Scheutz lämnade Kosta. Var deras flyttning en del av ett generellt mönster, eller var det en isolerad händelse? Hur skall vi se på ägarnas handlingar? Var de en del av en kapitalistisk offensiv?

Kapital

Glasbrukets ägare fick ett gyllene tillfälle att stärka sin kontroll och återta kommandot över glasbruket 1862. Inspektor Grönbergs affärer hade vuxit honom över huvudet och konkursen hotade. Det visade sig att Grönberg haft svårigheter att skilja på sin roll som glasbrukets inspektor och sin roll som affärsman. Svinnet var omfattande och Grönberg tvingades lämna sin post med stora skulder till glasbruket. Glasbruksledningen kunde inte göra annat än att avskeda honom.

Utifrån ägarnas perspektiv behöver åtgärden inte haft avsikten att flytta fram maktpositionerna i förhållande till glasblåsarna. De var tvingade att snabbt lösa ett praktiskt problem, deras representant på glasbruket hade handskats egenmäktigt med deras egendom och behövde bytas ut. Det enklaste och

---

⁵⁴⁷ Jfr. Reddy s.213 och 251.

⁵⁴⁸ Påfallande ofta tog glasblåsarna själva kontakt med bruksägarna antingen med brev eller reste de till Stockholm eller Alvesta där de viktigaste ägarna bodde.(Sohlbergs brevväxling med Angerstein och Charpentier passim, Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker och inkommande brev, KGA)

⁵⁴⁹ Den förvaltare som åsyftas är Nils Daniel Grönberg som var förvaltare mellan 1855 och 1862.

⁵⁵⁰ Majorskan Angersteins brev till Kosta under 1820-talet handlar till största delen enbart om hennes eget penningbehov och hur hon såg på Kosta framgår av följande: ”Finner att herr Vogt också har bryderi med mina penningbekymmer, men Kosta är min bank, och när där brister äro mina resurser slut.”(Brev från Angerstein till Vogt 12/3 1824.(Inkommande brev, KGA)

snabbaste sättet att lösa det problemet var att befordra bokhållaren till inspektor. Det var också den lösning man tog till.

Man kan, om man försöker se händelsen i ett större sammanhang, emellertid se åtgärden som en del i en räckta handlingar som syftade till att stärka ägargruppens kontroll över glasbruket. Historien är, som Anders Florén träffande formulerar det, "[...] fylld av sådana konkreta makthandlingar liksom av uttalade aspirationer på makt. Forskaren kan bringa ordning på dessa genom att studera dem som ett system eller ett språk."⁵⁵¹ Utifrån ett sådant perspektiv kan bytet av företagsledning ges en vidare betydelse. Vi tvingas då att se till händelser såväl före som efter skiftet av bruksledning.

Makt är inte någonting som bara utövas, det är ett relationellt begrepp. Man har inte makt i sig, utan har den alltid i förhållande till någon. I den här historien återfinns de starkaste aktörerna, de som kämpade om makten, i två grupper. Det var ägarna och glasblåsarna som utgjorde de dominerande krafterna i brukssamhället. I samspelet dem emellan medförde ett försök från den ena gruppen att flytta fram sina positioner att den andra gruppen tvingades reagera.⁵⁵² Att Grönberg byttes ut mot Sohlberg behöver därmed inte enbart ses som en reaktion på Grönbergs affärer, utan inspektorsskiftet kan även ses som en reaktion på glasblåsarnas handlingar.

På samma sätt kan vi förvänta oss att regimskiftet medförde en konfliktfylld period med motreaktioner från glasblåsarnas sida. Deras reaktioner kan till det yttre se ut att bero på den nya inspektorns handlingar. Jag menar att det är en förenklad tolkning av skeendet. Sohlberg har emellertid ofta setts som något av en "olycka" för Kosta glasbruk. Såväl konflikterna som att ett flertal av glasbrukets yrkesskickliga arbetare flyttade har förklarats med ledningens osmidiga agerande. Om vi lyfter upp skeendet på ett högre plan får vi en förklaring som innebär att vi inte behöver se Sohlberg som en kolerisk despot.

Om Sohlbergs personliga egenskaper hade stått i en avgörande motsättning till ägarnas intressen, hade han troligtvis avskedats på samma sätt som Grönberg. Charpentier påpekade också för Sohlberg att en förvaltare befann sig i en utsatt ställning.⁵⁵³ Sohlberg måste varit medveten om sin egen utbytbarhet. Vid några tillfällen frågade han ägarna om han hade deras förtroende. I december 1869 försvarade sig Sohlberg mot anklagelser för att göra dåliga affärer. I brevet skriver han vidare:

---

⁵⁵¹ Florén 1994 s.21.

⁵⁵² Jfr. Florén 1994 s.22.

⁵⁵³ Brev från Charpentier till Sohlberg 17/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

Dylika och andra lögner höra här till ordningen för dagen. Då jag vet att landshövdingen icke rättar sig efter skvaller och då herr landshövdingen vid tillfällen lämnat mig sitt förtroende så vågar jag anhålla att få veta vem som kommit med den osanningen att ordningen och disciplinen ej är den bästa. För min del skulle jag gärna sett att den ordning och disciplin som nu äger rum hade existerat under hela min tid på bruket, ty då hade jag undgått mycket bekymmer och obehag. Emellertid får jag säga att jag är ganska nöjd med ordningen här i hyttan, sliperiet och utomhus, ty sådant skoj som förr fördes å nämnda ställen hör man nu högst sällan komma ifråga.⁵⁵⁴

Om glasblåsarnas reaktion ses som ett utslag av motmakt, blir konflikten ganska självklar. Glasblåsarna reagerade på att Sohlbergs, gentemot Grönbergs, ändrade maktutövning trängde tillbaka deras positioner. Ägarna och den nya inspektorn reagerade i sin tur på glasblåsarnas motaktioner. ”Det konkreta maktförhållandet är därför ett spänningsfält, vilket hela tiden är i rörelse.”⁵⁵⁵

Bokhållare Sohlberg

Vem var Ulrik Sohlberg, glasbrukets nya förvaltare? Första gången som namnet Sohlberg återfinns i glasbrukets arkiv är i ett brev som ankom till glasbruket 1828. Det var brukspatronen på Gustavsfors järnbruk, August Sohlberg, som skrev till sin kollega på Kosta, förvaltaren Herman Vogt. Han avslutade brevet med uppmaningen: ”Var även god vid gossen”.⁵⁵⁶ Det är troligt att ”gossen” var en av Sohlbergs egna söner. Källan nämner ingenting om varför denne gosse skulle ha vistats vid Kosta glasbruk. Om det var Sohlbergs son som avsågs i brevet borde han rimligen ha varit i lära hos Vogt. Sohlberg ville att hans son skulle få lära sig hur man sköter ett bruk.⁵⁵⁷

Bara något år senare flyttade familjen Sohlberg till säteriet Oshult i Pjätteryds socken. Till gården om två mantal hörde dessutom en smedja vars produktionsinriktning huvudsakligen var spik. Smedjan var inte bland de större, där sysselsattes enbart en till två smeder, några lärlingar och ett par

---

⁵⁵⁴ Brev från Sohlberg till Angerstein 9/12 1869.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁵⁵⁵ Florén 1994 s.22.

⁵⁵⁶ Brev från Sohlberg till Vogt 25/5 1828.(Inkommande brev, KGA)

⁵⁵⁷ Om tjänstemännens läroprocess inom svenska företag se Greiff 1992 s.97-105 och 133f.

smidesdrängar. Större delen av arbetsstyrkan hade följt med från Gustafsfors.⁵⁵⁸

Det verkar som om brukspatronen sände ut en av sina söner för att lära sig göromålen kring bruksdriften. Vi kan tänka oss att det var den äldsta sonen som skulle förberedas för att överta faderns värv. Nu finner vi visserligen inte några spår av någon Sohlberg i Kosta nämnda år, men av ovan nämnda brev att döma har någon av Sohlbergs söner vistats där under en kortare tid. Det är möjligt att Vogt var bekant med Sohlberg och att ”gossens” kostnader bars av Vogt. En annan möjlighet är att familjen Sohlberg var bekant med Berzelius. En kusin till inspektör Sohlberg var gift med en controlleur Bäckman i Berzelius hemförsamling Väversunda.⁵⁵⁹ En tänkbar ”gosse” kan vara Ulrik Sohlbergs äldre bror Johan som var född 1813. Han skulle då ha varit 15 år under sin lärotid i Kosta år 1828.

Det verkar som om familjen Sohlbergs förmögenhet inte var så stor som deras livsföring gav sken av. Det är möjligt att satsningen på ett säteriliv med egen smedja inte slog väl ut. År 1839, när Ulrik var sju år avled fadern. Johan, den äldsta sonen, kom då hem från Stockholm, troligtvis för att hjälpa till med driften av gården och smedjan. Efter endast något år lades smedjan ner och Johan arrenderade istället en gård i närheten. Det lyckades dock inte särdeles bra för vare sig modern på säteriet eller Johan på granngården. År 1846 tvingades familjen flytta till Oshults backstuga.

Efter att ha studerat i Växjö ett par år tog Ulrik värvning vid Kronobergs regemente. En bidragande orsak måste ha varit den gamla brukspatronens dödsfall 1839 och den sociala och ekonomiska nedgång som familjen därefter genomgick. År 1852 när Ulrik blivit 20 år gammal flyttade han till Hinneryds socken. Han avancerade till sergeant 1855 och gifte sig samma år med Antoinette Wittberg. Paret bodde något år i Hinneryd varefter de 1857 flyttade till Örnaholms sergeantboställe i Hallaryds socken. Efter ett par år tog dock Ulrik avsked med sergeants grad i maj 1859 och familjen Sohlberg flyttade därefter till Kosta glasbruk där Ulrik fått anställning som bokhållare.⁵⁶⁰

Det är knapphändiga uppgifter som vi har om Ulrik Sohlbergs bakgrund. Trots denna begränsning skall jag försöka säga något om vem han var och hur han kan ha upplevt mötet med glasbruket. Han kom inte från något fattigt hem, utan fadern brukade en stor gård och drev en spiksmedja i egen regi. Vi

---

⁵⁵⁸ Pjätteryds och Gjöteryds socknars församlingsböcker.(VLA)

⁵⁵⁹ Väversunda sockens församlingsböcker.(VLA)

⁵⁶⁰ Pjätteryds, Hinneryds, Hallaryds och Ekeberga socknars församlingsböcker (VLA), generalmönsterrulla för Södra Sunnerbo kompani 1852, 1855 och 1859 (KrA) och Kosta glasbruks avräkningsbok år 1859 (KGA).

kan se familjen som en representant för en framväxande borgerlighet eller medelklass. Familjen Sohlbergs ekonomiska tillgångar var dock begränsade och ekonomin rasade snabbt samman efter faderns död. Sohlbergs väg ut i vuxenlivet kan tolkas som att familjen inte maktade ge honom tillräcklig utbildning för ett borgerligt värv. I takt med familjens ekonomiska nedgång marginaliserades troligen familjen i det kontaktnät man tidigare levtt inom. Sohlbergs arvslott efter fadern medgav inte heller att han kunde etablera sig i det borgerliga samhället. Att låta värva sig var troligtvis det sätt han såg som gynnsammast för att lyckas ta sig tillbaka till sin och familjens ursprungliga sociala ställning. Efter en framgångsrik karriär skulle han kunna ta avsked som fanjunkare. Om han var lyckosam så var till och med en framtid som kapten eller i varje fall löjtnant möjlig.

Intressant nog tar Sohlberg avsked 1859 endast 27 år gammal.⁵⁶¹ Utifrån hans militära betyg kan jag inte se någon orsak till att han avslutade sin militära bana. Det är möjligt att han inte såg sig ha möjligheter till en vidare karriär. Hans ställning, vare sig det gällde förmögenhet eller förbindelser, var troligtvis inte tillräckligt god. Som vi såg ovan verkar det som om hans bror hade varit i lära i Kosta och dessutom var en av glasbrukets ägare, kapten Uno Angerstein, kompanichef på hans regemente. Ytterligare en koppling till Kosta glasbruk finner vi i att en av kompaniets löjtnanter var son till en av de andra ägarna.⁵⁶² Han värvades med största sannolikhet av sin kompanichef till bokhållarsysslan. Genom att växla över till en civil karriär återvände han till familjens traditionella spår.⁵⁶³ Med sin bakgrund skulle han ha hyggliga möjligheter att bli inspektör eller förvaltare.⁵⁶⁴

Som 27-årig bokhållare gjorde antagligen inte Sohlberg något större väsen av sig. Han hade inte mer än mycket ytliga kunskaper om glasblåsning och vad gäller bruksdriften var Kosta betydligt större än faderns spiksmedja i Oshult. Ulrik hade visserligen fått viss bildning och blick ut i världen under sin tid som studerande och militär. Jag tror dock att han kände sig som en främmande fågel. Vi kan också tänka oss att han blev utsatt för trakasserier av olika slag. Han hade medvetet värvats utifrån av glasbrukets ägare. Glasblåsarna och de

---

⁵⁶¹ Generalmönsterrulla för Södra Sunnerbo kompani 1859 (KrA).

⁵⁶² Reinhold Charpentiers son Carl Johan Charpentier befordrades till 2:e löjtnant år 1853 (generalmönsterrulla för Södra Sunnerbo kompani 1855, KrA).

⁵⁶³ Fadern var född i Karlskoga och modern i Grythyttans församling varför det är möjligt att familjen kan knytas till de mellansvenska järnbruken. (Pjätteryds sockens församlingsböcker, VLA)

⁵⁶⁴ Att vägen till att bli företagsledare ofta började med en tjänst som bokhållare framgår i Greiff s.133f.

andra hantverkarna tog säkert tillfället i akt och roade sig på den nykomne och oförstående bokhållarens bekostnad.

Att det inte alltid var så lätt för en nykomling att möta bruksmiljön framkommer i de brev som Sohlberg sedemera skrev angående en ung bokhållare som han själv anställde. När kontorsbiträdet Holmqvist anställdes visste Sohlberg inte att det var en bondson han hade fått tag på. "[...] jag blev helt förbluffad när han ankom, ty det var en vanlig bonddräng."⁵⁶⁵ Sohlberg konstaterade dock att ynglingen både kunde läsa och skriva samt att han dessutom hade genomgått en kurs i bokhålleri. Det var alltså inte fel på hans kvalifikationer, han hade förutsättningar att klara ett kontorsarbete. Det som Sohlberg reagerade på var hans sociala och kulturella bakgrund; "det var en vanlig bonddräng", han tillhörde en pagan kultur, för att använda Hanssens begrepp.⁵⁶⁶

Jag tror att han skulle mera passa vid lantbruk än till att hava med glasblåsare att göra och får därför, utan att han har någon aning därom, fråga om herr löjtnanten kan använda honom.⁵⁶⁷

Sohlberg kände uppenbarligen sympati för Holmqvist och försökte hjälpa honom från Kosta. Även om han själv måste räknas till den urbana kultursfären, förstod han vilka prövningar Holmqvist skulle utsättas för.⁵⁶⁸ Han hade antagligen själv känt sig vilsen när han kom. Vad var det för problem som Sohlberg trodde att Holmqvist skulle få? Det troliga var att Holmqvist skulle råka ut för arbetarnas "skämtlyne". En vecka senare den 7 maj skriver nämligen Sohlberg:

Holmqvist har visat sig arbetsam och ordentlig, har redan varit utsatt för suppbudningar av glasblåsare, men som väl är förtär han icke någon spirituosa.⁵⁶⁹

Det är troligt att även Sohlberg hade utsatts för samma lustigheter. Det var antagligen inte bara fråga om att bjuda unga bokhållare på supar, utan man

---

⁵⁶⁵ Brev från Sohlberg till Charpentier 30/4 1875.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁵⁶⁶ Hanssen 1952 s.411ff.

⁵⁶⁷ Brev från Sohlberg till en icke namngiven löjtnant 29/4 1875.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁵⁶⁸ Under sitt vuxna liv hade Sohlberg dock varit verksam som indelt underbefäl, vilket var långt ifrån den urbana medelklassmänniska som han kanske uppfattade sig själv som. Hanssen betecknar visserligen soldater som en i huvudsak urban grupp men frågan är i vilken mån en indelt soldat på den småländska landsbygden är att beteckna som urban.

⁵⁶⁹ Brev från Sohlberg till Charpentier 7/5 1875.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

försökte nog att göra dem till åtlöje när tillfälle gavs.⁵⁷⁰ Såväl Sohlberg som Holmqvist blev kanske lurade med historien om ”hyttnisse” som dyker upp under såväl 1800- som 1900-talet. Följande uppteckning, som visserligen gjordes nära 100 år senare, visar hur det kan ha gått till när Sohlberg steg in i hyttan 1859.

I den gamla hyttan på Kosta var det brädor lagda på de balkar och järn som var anbrakta uppe vid taket för att sammanhålla väggarna. Man kunde därför gå runt hyttan på dessa brädor uppe vid taket. När någon främling kom in i hyttan och stannade framför verkstaden för att se på arbetets gång så var det alltid någon av pojarna på verkstaden som, samtidigt som han själv tittade uppåt taket skrek (talade högt) ’akta dig Nisse så att du inte springer och ramlar ner däruppe’. I förvissningen om att det verkligen fanns någon ’Nisse’ däruppe började främlingarna också titta uppåt taket för att få syn på den oförvågne som vågade springa däruppe. Någon ’Nisse’ fick de ej syn på, men om de vände blicken på verkstaden, så fick de se att nästan alla där hade fått sig ett gott skratt, medan de själva sökte att få syn på hyttnisse däruppe vid taket.⁵⁷¹

Om än inte på grund av ’Nisse’ kände Sohlberg sig troligen bortgjord och utskrattad ibland. Vi kan också tänka oss att det var än roligare för glasblåsarna om man drev med en underofficer som skrikande och vrålade gav sina order.⁵⁷² Det är inte utan att mungiporna åker upp om man försöker föreställa sig en ung bokhållare som tar till en sergeants metoder i mötet med betydligt äldre och mycket självmedvetna glasblåsare. Vad var det som Sohlberg såg när han ”vände blicken på verkstaden”? Var det inte ”skrattet, det väldiga, lårdaskande, ryggdunkande garvet hos en Rabelais, inte det spefulla

---

⁵⁷⁰ Hur skämt kan ges betydligt vidare tolkningar än sin yttre form se exempelvis Darnton s.15-43 och Thompson 1983 s.176f. Thompson påpekar i ett senare arbete vikten av att vara uppmärksam på nationella skillnader mellan de folkliga kollektiva aktionerna. Han menar att begreppet ”charivari” och dess innehåll i mycket formats av franska förhållanden och fransk antropologisk forskning.(Thompson 1991 (a) s.467ff) I Sverige menar jag, i linje med Thompsons synpunkt, att begrepp som ”rough music”, ”charivari” och ”katzenmusik” används tämligen oreflekterat.

⁵⁷¹ Glasarbetaren Oscar Johansson i EU 25759 s.228.(NM)

⁵⁷² Med detta menar jag inte att Sohlberg nödvändigtvis gick omkring och vrålade och skrek, utan att han parodiserades utifrån en militär schablon. Se exempelvis Bachtin s.200-211 och Thompson 1983 s.176f. Om svenska underofficerars ”skällande” befälsföring som mer var att beteckna som ”aggressiv högljudhet” än patriarkalt ansvar se Sörensen 1997 s.65-69.

Voltaireflin vi är förtrogna med”⁵⁷³ Om rollerna än var annorlunda, var det kanske som Darnton skriver: ”Deras Bourgeois var en idealisk driftkucku.”⁵⁷⁴

Sohlberg hade visserligen en annan bakgrund än Holmqvist. Han hade vuxit upp vid en smedja och han hade varit militär. Däremot var han nog mer ensam och utsatt. Han mötte troligtvis inte samma förståelse som Holmqvist. Grönberg som var förvaltare 1859 när Sohlberg anställdes ingick själv i glasblåsarkulturen. Vi kan rent av tänka oss att Grönberg hade lika roligt som glasblåsarna när det drevs med den nya bokhållaren. Glasblåsarsonen Grönberg var delaktig i den ”folkliga” hantverkarkulturen till skillnad mot Sohlberg med sin borgerliga bakgrund.

Oavsett Sohlbergs kulturella hemvist är det viktigt att konstatera att glasbrukets ägare medvetet valde att anställa en person som saknade teknisk utbildning eller andra särskilda kunskaper om glastillverkning. Att de rekryterade en underofficer till tjänsten bör tolkas som att ägarna ville ha en striktare befälsföring på glasbruket.

Inspektor Sohlberg

Vad vi hittills sett av förhållandet mellan den nya inspektorn och glasblåsarna verkar Sohlberg tillhöra en annan kategori företagsledare än Grönberg. På sätt och vis var Sohlberg en modernare typ av företagsledare. Grönberg hämtade sin auktoritet utifrån sin bakgrund som glasblåsareson och delaktighet i hantverkarkulturen. Grönberg var naturligtvis även beroende av det förtroende han hade hos ägarna. När han slutligen förbrukat detta förtroende blev han avskedad. Det är emellertid stor skillnad om vi jämför med Sohlberg som inte hade några som helst band till den grupp som dominerade det sociala livet i Kosta. Sohlberg hämtade istället grunden för sin auktoritet hos glasbrukets ägare.⁵⁷⁵ Troligtvis ville ägarna inte heller ha ytterligare en förvaltare som agerade alltför självständigt. Lojalitet var kanske den egenskap som de först och främst önskade.⁵⁷⁶ Detta drag utmärkte Sohlberg. Om de ville ha en person som inte handlade utan att ha förankrat sina beslut hos sina principaler tror jag att de valde rätt person. Hans brev var oerhört detaljerade och han

---

⁵⁷³ Darnton s.40.

⁵⁷⁴ Darnton s.39.

⁵⁷⁵ Om förvaltarens ställning och förhållande till ägare se Greiff s.146.

⁵⁷⁶ Om lojalitetens betydelse se Greiff s.131ff.

bad om råd och instruktioner om allehanda småsaker. Han ger i sina brev intryck av att vara väldigt osjälvständig.⁵⁷⁷

Vi kan se Grönberg som en representant för ett förlagssystem. Grönberg lät glasbruket drivas i en decentraliserad form. Han skulle, sett utifrån sin bakgrund, svårligen ha kunnat driva det på ett annat sätt. Genom släktskap och giftermål hade Grönberg familjeband till flertalet glasblåsare. Lars Magnusson menar att vi fick en övergång till mer centraliserade produktionsorganisationer i och med att marknaden för protoindustriella produkter växte. Problemen inom förlagsorganisationen som ojämna kvaliteter och leveranstider ledde fram till förändringar i riktning mot fabriksorganisation.⁵⁷⁸ Sohlbergs regim kan därmed ses som ett uttryck för ägarnas vilja att skapa en mer centraliserad arbetsorganisation under en tid då marknaden växte och glasbruket expanderade. Utifrån ett sådant perspektiv är det intressant att glasbrukets ägare valde att anställa en förhållandevis utbildad bokhållare som inspektör. Med sin bakgrund kan Sohlberg knappast haft stora kunskaper om glasindustrin. Varför försökte man inte värva någon med utbildning eller med erfarenhet från något annat ledande glasbruk? Konkurrenten Reimyre glasbruk anställde vid ungefär samma tid den erfarne ingenjör Josua Kjellgren som disponent.⁵⁷⁹ Som kommer att framgå nedan hade Sohlberg begränsade kunskaper om hur man på andra glasbruk organiserade sin produktion. I många stycken fortsatte därför glasbrukets ledning att vara beroende av glasarbetarna.

Låt oss, innan vi går vidare med Sohlbergs göranden och låtanden, se på hans motpart glasarbetarna.

Arbete

Grunden för glasblåsarnas sociala ställning var deras kontroll över arbetet i hyttverkstäderna. Som vi kommer närmare in på nedan hade glasbruksledningen under perioden fram till 1860 ett mycket begränsat inflytande över hur arbetet i verkstäderna utfördes. Många gånger hade bruksledningen inte ens någon kontroll över vad som tillverkades, utan fick nöja sig med att sälja det som glasblåsarna levererade till glasmagasinet. Om Sohlberg var verktyget för att öka kontrollen kan vi förvänta oss att konflikterna mellan Sohlberg och

---

⁵⁷⁷ Då Grönbergs korrespondens inte finns bevarad är det svårt att jämföra de båda förvaltarna.

⁵⁷⁸ L Magnusson 1988 (b) s.125.

⁵⁷⁹ Nisbeth s.17. Vi kan även jämföra med förhållandena på järnbruken där man som regel anställde bergsingenjörer.

glasblåsarna blev som mest tydliga och tillspetsade när det gäller organiseringen av glasproduktionen. Nu vet vi visserligen inte vilka direktiv som Sohlberg fått av sina uppdragsgivare. Önskade de enbart en ökad avkastning på sitt satsade kapital eller ville ägarna också öka sin kontroll över verksamheten inom hyttan? Oberoende av vilka direktiv förvaltaren fått vid bolagsstämman sommaren 1862 var Sohlbergs primära mål troligtvis inte att öka kontrollen, utan att öka produktivitet och avkastning.⁵⁸⁰ Hans föresats var nog att glasbruket skulle gå bra och ge så god vinst som möjligt. Kontrollen bör ses som verktyget att nå dit.⁵⁸¹

Om vi inleder med att titta på hur arbetet bedrevs inom hyttan, verkar det som om man på Kosta hade behållit en äldre arbetsorganisation till skillnad mot konkurrerande glasbruk som Eda och Reimyre. Detta förhållande är förvånande då flera personer vid bruket sedan lång tid kände till hur andra glasbruk organiserade sin glastillverkning. Eric Widlund som hade arbetat som glasblåsare på Eda glasbruk anställdes 1849 på Kosta. Widlund utrustade sin verkstad med två arbetsstolar och behöll dem tills dess han slutade 1865.⁵⁸² Ytterligare belägg för att man inte var okunniga om hur andra glasbruk arbetade finner vi i att inspektor Berzelius, hyttmästare Berg och smed Petter Stenberg reste till Reimyre glasbruk 1844 för att ”utforska den ändrade hytthundradeberäkningen och se arbetet med så många hantlangare.”⁵⁸³

I detta sammanhang är det främst två saker som jag tycker är intressanta. För det första är det förvånande att Kosta glasbruk behållit en äldre arbetsorganisation till skillnad mot en del andra glasbruk. Uppenbarligen var de konkurrerande glasbrukens organisation effektivare. Det var genom att förändra sin arbetsorganisation som Kosta senare kom att öka sin produktivitet.⁵⁸⁴ I min diskussion om hyttverkstädernas arbetsorganisation i kapitel tre drog jag slutsatsen att glasblåsarna genom sitt kunskapsmonopol om glasproduktionen hade makten över hyttverkstäderna. Utifrån det förhållandet måste svaret vara att glasblåsarna inte var intresserade av några förändringar. Om organisationen skulle förändras måste det, under rådande maktförhållanden, ske på glasblåsarnas villkor.⁵⁸⁵ Som vi såg i kapitel tre när

---

⁵⁸⁰ Bolagsstämmoprotokollet finns dessvärre inte bevarat.

⁵⁸¹ Som Lars Magnusson påpekar i sin kritik av Stephen Marglin står effektivitet och kontroll inte i någon motsatsställning till varandra. (L Magnusson 1991 s.198ff)

⁵⁸² Strömberg s.95.

⁵⁸³ *ibid.*

⁵⁸⁴ Ch Johansson s.57.

⁵⁸⁵ Om kampen om och makten över kunskapen om arbetet se M Berg s.169.

Glasblåsarna Eric Widlund (f.1823) och Felix Ekström (f.1859)

jag tog upp löneutvecklingen tjänade glasblåsarna på att den gamla ordningen bibehölls.

Kvar står emellertid att Widlund organiserade arbetet i sin verkstad annorlunda än de andra glasblåsarna. Vi kan därmed tänka oss att Widlunds verkstad hade en högre produktion än de övriga glasblåsarna. Hur en eventuell extra förtjänst delades mellan Widlund och hans lärling måste ha ansetts vara Widlunds ensak. Nu visar det sig att storleken på Widlunds produktion inte nämnvärt avviker från de övriga glasblåsarnas. Om hans sätt att organisera arbetet gav en märkbart högre produktivitet måste den följaktligen ha tagits ut i form av ledighet eller lägre arbetstempo.⁵⁸⁶ Produktivitet i vår mening var troligtvis någonting främmande i ett förkapitalistiskt tänkande där uppgiftens utförande var själva måttet på tiden.⁵⁸⁷ Verkstadens arbetsdag var den tid som det tog att arbeta ur en degel.

I vilken mån de andra mästarna använde sina lärlingar och indragare till att utföra arbetsuppgifter som enligt den ideala modellen tillhörde dem själva kan inte klarläggas. Att det förekom var dock nödvändigt med tanke på hur

---

⁵⁸⁶ Om förindustriella arbetsvanor och tidsuppfattning se exempelvis L Edgren 1987 s.240ff, Le Goff s.43-52, Lundmark s.25-47, L Magnusson 1988 s.278-286 och Thompson 1983 s.188f. Om glasblåsarnas möjligheter att styra arbetsdagens längd se nedan.

⁵⁸⁷ Sandmose s.31ff, Thompson 1983 s.25-37.

utbildningssystemet var organiserat.⁵⁸⁸ Ytterligare fall där det förekom flera yrkeskunniga inom samma verkstad är de så kallade dubbelverkstäderna. Under 1850-talet fanns det verkstäder med två mästare. De nyblivna glasblåsarna Conrad Nyström och Johan Ekström delade exempelvis på en verkstad hyttåren 1854 och 1855.⁵⁸⁹

För det andra, och av intresse i detta kapitel, verkar det inte som om vare sig Sohlberg eller ägarna fick del av de kunskaper och erfarenheter som en del av glasblåsarna uppenbarligen hade. Både Charpentier och Sohlberg var oförstående inför nya arbetsmetoder. Det framkommer dessutom inga planer på att försöka ändra på arbetsmetoderna förrän 1867. Det är svårt att säga om glasbruksledningen tidigare inte varit intresserade av kunskap och därmed kontroll eller om glasblåsarna effektivt slagit vakt om sitt kunskapsmonopol. Kostas glasblåsare hade dock rykte om sig att vilja behålla verkstäderna för sig själva och inte gärna släppa in glasblåsare utifrån. Den 25 april 1849 skriver glasblåsare Widlund till inspektör Berzelius:

Frågas om någon arbetare kan tycka illa vore min tillkomst till Kosta. Ryktet har sagt att Kosta arbetare ej är roade av någon nykommen kamrat. Därom torde ni vara god gifva underrättelse. Jag vill ej tro att förhållandet så är, ty då vore det bra illa.⁵⁹⁰

Vad hände 1867 som medförde att brukets ledning började diskutera förändringar? Just själva förhållandet att man överhuvudtaget kunde föra diskussionen tyder på att arbetsledningen ökat sin kunskap om processen.⁵⁹¹ Utifrån diskussionen om makt, som fördes ovan, kan vi dra slutsatsen att Sohlberg förändrat maktbalansen till sin förmån. Under våren 1867 ger förvaltaren uttryck för en vilja att rationalisera driften. Intressant nog rörde hans funderingar inte verkstadens organisation, utan hans ambitioner stannade vid att sänka lönekostnaderna.

Skulle det bli rätt bra här borde halva mästarantalet vid vitglasugnen vara skickliga arbetare, bibehållandes vid den nu gällande arbetslönen, men den andra hälften kunde vara av medelmåttigare beskaffenhet och avlönas därefter.⁵⁹²

---

⁵⁸⁸ Se delkapitel rekrytering i kapitel fyra.

⁵⁸⁹ Kosta glasbruks avräkningsböcker år 1854-1855.(KGA)

⁵⁹⁰ Brev från glasblåsare Eric Widlund på Eda glasbruk till Berzelius 25/4 1849.(Inkommande brev, KGA)

⁵⁹¹ M Berg s.169.

⁵⁹² Brev från Sohlberg till Charpentier 17/3 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Sohlberg tänkte sig en effektivisering och löneinbesparing genom en arbetsdelning mellan verkstäderna. Detta var i sig inte någonting nytt, utan en logisk fortsättning på den arbetsdelning mellan Kosta och Johanstorp som inleddes tio år tidigare.⁵⁹³ I Kosta skulle det bättre glaslet blåsas medan det vardagliga och enkla skulle göras i Johanstorp.⁵⁹⁴

Inspektör Sohlberg igen

Redan Sohlbergs inledande år som inspektör präglades, utifrån vad som framkommer i hans korrespondens, av bråk och konflikter med såväl glasblåsare som andra arbetare. Han hade exempelvis avskedat formmakaren Wilhelm Petersson, varit i bråk med sliperiverkmästaren Eric Kjellander och blivit stämnd av glasblåsarna Theodor och Victor Scheutz. Dessa konflikter hade dock dels varit av mer personlig natur, dels rört lönerns storlek. Under hösten 1867 började emellertid Sohlberg känna sig mogen att angripa mästarerna på allvar. Hans angrepp rörde hyttverkstäderna, grunden för glasblåsarnas maktställning.

Utifrån brevväxlingen mellan förvaltare och ägare kan vi finna det som antagligen var den utlösande faktorn. År 1867 anställdes en ny glasblåsare vars bakgrund intresserade Charpentier. Glasbruket annonserade efter glasblåsare under våren 1867 och Sohlberg fick via Charpentier ett flertal brev från glasblåsare som sökte arbete.⁵⁹⁵ Tre av dem kallades sedermera till Kosta för att avlägga prov på sina kunskaper.⁵⁹⁶ I augusti när de kommit skrev Sohlberg: ”Avskrift av Temmigs vackra betyg har jag äran innesluta.”⁵⁹⁷ Sohlbergs enda kommentar var som vi ser att det var ”ett vackert betyg”. För Charpentier var det emellertid inte bara ett ”vackert betyg”, utan det var ett betyg som han inte förstod. ”Vad vill det säga att Timmig i betyget kallas färdigmakare. Är han vand vid annan metod än vi hava och kan ej sådan införas?”⁵⁹⁸

---

⁵⁹³ Om glasbrukets ekonomiska utveckling se kapitel två ovan.

⁵⁹⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 19/11 1865.(Inkommande brev, KGA)

⁵⁹⁵ Charpentier skulle annonsera efter såväl slipare som glasblåsare enligt ett brev från Sohlberg till Angerstein 21/4 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁵⁹⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier 4/7 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁵⁹⁷ Brev från Sohlberg till Charpentier 25/8 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) Se även brev från Robert Temmig på Sandö glasbruk till Sohlberg 14/7 1867.(Inkommande brev, KGA)

⁵⁹⁸ Brev från Charpentier till Sohlberg 4/9 1867.(Inkommande brev, KGA)

Den tyske glasblåsaren Robert Temmig som kom från Sandö glasbruk i september 1867 hade uppenbarligen erfarenheter av ett annorlunda arbetssätt. Han hade arbetat som färdigmakare.⁵⁹⁹ Vad som menades med det måste han ha delgivit Sohlberg i samband med att han blev anställd. Sohlberg förstod troligen inte heller betyget. Utifrån det brev som Sohlberg skrev för att besvara Charpentiers fråga måste man dra slutsatsen att han inte hade någon egen erfarenhet av den metod Temmig arbetat efter. Dessutom verkar hans kunskaper om metoden inte vara särdeles djupa. Av hans svar får man intrycket att han nyligen fått sina uppgifter från Temmig.

Arbetsmetoden kan här införas, men jag förmodar att tremansverkstaden här får lov att vara lite större än de nu här befintliga. Jag skall vidare göra mig underrättad av Temmig om förhållandet.⁶⁰⁰

Sohlberg och Charpentier måste ha hoppats på större förtjänster med den nya verkstadsordningen. De handlade direkt och nya organisationen hade införts i två verkstäder ett år senare.⁶⁰¹ Nu borde inte denna kunskap enbart ha besuttits av Temmig. Som jag påpekade ovan kan man inte se Kosta som en isolerad enhet vare sig vad gäller kunskapsspridning eller arbetsmarknad.⁶⁰² Glasbruket ingick, tillsammans med övriga svenska och i viss mån kontinentala glasbruk, i en gemensam arbetsmarknad. Sedan 1840-talets inledning hade det varit en extern rekryteringsgrad på runt 25 % varför en stor del av glasblåsarna måste haft erfarenhet av andra organisationsprinciper än dem vid Kosta.⁶⁰³ Om det användes andra metoder på andra glasbruk måste kunskapen om dem ha varit spridd på Kosta.⁶⁰⁴

---

⁵⁹⁹ Med titeln färdigmakare avsågs den av verkstadens arbetare som var mest kvalificerad och gjorde de avslutande momenten. Han motsvarade mästaren i den senare arbetsdelade verkstaden. Om arbetsorganisation se även kapitel tre.

⁶⁰⁰ Brev från Sohlberg till Charpentier 8/9 1867. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁰¹ Uppgiften fås ur en minnesuppgift avgiven av glasblåsaren Leonard Gleisner (1858-1949) som refereras i Strömberg s.95f.

⁶⁰² Se kapitel fyra och fem ovan. Lars Magnusson menar att förlagssystemets decentraliserade produktionsform medförde att innovationer tenderade att spridas fort mellan hantverkare. (L Magnusson 1988 (b) s.125)

⁶⁰³ Kosta glasbruks avräkningsböcker 1840 och framåt (KGA) samt Ekeberga sockens husförhörslängd. (VLA)

⁶⁰⁴ I kapitel fyra menade jag att kringvandrande glasblåsare och glasförsäljare var en viktig del av kunskaps- och nyhetsförmedlingen. Även om tidningsläsning blev allt vanligare så var naturligtvis de direkta samtalen med människor utifrån fortfarande viktiga. (Fogelberg 1990 s.28) Som vi såg ovan gällde detta uppenbarligen även Sohlberg.

Arbete igen

Låt oss för ett tag släppa rekryterings betydelse som kunskapsöverförare för att fortsätta se på arbetets förändring. Vad innebar de förändringar som Temmigs erfarenheter inspirerade till? Vad hände med hyttverkstäderna från och med 1868 års ugnsgång?⁶⁰⁵

Vi såg i kapitel tre att verkstaden hade en annorlunda organisation under början av 1800-talet än vad den skulle komma att ha vid seklets slut. Glasblåsaren skötte allt kvalificerat arbete inom verkstaden och att han hade två biträden till sin hjälp. Den traditionella hantverksorganisationen motsvarades på Kosta av en glasblåsare, en lärling eller indragare och en brogosse i samtliga verkstäder. Även om organisationsformen påverkats av yrkets specifika förutsättningar återfinns vi den grundläggande hantverksstrukturen inom glashyttans verkstäder. Denna organisation levde kvar på Kosta relativt orubbad fram till 1870-talet. Avräkningsböckerna tar endast upp hyttmästare, glasblåsare, lärlingar, indragare samt brogossar fram till 1860-talets slut.⁶⁰⁶

I en nedteckning från 1940-talet berättar den förre glasarbetaren Arvid Holmström om hur arbetet gick till i en hyttverkstad under 1800-talets första hälft.

Det som här berättas är sakt av en gammal Kostabo 'Gabriell Lelja'. Y den gamla tiden arbetade en glasblåsare på en annan metod - Han hadde en fyrfotad pall han satt på - så hade han två lagom 'lappar av trä' med remmar ock spänne, oppe ock nere, så sattes dessa lappar fast ovan knän för att icke hendra rörelser om så föreföll behövt. Glasblåsaren blåste opp! gorde ben ock fot, 'klepte ock drev opp' - 'Pojkarna' medjälparna i wärkstaden feck fånga-ann. värma-inn, ock inbärarn om sådan fans? bära in, ock elda 'askongn' ock 'svara' för att glasett kyldes 'lagom' varkän 'sprack' - eller 'smältade' ble 'flatah'.⁶⁰⁷

Nu skiljer det nära hundra år mellan verkligheten och uppteckningen varför vi får ha en viss reservation. Ett rimligt antagande är dock att berättaren har rätt i att glasblåsaren i princip ensam utförde det kvalificerade arbetet. Det var

---

⁶⁰⁵ Begreppet ugnsgång användes för att beteckna den period glasugnen var i drift. Ugnarna släcktes ned och murades om under sommaren. Ugnsgången varade som regel från någon gång i augusti till midsommar året därpå och överensstämmer följaktligen inte med hyttåret.

⁶⁰⁶ Jag väljer att kalla glasblåsaren för mästare då han uppfattades som en sådan i sin samtid. Sporadiskt dyker dock titeln gesäll upp.(exempelvis i *Nya Växjöbladet* 25/11 1899)

⁶⁰⁷ Lantbrevbäraren och förre glasarbetaren Arvid Holmström i EU 23784 s.75 (NM).

också glasblåsaren som genom att låta ”pojarna” utföra vissa arbetsmoment stod för yrkesutbildningen.⁶⁰⁸

Verkstaden bestod, enligt uppgifter från glasblåsaren Leonard Gleisner, av tre man fram till 1868 års ugnsgång, men detta år ökade antalet till fem man i hörnverkstäderna.⁶⁰⁹ Gleisners berättelse bekräftas av de uppgifter som kan fås i glasbrukets avräkningsböcker. Samma år, det vill säga 1868, går det att finna glasblåsare som endast uppbar halv lön i avräkningsboken.⁶¹⁰ Två år senare, 1870, ser vi för första gången titeln benmakare, men den till hälften betalda glasblåsaren finns kvar i avräkningsböckerna ytterligare några år in på 1870-talet. Troligtvis motsvarade dessa båda befattningar samma tjänst i organisationen, då de bokfördes på samma sätt och båda hade en halv glasblåsarlön.⁶¹¹ De uppgifter som vi har pekar följaktligen åt samma håll. Avräkningsböckerna visar, som vi såg ovan, en tremannaverkstad. Enligt de uppgifter som Sohlberg ger i sitt brev till Charpentier var tremannaverkstaden den arbetsorganisation som användes i Kosta.⁶¹² Det fanns följaktligen enbart en blåsare per verkstad, varför mästaren, i likhet med den bild som tecknas i uppteckningen ovan, i stort sett måste ha gjort merparten av arbetet själv.

Det gick förvånansvärt fort att förändra en arbetsorganisation vars grundläggande struktur hade använts under mycket lång tid.⁶¹³ Att det gick att genomföra förändringarna snabbt och framgångsrikt omvittnar ett brev som Sohlberg skrev till Charpentier 1876. Han meddelade att den nya produktionsmetoden hade införts i de flesta verkstäderna.

Som herr landshövdingen vet har här sedan flera år tillbaka inrättats sk tvåmansverkstäder, vilka nästan med varje år blivit tillökta med, så att 10 sådana finnes här för närvarande och vari den nya arbetsmetoden är införd. I hvarje sådan verkstad arbeta 1 glasblåsare, 1 benmakare, 1 uppblåsare och 3 indrags och brogossar och genom denna större arbetsstyrka blifver tillverkningen betydligt högre än i en enmansverkstad, var det arbeta 1 mästare med 2 å 3 pojkar.⁶¹⁴

---

⁶⁰⁸ Om yrkesutbildning se kapitel fyra.

⁶⁰⁹ Edward Strömberg hänvisar till denna uppgift i Strömberg s.95f.

⁶¹⁰ Kosta glasbruks avräkningsbok 1868 (KGA).

⁶¹¹ Kosta glasbruks avräkningsböcker 1868-1878. (KGA) Glasblåsaren Gustaf Bergqvist nämner i en uppteckning som rör 1884 inte någonting om lägre betalda glasblåsare, utan säger endast att mästaren tjänade ungefär dubbelt så mycket som en benmakare. (EU nr 25759 s.189(NM))

⁶¹² Brev från Sohlberg till Charpentier 8/9 1867 och 4/10 1876. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶¹³ Om glastillverkning i äldre tid se kapitel tre. Det äldre glasarbetet diskuteras i Seitz och en kortare översikt fås i Nordström 1962.

⁶¹⁴ Brev från Sohlberg till Charpentier 4/10 1876. (Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Det fanns i september 1876 arton verkstäder i Kosta varav tio var så kallade tvåmansverkstäder. Terminologin verkar ha varit oklar. Sohlberg kallade exempelvis organisationen för tremansverkstad 1867. Den oklara begrepps-användningen och bruksledningens dåliga kunskaper om andra glasbruks arbetsorganisation måste tolkas som att de inte hade några omfattande kunskaper av vare sig teoretisk eller praktisk art, utan att de i detta avseende var beroende av glasblåsarna. Detta måste ha fått till följd att det endast var glasblåsarna som kunde utveckla teknik och arbetsorganisation.⁶¹⁵

På knappt tio år ändrade emellertid flertalet verkstäder helt karaktär. Antalet biträden ökade från två till tre samtidigt som det tillkom två nya befattningar, ”upplåsare” och ”benmakare”. Begreppen en- respektive tvåmansverkstad uttrycker i sig den avgörande förändringen - det blev två yrkesmän i verkstaden istället för en. Begreppet tvåmansverkstad bör dessutom tolkas som att upplåsaren inte sågs som en fullärd arbetare, utan att han motsvarade lärlingen. Vilka var de och vad hade de för funktion i verkstaden? Vi kan belysa arbetet i de nya verkstäderna med följande uppteckning.

va dä glas med Fot - Ben ock skål drivett glas, jeck arbetet tell så här, oppblåsaren blåste opp skål - sen to Benmakaren Glas Från anfångarns spik ock klipte å, va' han behövde? först tell ben sen tell fot - sen kom värmarn med sin 'spik' oh 'häftade ann' mett i foten på Glasett, värmde in i Glasognen! Ock sen flydde det invärmda Glasett tell mästaren, denne klepte kant ock värmde sen inn, varefter kanten på glasett drevs opp i vidd ock rätt höjd varefter Mästaren knackade å sett glas i 'askfatet' ... män när dä blåstes dreksglas då jeck dä onnan oppblåsaren oh Benmakaren blåste opp båda oh mästaren drev opp [...]⁶¹⁶

Som vi ser hade benmakaren och upplåsaren tagit över några av glasblåsarens gamla arbetsmoment. Tidigare hade mästaren gjorde all blåsning och drivning för att använda sina båda biträden till enklare uppgifter. Om vi jämför tillverkningen av ett vinglas i stycket ovan med en beskrivning av det tidiga 1800-talets glasproduktion blir skillnaden uppenbar. ”[...] Glasblåsaren blåste opp! gorde ben ock fot, klepte ock drev opp [...]⁶¹⁷

Som jag antydde ovan tror jag inte att förändringarna var så dramatiska som omorganiseringen ger sken av. Jag hävdade i kapitel fyra att glasblåsarna troligtvis använde sina biträden till att utföra även sitt eget arbete. Detta tydliggörs när glasblåsarna blev sjuka, uteblev från arbetet, eller var ute och

---

⁶¹⁵ Jfr. Braverman s.103-111.

⁶¹⁶ Lantbrevbäraren och förre glasarbetaren Arvid Holmström i EU 23784 s.86.(NM)

⁶¹⁷ Lantbrevbäraren och förre glasarbetaren Arvid Holmström i EU 23784 s.81.(NM)

reste. Då klarade indragaren att driva verkstaden under mästarens bortavaro.⁶¹⁸

Samtidigt var det inte alla verkstäder som blev så stora som vi såg ovan. Enligt Sohlberg var det, 1876, endast hälften eller tio av arton verkstäder som var organiserade enligt den nya metoden. Christina Johansson visar att den genomsnittligt arbetade tiden inom verkstäderna inte förändrades särdeles mycket under slutet av 1800-talet. Hennes beräkningar av den genomsnittligt arbetade tiden visar att det fortfarande fanns runt tre personer per verkstad 1875. Nu hamnar hon emellertid fel när hon gör en beräkning av den genomsnittliga verkstadens storlek. Om man tar hänsyn till att verkstäderna hade olika produktionsinriktning finner man att de arbetsdelade verkstäderna ökade sin storlek till 5-6 personer.⁶¹⁹ Samtidigt är det rimligt att ge Sohlbergs uppgifter större tyngd än Johanssons. Vi har ingen anledning att betvivla hans uppgifter om verkstädernas bemanning. Organisationsförändringens centrala moment är dock, vilket Johansson mycket riktigt påpekar, att det genomfördes en uppdelning och uppstramning av verkstadsorganisationen.⁶²⁰

Ovan drog jag slutsatsen att glasblåsarna kontrollerade arbetsorganisationen och därmed arbetsdelningen inom verkstaden under 1800-talets första hälft. Vidare troliggjorde jag att de använde denna kontroll till att efter eget skön överföra arbetsuppgifter till sina biträden. Om nu arbetsdelningen formaliserades innebar detta att de avgörande momenten i arbetsprocessen kom att kontrolleras av arbetsledningen. I kapitel tre såg vi också att lönesystemet ändrades till glasblåsarnas nackdel. De rationaliseringsvinster som glasblåsarna tidigare kunde tillgodogöra sig tillföll nu istället glasbrukets ägare.

---

⁶¹⁸ Ett exempel på att indragaren kunde överta en verkstad ser vi när indragaren Reinhold Henke drev Johan Niklas Söderboms verkstad under tre veckor år 1829. Söderbom led av "sjukdom efter fylleri". (Kosta glasbruks avräkningsbok 1829, KGA).

⁶¹⁹ Enligt Christina Johansson arbetade det genomsnittligt 3,1 personer per verkstad under hyttåret 1875 och mellan 2,71 och 4,19 personer år 1905. Johansson drar utifrån detta slutsatsen att det inte var någon påtaglig ökning av verkstädernas storlek. (Ch Johansson s.68ff) Om man tar hänsyn till att verkstäderna hade olika sammansättning beroende på tillverkning kan man se att vissa verkstäder hade påtaglig numerär tillväxt om vi jämför med vilka förhållanden som rådde under 1800-talets första hälft. Om 10 verkstäder bestod av 5-6 personer (enl. Sohlberg och E.U 23784 ovan) och 8 verkstäder med 3-4 personer får vi ett genomsnitt på 4,1-5,1 personer år 1877. Även om dessa siffror ligger något över Johanssons beräkning (3,1) visar de att en numerär ökning av vissa verkstäder genomfördes. Dessa uppgifter stöds dessutom av uppgifter från glasblåsaren Emil Johansson. Enligt hans uppgifter, som redovisas i Strömberg, bestod hörnverkstäderna 1874 av sex personer medan mellanverkstäderna bestod av fem personer. (Strömberg s.96)

⁶²⁰ Ch Johansson s.69.

Makten över arbetet

Om vi betraktar organiseringen av glasproduktionen på Kosta glasbruk under 1880 är det svårt att se samma likheter med ett förlagssystem som vi kunde se 1840. Skillnaderna är stora jämfört med hur glasbruket var organiserat under 1840- och 1850-talen. Det hade istället snarare blivit ett manufakturverk. Bland annat Anders Florén pekar på att nya maktförhållanden byggdes in i arbetsprocessen i och med denna övergång.⁶²¹ När det gäller hyttverkstäderna är det, som jag påpekade ovan, rimligt att se den begynnande arbetsdelningen som en formalisering av en redan existerande informell arbetsdelning. Skillnaden är att det inte längre var glasblåsaren som kontrollerade fördelningen av arbetet i verkstaden.

Ovan pekade jag på att en förutsättning för att vi skulle få en övergång till manufakturdrift var att bruksägarna lyckades komma i besittning av de kunskaper som hantverkarna hade om produktionen. Att arbetsprocess och arbetsorganisation förändrades i och med att hantverksarbete, antingen organiserat som köp- eller förlagssystem, i olika grad kom att inordnas i en fabriks- eller manufakturorganiserad tillverkning, är uppenbart. En fråga som är svårare att besvara är hur denna förändring i praktiken gick till. Det är också en fråga som forskningen lämnat relativt orörd.

Som vi såg var Sohlberg framgångsrik i så måtto att han fick en ökad makt över arbetsorganisationen och lyckades förändra den till fördel för glasbrukets ägare. Varken maktförskjutningen eller förändringarna borde emellertid ha kunnat genomföras utan motstånd.⁶²² Om någon part försöker flytta fram sina positioner så borde det rimligtvis leda till motreaktioner. Utifrån dessa antaganden kan vi också tänka oss att slutresultatet inte blev riktigt som Sohlberg tänkt sig, utan att han på vissa punkter tvingades kompromissa eller helt avstå från att genomdriva vissa åtgärder.

Nu bör man givetvis fråga sig om förändringarna medförde konflikter. Den övergång från förlags- till manufaktursystem som jag tycker mig se kanske inte märktes i den dåtida verkligheten? Är den enbart en teoretisk konstruktion? Även om den var en realitet gav den kanske inte något genomslag i källorna?

Utifrån den korrespondens som fördes mellan förvaltaren och ägarna framgår det emellertid tydligt att ägarna var medvetna om att deras handlingar stred mot vad glasblåsarna uppfattade som sina intressen. Denna medvetenhet tydliggörs i de varningar som Charpentier med jämna mellanrum sände den

---

⁶²¹ Florén 1994 s.25.

⁶²² M Berg s.169.

nyblivne förvaltaren under 1860-talets början. Som exempel kan vi ta brevet av den 17 januari 1863.

Jag tro vi får vidkännas det ena och andra och jag avråder förvaltaren att i dessa frågor gå för bröstgångar, ty det sätter endast i harnesk, vilket för en man i förvaltarens ställning är högst obehagligt.⁶²³

Nu rör sig samtalet i brevet visserligen inte enbart om hyttarbetet, utan även om att försöka ta ut avgifter av glasblåsarna till fattigvården. Det är därför möjligt att Charpentier inte avsåg arbetsorganisationen.⁶²⁴ Jag tror dock att varningen var aktuell även i denna fråga. I samma brev kommenterar nämligen Charpentier en lönekonflikt.

Av ert nyss ankomna, den 12 daterade brev, ser jag att en del Johanstorps-glasblåsare ännu krångla. Jag befarade dylikt, då man rörde vid arbetslönerna, varmed man får vara försiktig, ehuru skäl nog stundom finnas.⁶²⁵

Vardagligt motstånd

Charpentier befarade att ett alltför självsäkert handlande från hans och de andra ägarnas sida skulle medföra att man fick problem med arbetarna. Om man går i ”bröstgångar”, möts man av ”harnesk”. Vilka reaktioner var det han väntade sig? Vi kan tänka oss att Charpentier trodde det skulle bli motstånd i en öppen och organiserad form. Det är som strejk eller den kollektiv arbetsnedläggelse vi främst tänker oss konflikter på arbetsmarknaden. Nu ser vi emellertid sällan konflikter så tydliga och uppenbara i förfackliga och förindustriella förhållanden. Många gånger finner vi fredligare former av konflikthantering.⁶²⁶

Det som Charpentier väntade sig var kanske snarare ett vardagligt och fredligt artikulerat motstånd. Anders Florén ser i detta handlingar som syftade till att överskrida den ideala organisationen av arbetet.⁶²⁷ Att försnilla och

---

⁶²³ Brev från Charpentier till Sohlberg 17/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

⁶²⁴ Jag tror i och för sig inte att glasblåsarna uppfattade försöket att belägga dem med fattigvårdsavgift som annorlunda än en lönesänkning.

⁶²⁵ Brev från Charpentier till Sohlberg 17/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

⁶²⁶ Österberg 1984 s.12, 1993 s.126-146 och 1995 s.183f.

⁶²⁷ Florén 1987 s.62f och s.81. Om den ideala arbetsorganisationen på Kosta glasbruk se kapitel 4 ovan.

smyghandla var att göra motstånd.⁶²⁸ Nu såg naturligtvis varken Sohlberg eller Charpentier på glasblåsarnas aktiviteter i dessa termer. Sohlbergs reflexioner glider snarare iväg åt det personliga hållet och i ett brev skriver han:

Att höra deras skrävel och prat är så odrägligt, att det förskaffat mig fler ledsamma stunder än någon kan tro, ty då jag höra ett ord mot mina herrar principaler eller till deras förfång så skär det mig i hjärtat, och jag tänker mer därpå än vad nyttigt är. Så länge arbetarna här finga det som de ville var allting bra, men nu unna de icke sina husbönder något, utan vilja skada dem om de ser någon möjlighet att kunna göra det.⁶²⁹

Sohlberg använder istället begrepp som oförskämda, oförnöjda och otacksamma när han beskriver de trilskande glasblåsarna. Han menade att en arbetare inte borde hålla på sin egen rätt, utan hålla ägarnas intressen främst. Citatet griper in i diskussionen kring ”patriarkalism” som kontrakt som fördes i kapitel fem. Om arbetarna tidigare hade tillerkänt bruksledningen en moralisk auktoritet verkar det som om Sohlberg ansåg att de vid denna tid förbröt sig mot detta moraliska kontrakt.⁶³⁰

En sådan tjänare, som icke hava till huvudmål att arbeta för sina husbönders bästa, är sannerligen icke att värdera.⁶³¹

Vi skulle här kunna analysera konflikterna utifrån begreppet ”systemöverskridande handling”. Detta är emellertid en inte helt oproblematiserad utgångspunkt. Om ägarna syftade till att förändra arbetsprocessen, och att de därmed överskred den ditills varande ideala arbetsorganisationen, kan vi inte gärna se arbetarnas aktiviteter som överskridande. Tvärtom, det var ju de som önskade bevara systemet eller kanske snarare försvara den rådande maktbalansen.⁶³² Ett sätt att hålla fast vid begreppen kan vara att se den ideala organisationen som den organisation som ägarna försökte skapa. Det teoretiska problemet har delvis sin botten i vår allmänna svårighet att frigöra oss från vår egen tid och kultur. Det behöver ju inte vara kapitalet som försvarar en organisation

---

⁶²⁸ L Magnusson 1988 (a) s.295ff.

⁶²⁹ Brev från Sohlberg till Charpentier 12/9 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶³⁰ Uttrycket vertikal solidaritet är kanske lämpligare än moraliskt kontrakt. Ulf Magnusson menar att den vertikala solidariteten är en del av de förkapitalistiska produktionsförhållandena.(U Magnusson 1996 s.65)

⁶³¹ Brev från Sohlberg till Charpentier 11/4 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶³² För Florén är det smederna som är de överskridande aktörerna medan faktorerna är de som står för den ideala organisationen.(Florén 1987 s.81)

mot arbetarnas systemöverskridande handlingar. I det här fallet kan vi istället säga att arbetsledningen överskred den ideala konstruktion som var ett resultat av en kompromiss utifrån tidigare maktförhållanden.⁶³³

Ägarnas och förvaltarens handlingar vet vi relativt mycket om. Vi ser dem i form av planering och diskussioner i de brev som sändes dem emellan. Vi kan även se spår av handlingarna i brukets räkenskaper. Det är svårare med glasarbetarnas aktiviteter. De skickade inte brev, utan talade med varandra under arbete och fritid. Enda gången som deras brev finns bevarade är när de sökte arbete. Vi har därför inte möjlighet att följa hur de tänkte och planerade när de ställdes inför olika problem. Vi har endast spåren av deras handlingar i bruksledningens korrespondens och i glasbrukets räkenskaper. Vi kan se om de slutar, får höjd eller sänkt lön. Även om det är svårt att komma åt ett vardagligt motstånd skall vi ändå försöka.

Arbete mot kapital

Förutom att, som nybliven disponent, tillvarata brukets intressen i Grönbergs konkurs, kom Sohlberg tämligen omgående i delo med några glasblåsare. Vid samma bolagsstämma som Sohlberg utsågs till disponent finner vi upphovet till en långvarig lönekonflikt. Vad som hände vid bolagsstämman vet vi inte då protokollet inte finns bevarat. Vad vi däremot vet är att ägarna vid bolagsstämman 1862 beslutade att sänka lönen för åtminstone buteljglasblåsarna.⁶³⁴ Att sänka löner har väl sällan mötts av positiva reaktioner varför de farhågor som Charpentiers uttalade var välgrundade.⁶³⁵

Tre av glasblåsarna, Anders Eriksson, Lorentz Gleisner och Carl Gottfrid Berg accepterade inte att deras löner sänktes. Tvärtom, de gick till offensiv och önskade högre betalning. Istället för en lönesänkning ville de ha samma lön som deras bättre betalda kollega Fredrik Fischer. Bruksledningen gick inte med på någon löneförhöjning. Glasblåsarna gjorde då en framställan om att det beslut som bolagsstämman fattat angående deras löner skulle dras tillbaka.

---

⁶³³ Se Per Bolin Horts diskussion om det patriarkala systemet som en kompromiss mellan företagares och arbetares intressen.(Bolin Hort 1989 s.125-136) Se också kapitel 5 ovan där detta perspektiv anläggs på Kosta.

⁶³⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 3/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

⁶³⁵ Brev från Charpentier till Sohlberg 17/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

Glasblåsarna Gottfrid och Konrad Berg

Deras önskan tillbakavisades av Charpentier: ”Vad beträffar glasblåsarna vid Johanstorp, Erikssons, Gleisners och G Bergs framställning om förändring av de utav intressenterna vid sista bolagsstämman beslutna arbetslönerna, så länder den till svar att någon sådan förändring icke sker, utan må de, om de den icke åtnöjas, genast avflytta.”⁶³⁶

Deras svar var att de vägrade att skriva på de nya kontrakten. Eriksson kom, enligt vad Charpentier skrev, dessutom inte ens när förvaltaren kallade dem till sig för kontraktsteckning.⁶³⁷ De arbetade dock vidare, för den 17 januari konstaterade Charpentier att ”en del Johanstorpsglasblåsare fortfarande krångla”.⁶³⁸ Glasblåsarna ville arbeta vidare utan kontrakt tills nästa bolagsstämma för att få frågan slutligt avgjord. Den 17 januari kunde Charpentier tänka sig att de tre skulle få vara kvar utan kontrakt men redan dagen efter kom det nya och hårdare direktiv:

Jag besvarade igår frågorna om Johanstorps glasbrukare och visade mig då benägen för några eftergifter rörande det av Ericsson och Gleisner äskade arbetet. Jag har nu sovit på saken och kommit på nya tankar. De finga redan i somras kännedom om våra nya villkor, men låtsades icke om annat än att de ville antaga

---

⁶³⁶ Brev från Charpentier till Sohlberg 3/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

⁶³⁷ ibid.

⁶³⁸ Brev från Charpentier till Sohlberg 17/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

dem. Det var åtminstone förhållandet med Gottfrid Berg som jag då talade med därom, och jag vill minnas att Fagerström meddelade att övriga ingått därpå. Och nu har tiden gått förbi och vi har av deras samtycke hindrats förskaffa nya arbetare; nu komma de med inkast och vägran. Detta är i sanning så skamligt, att jag anser dem utan vidare böra föreläggas att antingen tecknar de nya kontrakt eller genast avflytta med antydan att i annat fall vi skola ock göra vår lagliga rätt och bliva dem kvitt gällande. Vi kunna väl något förlora därpå, men å andra sidan är det även nödigt att visa folk, som själva icke hava hederskänsla, utan tro sig kunna lyckas i sina anslag genom krångele och intrig, det man har fasthet nog att icke låta sig huttlas.⁶³⁹

Glasblåsarna lät sig nu inte bara bli avhysta från bruket, utan de stretade mot. Deras nästa drag blev att inte acceptera uppsägningen.⁶⁴⁰ Utifrån vad vi kan få ut av det brev som Charpentier skrev den 6 februari 1863 försökte glasblåsarna hävda att de stod under tjänstehjonslagen och inte var kontrakterade arbetare. De hävdade därmed att de hade rätt att stanna arbetsåret ut. Berg måste ha hotat med att processa, eller i varje fall ansåg Charpentier att Berg mycket väl skulle kunna driva saken till rätten. Deras påstående tillbakavisades emellertid av Charpentier som istället hävdade att de var arbetare på kontrakt. Uppenbarligen var glasblåsarna införstådda i det juridiska innehållet i olika anställningsformer. De var inte bara medvetna, utan var även beredda att driva sin sak inför rätten.

Glasblåsarna valde emellertid att byta strategi. De insåg troligtvis att de inte skulle kunna driva sin sak med framgång.⁶⁴¹ Berg och Gleisner tog istället till det enda maktmedel som de hade tillgängligt. Deras sista men starkaste resurs var att rösta med fötterna, det vill säga att flytta från Kosta och Johanstorp. Det var visserligen vad Charpentier ville, men samtidigt tog de med sig sin kunskap. Gottfrid Berg och hans bror Konrad grundade, som vi såg i inledningen, dessutom ett konkurrerande glasbruk i Bockaskröv (sedermera Rydefors) medan Gleisner återvände till Haga Glasbruk.⁶⁴² Eriksson verkar

---

⁶³⁹ Brev från Charpentier till Sohlberg 18/1 1863.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁴⁰ Att glasblåsare och glasslipare inte accepterade uppsägning återkommer flera gånger under perioden. I Sohlbergs brev nämns glassliparna Kjellander 1/9 1867 och Theandersson 14/7 1872, glasblåsarna Gleisner 3/11 1867 samt Carlsson, Fagerlund 17/3 1876.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁴¹ Enligt Fabriks och hantverksordningen av år 1846 kunde en arbetare lagligen avskedas om han inte accepterade ett erbjudet kontrakt.(fabriks och hantverksordningen 1846 SFS 1846:39)

⁶⁴² Glasbruket hette 1863-1890 Bockaskröv för att sistnämnda år byta namn till Rydefors.(O Nordström 1962 tabell 39 s.161-166) Gottfrid och Konrad Berg var söner till Richard Berg, dvs brorsöner till Reinhold Berg som var hyttmästare i Kosta. Reinhold Berg var enligt Sohlberg delaktig i Rydefors glasbruk.

emellertid ha svält förtretet och skrivit på sitt kontrakt. Ett år senare, i mitten på mars 1864, kommer dock Eriksson in i handlingen igen. Han förnyade sina krav på högre lön. Charpentier var nu mer positiv till att öka hans lön, men han var rädd för att det skulle dra med sig lönekrav från de andra glasblåsarna. Eriksson måste ha pratat om sin lön under våren och sommaren för i november 1864 tar Charpentier ställning.

Förslaget rörande Eriksson kan man finna både gott och icke gott. En ordentlig pålitlig karl, är visst att sätta värde på, men han har verkligen gjort oss krångel, och hans begäran nu av lika förmån med Fischer är densamma som förr blivit avslagen. Månne han ej stanna utan duceur? Sådan bör endast givas mer framträdande arbetare, och mig synes, att Fagerström väl icke borde stå alldeles utan annan man, om Eriksson flyttar. Det är verkligen betänkligt att giva med sig, även om detta skulle inskränkas till att lämna honom 75 rd.⁶⁴³

Eriksson lyckades få sin lön höjd till hyttåret 1865.⁶⁴⁴ Att han var mer framgångsrik kan ha sin förklaring i att tre glasblåsare slutat under föregående år. Sohlbergs seger över bröderna Berg var kanske inte odelat positiv. Charpentiers kommentarer i brevet den 17 september 1864 tyder på att det inte var helt lätt att ersätta en glasblåsare.

Nu var det inte bara Eriksson som ställde till ”krångel” under de här åren. Vi såg tidigare hur Gottfrid Berg och Lorentz Gleisner valde att flytta när deras löner sänktes. Vi finner även andra spår av att lönerna diskuterades bland glasblåsarna. Indragaren Carl Nilsson Fagerlund krävde 1863 att få lön som mästare. Bakom kravet låg ett hot om att flytta. ”Pojken hos Kith, också en Fagerlundare, borde vi bereda plats för. Jag hoppas han är kvar. Är de bröder så må man se till att inte Carl drar den andre med.”⁶⁴⁵ Ytterligare ett exempel från samma år ser vi i att Lorentz Gleisners bror Jacob förhandlade med ett annat glasbruk under sommaren 1863.⁶⁴⁶ Utifrån vad man kan se i breven var åren 1863-1864 en period där lönerna stod i centrum. Enbart Charpentier skrev elva brev med lönefrågan som centralt innehåll.

Vi kan se en uppenbar förklaring till oron. Som nämndes ovan sänktes lönerna för många av glasblåsarna inför hyttåret 1863. Samtidigt var det en ökad efterfrågan på glasblåsare. Mellan 1862 och 1864 etablerades inte mindre

---

⁶⁴³ Brev från Charpentier till Sohlberg 17/9 1864.(Inkommande brev (KGA))

⁶⁴⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 6/10 1864.(Inkommande brev (KGA))

⁶⁴⁵ Brev från Charpentier till Sohlberg 29/5 1863.(Inkommande brev, KGA) Fagerlundaren hos Kith var Carl Johansson Fagerlund (”storkalle”). De var inte bröder utan kusiner.

⁶⁴⁶ Brev från Charpentier till Sohlberg 1/10 och 24/11 1863.(Inkommande brev, KGA)

än sex glasbruk i Sverige, varav tre i Kostas omedelbara närhet.⁶⁴⁷ Det var möjligt att kanalisera ett missnöje i ett realistiskt hot att flytta. Detta hot måste, som vi såg i Erikssons fall, ha ökat möjligheterna till att framgångsrikt driva sina krav. Missnöjet medförde inte bara att man flyttade till redan befintliga anläggningar, utan glasblåsarna tog även egna initiativ till nygrundningar. Gottfrid Berg grundade tillsammans med sin bror Konrad Bockaskruvs glasbruk 1863. Året därpå grundade glasblåsarna Victor Scheutz och Erik Widlund Boda glasbruk.⁶⁴⁸ Därmed kan vi säga att det även förelåg ett hot från glasblåsarnas sida om att starta konkurrerande verksamheter.

Det verkar som om ägarna inte riktigt var överens om hur man skulle förhålla sig till frågan om bruksarbetarnas löner. Kammarherren Angerstein som var en av de aktivare ägarna ville sänka arbetslönerna. Charpentier skrev att han ofta fick brev från Angerstein i frågan, men att han själv inte ville gå med på några nedsättningar.⁶⁴⁹ Sohlberg verkar ha följt Angersteins hårdare linje och försökt öka antalet enheter per hytthundrade. Detta föranledde Charpentier att i augusti 1864 understryka vad han tidigare sagt.

Jag upprepar vad jag på Kosta i detta avseende yttrade: att det är nödvändigt att icke gå bröstgångar, att noga tillse om profiten av förändringarna blir nämvärd, och att förvissa sig om Portners och Kiths kvarstannande. Men jag är övertygad att bruksförvaltaren ingalunda förbiser svårigheten av därigenom uppkomna förvecklingar med arbetarna och därför försiktigt undviker sådana.⁶⁵⁰

Charpentier hade ingenting emot vare sig att förändra glasbruksdriften eller att sänka lönerna, men han insåg att motreaktionerna kunde bli så omfattande att det inte lönade sig. Nu lät sig inte ägarna och Sohlberg nedslås av de bråk som pågått sedan 1863. Inför hyttåret 1865 var det åter aktuellt med lönesänkningar.

---

⁶⁴⁷ O Nordström 1962 tabell 39 s.161-166.

⁶⁴⁸ Om Boda glasbruks grundande se O Nordström 1964 s.11-20. I Kostas närområde etablerades även Skoga glasbruk, dock ej av glasblåsare från Kosta. För en genomgång av glasindustrins utveckling under perioden se kapitel två ovan.

⁶⁴⁹ Brev från Charpentier till Sohlberg 20/2 1864.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁵⁰ Brev från Charpentier till Sohlberg 18/8 1864.(Inkommande brev, KGA) Han hänvisar bland annat till ett brev han skrev till Sohlberg där han pekar på den tilltagande konkurrensen från andra glasbruk.(Brev från Charpentier till Sohlberg 27/3 1863.(Inkommande brev, KGA)

Emellertid ansåg han [Kostas kommissionär i Stockholm] några jämkningar i avseendet på antalet styck per hytthundrade, behövligen och skall därom tala med bruksförvaltaren.⁶⁵¹

De nya lönesänkningarna aktualiserades av att glasbrukets kommissionär i Stockholm, Daniel Johansson, ansåg att glasbruket tog ut ett för högt pris för sitt glas. Charpentier verkar ha tagit Johanssons synpunkter till sig, men han manade till försiktighet. Det var viktigt för glasbruket att de båda vitglasblåsarna Portner och Kith stannade kvar. De bedömdes som skickligast och mest värdefulla. De övriga glasblåsarna verkar man däremot ha sett som umbrella. Tankesättet lyser igenom i flera brev för att senare formuleras som en tydlig strategi. Första gången vi kan finna den är i samband med att vitglasblåsarna Viktor Scheutz och Erik Widlund köpt en hemmansdel i byn Fällanderkvara för att där anlägga ett glasbruk.⁶⁵²

Emellertid skola de väl uppsäga sina kontrakter, då tillfälle blir och bättre skaffa anställning åt våra yngre skickliga blåsare och lärlingar samt jämkna på avlöningen om vi det vilja.⁶⁵³

På våren 1866 diskuterades återigen lönesänkningar och det verkar som om Portner och Kith ”i godo har ingått på att öka en del i farten i hyttan.”⁶⁵⁴ Den direkta orsaken var att Reimyre sänkt sina priser men frågan är om det var den enda.⁶⁵⁵ Vi skulle kunna se en bakomliggande orsak till oron på Kosta i att bruksledningen ville byta ut en del av sina glasblåsare. Charpentier talar klarspråk i samband med att formmakare Pettersson hade blivit uppsagd.

För min del ansåg jag det ganska väl att bliva utav med Pettersson och jag fattar ej rätt kammarherrens beredvillighet att medgiva hans kvarstannande, då han flera gånger yrkat på hans avskedande. Medlidande är gott att hava men det är icke tid däruti, då glasfabrikerna mer och mer sjunka i avkastning. Orsaken till detta sjunkande är i själva verket icke arbetslönernas höjd, ehuru dessa naturligtvis bidraga, icke obetydligt, utan tullens nedsättning med omkring 25%, och meningen är att sänka dem ännu mer. Vi måste vara betänkta på vad som kan motverka detta, och [?] först och främst att ej belamra sig med odugligt folk.⁶⁵⁶

---

⁶⁵¹ Brev från Charpentier till Sohlberg 18/8 1864.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁵² På hemmanet Fällanderkvara i Algutsboda socken anlades Boda glasbruk. Om detta glasbruks grundande se O Nordström 1964 s.11-20.

⁶⁵³ Brev från Charpentier till Sohlberg 6/10 1864.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁵⁴ Brev från Sohlberg till Charpentier 22/4 1866.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁵⁵ Om nedgången på Reijmyre glasbruk under 1860-talet se Fogelberg 1960 s.142.

⁶⁵⁶ Brev från Charpentier till Sohlberg 12/4 1866.(Inkommande brev, KGA)

Om en lönesänkning medförde att de som man inte ville ha kvar flyttade var alltid något vunnet. Pettersson var kanske inte så oduglig, för en vecka senare skrev Charpentier om Pettersson: ”oskicklig anser jag honom icke vara men lat och stursk.”⁶⁵⁷

1867 har de tidigare lösare tankarna formulerats som en medveten strategi. Sohlberg skrev till Charpentier när han fått vetskap om att glasblåsarna Portner och Eriksson hade köpt Haga glasbruk.

Skulle det bli rätt bra här borde halva mästarantalet vid vitglasugnen vara skickliga arbetare bibehållandes vid den nu gällande arbetslönen, men den andra hälften kunde vara av medelmåttigare beskaffenhet och avlönas därefter.⁶⁵⁸

Det vi ser är inte ett tecken på att man från glasbruket ville dela upp arbetet inom verkstäderna, utan det Sohlberg syftar på i sitt brev är möjligheten av att i större utsträckning dela upp arbetet mellan verkstäderna. De glasblåsare som var av ”medelmåttig beskaffenhet” skulle göra enklare glas till en lägre lön än de skickliga som skulle göra det svårare glaset. I kapitel fyra visade jag att två indragsskarlar, Frans Oscar och Nils Gustaf Petersson, blev glasblåsare under de här åren. Det är troligt att deras befordran var en del i denna strategi.

Anders Florén skiljer i sin undersökning av Jäders bruk mellan fördelnings- och strukturkonflikter.⁶⁵⁹ Med fördelningskonflikt avses en konflikt med utgångspunkt tagen i arbetarnas löner. Den oro som vi kan märka i såväl Kosta som Johanstorp under 1860-talets inledning tog huvudsakligen formen av fördelningskonflikter, det vill säga konflikterna rörde sig kring hur arbetets frukter skulle fördelas. Ägarna ville sänka arbetslönerna samtidigt som det framfördes krav på höjda löner från arbetarnas sida. Men vi finner också inslag av strukturkonflikt i händelserna. Tankarna på att dela arbetet mellan verkstäderna innebar att Sohlberg måste få kontroll över vilka verkstäder som gjorde vad. Han måste överta en del av hyttmästarens traditionella maktområde. Det var också under 1860-talets mitt som konflikten mellan hyttmästaren Reinhold Berg och Sohlberg blev akut.⁶⁶⁰ Strukturkonflikten är i grunden annorlunda då den ifrågasätter kontroll och ägande av arbetskraft och arbetsmedel.⁶⁶¹ För åtminstone fyra glasblåsare var lösningen på konflikten att

---

⁶⁵⁷ Brev från Charpentier till Sohlberg 19/4 1866.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁵⁸ Brev från Sohlberg till Charpentier 17/3 1867.(Ulrik Sohlbers brevkopieböcker, KGA)

⁶⁵⁹ Florén 1987 s.195ff.

⁶⁶⁰ Se korrespondens mellan Sohlberg och ägarna från perioden.(Inkommande brev och Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁶¹ Florén 1987 s.195.

förändra sin position i förhållande till arbetsmedlen. Nu hade de inte några möjligheter att komma åt glasbrukets egendom, det vill säga tillskansa sig äganderätten till sin verkstad, utan för att behålla och stärka sin kontroll var de tvungna att anlägga egna glasbruk. I kapitel fyra visade jag att detta var ett fullt realistiskt tankesätt för en glasblåsare.

Arbete och marknad

I kapitel fyra hävdade jag att vi svårigen kan tala om lönearbete under perioden fram till 1860. Glasblåsarna ansåg inte att de sålde sin förmåga att arbeta under en viss tid. Jag argumenterade istället för att de såg sig som varuproducenter. Denna negativa syn på lönearbete var inte specifikt för glasblåsare, utan var en allmänt spridd uppfattning i det förindustriella Europa.⁶⁶² Uppfattningen att en glasblåsare var en producent snarare än en lönearbetare omfattades även av den lokala överheten. I kyrkobokföringen titulerades exempelvis glasblåsarna som glasfabrikanter fram till 1880-talet.⁶⁶³

Glasblåsarnas tolkning av situationen kan därmed ha varit att Sohlberg inte sänkte arbetslönerna vid glasbruket, utan att han sänkte priserna på det glas som levererades i glasmagasinet. Att det är relevant att tala om pris istället för lön stöds som vi såg ovan av att glasbrukets kommissionär i Stockholm ansåg att ”några jämkningar i avseendet på antalet styck per hytthundrade” var nödvändiga.⁶⁶⁴ Även själva avlöningstermen ”hytthundrade” implicerar en syn på glasblåsarna som varuproducenter. Det var inget ackord i vår moderna mening, utan snarare ett uppgiftsorienterat betalningssystem. Att glasblåsarna ännu under 1860-talet ”sålde” sin glastillverkning framgår av det kontrakt som glasbruket tecknade med glasblåsare Jacob Gleisner 1864. I kontraktets femte paragraf uppmanas Gleisner bland annat att leverera sin produktion i tid.

Då ordning och skick vid verket är av största vikt för både ägare och arbetare, tillhör det Gleisner, att i rättan tid uti magasinet leverera det för veckan tillverkade glaset, att icke göra resor under arbetstiden, och att föregå sina indrags- och hjälpegossar med hedrande föredöme [...]⁶⁶⁵

---

⁶⁶² Hill s.219ff. Se även Harnesk 1990 s.141-148.

⁶⁶³ Ekeberga m.fl. socknars husföhrslängder. För en diskussion av titlarna se delkapitel identitetsmarkörer (i kapitel fyra) ovan.

⁶⁶⁴ Brev från Charpentier till Sohlberg 18/8 1864.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁶⁵ Kontrakt mellan Kosta glasbruk och glasblåsaren Jacob Gleisner.(Kosta glasbruks samling av kontrakt, KGA)

Även om konflikterna delvis fördes i termer som ”arbetslöner” och ”lönesänkningar” går det att finna exempel på ett annat språkbruk. Sohlberg talar exempelvis om ”nödvändigheten av att sänka styckepriser”. I kapitel fyra såg vi att glasblåsaren under 1860-talet ägde rätten till sin verkstads inkomster även om han inte hade varit närvarande vid produktionen. Utifrån exemplet med Carl Nilsson Fagerlunds studieresa är det omöjligt att tala i termer av lön.

Om glasblåsarna i första hand såg sig som varuproducenter är det troligt att de fortfarande hade, eller upplevde sig ha, viss kontroll över de produktionsmedel som användes vid glastillverkningen. Med detta menar jag inte en formell kontroll utifrån ägande, utan istället en informell kontroll som grundades på sedvänja och rådande maktförhållanden. Mycket tyder på att glasblåsarna hade en informell rätt till sina verkstäder under 1800-talets första hälft.⁶⁶⁶ Som exempel kan vi se vad som hände med fönsterglasblåsaren Johan Gustaf Brauers verkstad när han blev sjuk i mitten av 1820-talet. Frågan kommer upp i ett brev från Elisabeth Catharina Angerstein till Kostas förvaltare Herman Vogt. I brevet refererar hon till ett möte med en annan ägare Magnus Heerman:

Han [Magnus Heerman] uppläste för mig ett brev från Johan Diedrich Brauer däruti han till sin framtida säkerhet begär att få sin brors potta, som han nu arbetar uti, nästa ugnsgång. Heerman fann rättvist att Johan framför sina andra kamrater bör hafva den, [...] ⁶⁶⁷

En rimlig tolkning av episoden är att Johan Diedrich Brauer ansåg sig ha rätt att ta över verkstaden efter sin bror. Detta motiveras i brevet av släktskapet och att Johan Diedrich själv arbetade i verkstaden. Då saken diskuterades på detta sätt måste han ha skickat ett brev till Magnus Heerman där han hävdade denna ”rättighet”. När Heerman såg det som ”rättvist” att Brauer fick verkstaden bekräftade han glasblåsarnas traditionella rättigheter. Glasbrukets ledning kunde följaktligen inte själva besluta vilka som skulle inneha verkstäderna, utan det fanns ett traditionellt befordringssystem utom ledningens kontroll. Det är troligtvis det som glasblåsaren Widlund syftar på när han skrev att kostaglasblåsarna var avoga mot nykomlingar.⁶⁶⁸

---

⁶⁶⁶ Jfr. U Magnusson 1996 s.42f.

⁶⁶⁷ Brev från Angerstein till Vogt 23/4 1824.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁶⁸ Brev från glasblåsare Widlund till Berzelius 25/4 1849.(Inkommande brev, KGA)

Kan vi se några tecken på att detta förhållande kvarstod under perioden 1860-1880? Enligt glasblåsaren Knut Bergqvists hågkomster handlade glasblåsarna i Kosta med rätten att arbeta ur deglar. Om någon mästare ville sluta tidigare en lördag, sålde han sin degel till en annan mästare. Bergqvist daterar inte uppgiften, men i och med att han började arbeta som hyttpojke 1881 torde hans uppgifter röra tiden från 1880-talet.⁶⁶⁹ Att man kunde sälja sin degel innebär att en annan glasblåsare kunde leverera glaset från såväl sin egen som den köpta degeln. Att de själva sålde rätten till arbete måste tolkas som att glasblåsarna ännu under 1880-talet hade viss kontroll över såväl verkstäder som produktion. Deras degelförsäljning innebär att glasblåsaren ännu under 1880-talet kan sägas ha sålt sin glasproduktion.⁶⁷⁰

Vid sidan om leveranserna till glasmagasinet såldes mindre mängder glas till privatpersoner utanför glasbruket. Glasblåsarnas inofficiella försäljning kan liknas vid fenomen som ”förnillning” och ”smyghandel”. Kring de småländska glasbruket såldes långt in på 1900-talet exempelvis kaffekupor av glasarbetare. Dessa var många gånger resultatet av att hyttpojkar övade på rasterna.

Ordning

Ovan har jag visat att glasblåsarnas informella rätt till verkstaden angreps och att de troligen också till stor del förlorade den. Detta hindrade givetvis inte att de periodvis åter kunde hävda rätt till eller kontroll över specifika verkstäder. Jag tror emellertid att glasblåsarnas informella ägande av verkstäder som en allmänt omfattad princip hade försvunnit inom glasindustrin mot slutet av 1870-talet. Den yttersta förklaringen till denna förändringsprocess såg jag i att makten förskjutits till bruksägarnas förmån. En annan närliggande förklaring är att arbetsledningen hade lyckats tillskansa sig tillräcklig kunskap för att kunna förändra arbetsorganisationen.

Vi såg i kapitel två att såväl Kosta glasbruk som branschen i stort började specialisera sitt sortiment. På Johanstorps glasbruk förlades från 1858 produktionen av ”enklare” sorter som butelj- och grönglas medan man bibehöll tillverkningen av vit- och fönsterglas på Kosta. År 1869 överfördes fönsterglastillverkningen till Johanstorp medan småglastillverkningen flyttades tillbaka till Kosta. Kosta blev därefter en mer renodlad småglashytta med

---

⁶⁶⁹ Glasblåsare Knut Bergqvist i LUF 12431 s.2.(LUF)

⁶⁷⁰ Om smyghandel i det förindustriella hantverket se L Magnusson 1988 (a) s.287-297.

produktion av vit- och grönglas. Dessa produktionsförändringar medförde att ett flertal mästare tvingades flytta från Kosta till Johanstorp.⁶⁷¹ Som följd av den förändrade produktionsinriktningen på Kosta och utlokaliseringen av fönsterglastillverkningen splittrades mästargruppen.

Ett område som skulle vara intressant att se närmare på är i vilken mån glasblåsarna själva kunde avgöra vad de ville producera. Som framgår nedan hade bruksledningen under 1800-talets första hälft stundtals problem med att bestämma vilket glas som skulle tillverkas och vem som skulle göra vad. Bengt Berglund menar, utifrån Thompson och Pollard, att behovet av kontroll ökar när en industriell arbetsorganisation införs.⁶⁷² Även om Berglund i sammanhanget inte specifikt behandlar produktionen, utan införandet av ordningsregler, kan man göra en koppling till glasblåsarnas möjligheter att välja vad de ville göra. Att arbetaren gör det han beordras är en av grunderna i en industriell arbetsorganisation. Jag har också visat i kapitel två att glasbrukets produktsortiment blev allt större och mer komplext vilket innebär att bruksledningens behov av att styra tillverkningen i de enskilda verkstäderna borde ha ökat. Lars Magnusson menar att övergången till en centraliserad produktion i mycket var pådriven av ägarnas önskan att bättre kunna styra såväl sortiment som leveranstider.⁶⁷³

Glasblåsarnas frihet var beroende av den rådande maktbalansen varför den aldrig var oinskränkt. På samma sätt kan vi säga att bruksledningen aldrig tillskansade sig en fullständig kontroll över produktionen. Som vi såg ovan kunde glasblåsarnas under 1880-talet handla med rätten att arbeta ur deglarna. Frågan jag ställer mig är i vilken mån denna maktförskjutning märktes när det gäller det dagliga arbetet i hyttan. I vilken utsträckning förändrades mästararnas möjlighet att styra produktion och arbetsuppläggning? Problemet kommer upp till ytan i december 1869. Charpentier kommenterade i ett brev till Sohlberg en del ”dunkla ord” han hade hört. Enligt dessa rykten var ”ordningen och disciplinen i hyttan ej den bästa”. Charpentier menade att ansvaret visserligen låg på hyttmästaren men att det ytterst var Sohlberg som svarade för att disciplinen var god.⁶⁷⁴ Ordningen upprätthölls följaktligen av glasblåsarna själva så länge hyttmästaren var en glasblåsare. En vecka senare förtydligade Charpentier sin kritik mot Sohlberg.

---

⁶⁷¹ Om glasbrukets ekonomiska utveckling se kapitel två.

⁶⁷² Berglund s.250ff och 259.

⁶⁷³ Magnusson 1988 (b) s.124f.

⁶⁷⁴ Brev från Charpentier till Solberg 5/12 1869.(Inkommande brev, KGA)

Då jag yttrade mig om ordningen och disciplinen i hyttan, kan väl hända att jag begagnade uttryck, som voro för skarpa. Jag har sällan tid att väga orden. Men meningen var, att blåsningen icke bedrevs efter order från kontoret, utan mera efter blåsarnas eget tycke, så att det som förr ofta händt tillverkades lättare sorter varpå de fingo större förtjänst, istället för andra beställda.⁶⁷⁵

Efter ytterligare en vecka kom Sohlbergs svar. I sitt brev beskriver han inledningsvis det ideala förhållandet, det vill säga hur det var tänkt att gå till.

Varje afton upplämnas i hyttan beställningsnota för kommande arbete och följes den ganska ordentligt då glaset är sådant att de beställda sorterna därav kunna tillverkas. I annat fall anmäles förhållandet och får man då lov att arbetarna tillverka andra sorter som glaset kan vara tjänligt till.⁶⁷⁶

Han fortsätter med att själv ta upp ett fall av ”oordning” som inträffat under det gångna året. Det är möjligt att han misstänker att det är följande händelse som ligger till grund för Charpentiers kritik.

Att det någon gång händer att arbetarna göra annat än som är beställt kan icke nekas men sådant inträffar sannerligen mycket sällan och göres genast anmärkning däremot. Under denna ugnsgång har mig veterligen icke varit något bråk om sådant med någon annan än Nyström som icke ville göra vad [bokhållare] Fagerström beställde av honom, då de blevo lite okontanta.⁶⁷⁷

En slutsats som kan dras ur brevväxlingen är att Charpentier ansåg att ”oordning” i första hand innebar att glasblåsarna inte arbetade efter order från kontoret, utan att de tillverkade vad de själva ville. Av hans brev framgår att detta förhållande hade förändrat sig till ägarnas fördel. Samtidigt är det uppenbart att det fortfarande upplevdes som ett problem. Charpentiers förklaring var att glasblåsarna gärna ville tillverka lättare sorter för att öka sina förtjänster. Detta kan utifrån Florén betraktas som en form av vardagligt motstånd, även om det direkta syftet med handlingen inte var att utmana bruksledningen. Att tillverka vad man ville överskred det av bruksledningen normerade sociala förhållandet.⁶⁷⁸ I Sohlbergs svar ser vi också motståndet

---

⁶⁷⁵ Brev från Charpentier till Sohlberg 12/12 1869.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁷⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier 19/12 1869.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁷⁷ Brev från Sohlberg till Charpentier 19/12 1869.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁷⁸ Jfr. Florén 1994 s.32. Samtidigt var det givetvis så att glasblåsarna försökte hävda andra normer än bruksledningen.

explicit: Nyström ville inte göra de sorter som han blev ålagd då han blev ”okontant” med Fagerström. Senare i samma brev antyder Sohlberg att Nyströms skäl troligen också var ekonomiska: ”Oss emellan sagt är Nyström en ordentlig karl, men obeslutsam, gnider allt vad gnidas kan, samt vurmar för glasbruksanläggningar.”⁶⁷⁹ Det verkar inte ha varit en engångsföreteelse när det gäller Nyström, för i mars 1870 skriver Sohlberg: ”[...] och har jag särskilt det emot honom att han icke gärna göra vad som beställes och [jag] har senast under denna vecka fått göra anmärkning emot honom.”⁶⁸⁰

Vi ser hur två kulturer stå mot varandra, glasblåsarna ville fortsätta leva ”sitt fria liv” som de levtt tidigare medan bruksledningen önskade mera av ordning och disciplin.⁶⁸¹ Hur förhållandet mellan ”ordning och disciplin” å ena sidan och ”hantverkarens frihet” å andra kom att gestalta sig blir därför en konkret mätare på maktbalansen.

En andra slutsats som vi kan dra är att glasblåsarna tillsammans med hyttmästaren fortfarande hade stor makt över vad som kunde och därmed skulle tillverkas. Det var de som avgjorde vad glasmassan kunde användas till. Sohlberg lämnade, som vi såg ovan, varje kväll en lista till hyttan inför morgondagens arbete. Detta lämnade större utrymme för glasblåsarna att styra verksamheten än om arbetet direkt hade styrts av någon förman. Vi kan också tänka oss att en glasblåsare valde att göra större pjäser om han av någon anledning ville sluta tidigare eller om man ville hålla en lägre arbetstakt.⁶⁸² Att man kunde styra tiden med hjälp av att välja viss tillverkning framkommer också i uppteckningar från 1940-talet.

Om han ville ha fritt tidigare en dag, så ställde han det så att bara stora saker gjordes, då givetvis glaset i degeln tog slut ganska fort. Jag minns en av mästarna som höll sig med häst och åkvagn. Han ville alltid ha fritt tidigt om lördagarna, särskilt på sommaren, ty efter arbetets slut tog han då sitt ekipage och åkte ut till någon sjö för att vara där och fiska över helgen.⁶⁸³

---

⁶⁷⁹ Brev från Sohlberg till Charpentier 19/12 1869.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA) I september samma år förklarade Sohlberg för Angerstein varför kvaliteten ibland var dålig. ”Det bliver nödvändigt att hålla efter glasblåsarna så att de icke fuska, vilket de gärna vilja för att kunna förtjäna mycket.”(Brev från Sohlberg till Angerstein 26/9 1869, Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁸⁰ Brev från Sohlberg till Charpentier 24/3 1870.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁸¹ Se exempelvis Stearns s.626-655.

⁶⁸² Ett flertal exempel på att detta förekom ännu under 1880- och 1890-talen ges i uppteckningsmaterialet.(EU och LUF). Som exempel kan ses glasblåsaren Knut Bergqvist i LUF 12431 s.2. Se härom även L Edgren 1987 s.241f och Thompson 1983 s.9-61.

⁶⁸³ *Glasbruksminnen* s.106.

Vi kan även se exempel på andra oordningar som måste inverkat på arbetsdisciplinen.⁶⁸⁴ Alkoholförtäringen borde, liksom den gjorde vid andra hantverksindustrier, ha upplevts som ett problem.⁶⁸⁵ Sohlberg klagade också upprepade gånger över att det dracks både ”bier och brännvin” i hyttan. Hans fördomanden rörde inte bara glasblåsarnas ”liderlighet”, utan han menade också att de försummade sina arbeten.⁶⁸⁶ Nu bör man visserligen förhålla sig skeptisk till Sohlbergs uttalanden. Det är i allmänhet de som han hade konflikter med som ”rumlade” eller var ”liderliga fyllbultar”. Mycket tyder dock på att glasblåsarkulturen i Kosta inte avvek från den generella bild vi har av förindustriella hantverkarkulturer i detta avseende. Man kan undra över vad som tillverkades vid följande tillfälle: ”Nyligen hade en del av våra glasblåsare tagit sig för att under arbetstiden slå sig på rummel i hyttan, söpo brännvin och skickade till fru Grönberg bud efter bier.”⁶⁸⁷ Om supandet var omfattande under arbetstid borde det haft konsekvenser för kvaliteten på produktionen. Dessutom borde en hög alkoholkonsumtion innebära att arbetare blev sjuka eller rent av uteblev från arbetet. Ytterligare en del av denna kultur var våldet, bråken och slagsmålen.⁶⁸⁸ Sohlberg gick i sina brev till storms mot såväl superi som våld. I ett brev den tredje december 1875 avisade han två arbetssökande glasblåsare med att ”de äro dels storsupare och dels slagskämpar.”⁶⁸⁹ Våldets inverkan på arbetsdisciplinen var kanske inte så stor, utan Sohlbergs angrepp riktades troligen mot kulturen i stort. Vi kan också se ett exempel på våldets inverkan på arbetet i följande händelse:

Vår byggmästare Lindgren på Johanstorp har under brottning med glasblåsaren O Fagerlund avbrutit sitt ena ben, så att han länge lärer få hålla sig inne.⁶⁹⁰

Det är svårt att direkt se några utvecklingstendenser i det material som jag har använt. Utifrån det faktum att Sohlberg hela tiden återkommer till ordningsfrågan kan vi dock misstänka att bruksledningen hade problem med arbetsdisciplinen under hela undersökningsperioden. Det verkar dock inte ha förekommit några speciella ordningsregler på glasbruket. Utifrån vad som

---

⁶⁸⁴ U Magnusson 1996 s.79ff.

⁶⁸⁵ Se exempelvis L Magnusson 1988 (a) s.40-56.

⁶⁸⁶ Brev från Sohlberg till Charpentier exemplvis 25/1 1872, 10/3 1874 och 7/5 1875.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA).

⁶⁸⁷ Brev från Sohlberg till Charpentier 10/3 1874.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁸⁸ Ottosson 1995 s.9.

⁶⁸⁹ Brev från Sohlberg till Charpentier 3/12 1875.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁹⁰ Brev från Sohlberg till Angerstein 11/6 1871.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

hittills framkommit avtog troligtvis de disciplinära problemen. Disciplin och ordning definierades utifrån bruksledningens arbetsmoral. Om bruksledningens makt över arbetsprocessen stärktes under perioden borde utrymmet för glasblåsarnas traditionella beteende ha minskat. Detta får dessutom empiriskt stöd av Charpentiers påpekande att ”det var värre förr”.⁶⁹¹

Jag tror dock att man gör det lite för enkelt för sig om man ser det som att bruksledningen utvecklades i kapitalistisk riktning medan glasblåsarna fortsatte med sina förindustriella vanor. Även glasblåsarnas strategier borde ha förändrats. Deras sätt att tänka och bete sig borde rimligen ha påverkats av att såväl glasbruket som världen förändrades.⁶⁹² De disciplinproblem som Charpentier och Sohlberg upplevde behöver inte enbart syftat på glasblåsarnas förindustriella arbetsvanor. I september 1867 förklarade Sohlberg brister i produktionens kvalitet med att glasblåsarna ökade tillverkningsgenomgången genom att fuska och slarva: ”Det bliver nödvändigt att hålla efter glasblåsarna så att de icke fuska, vilket de gärna vilja för att kunna förtjäna mycket.”⁶⁹³ Som jag antydde ovan kan Sohlberg i sin kritik av glasblåsarnas beteende ha använt ett förindustriellt språkbruk även om glasblåsarnas handlingar var ”moderna” och ”rationella”.⁶⁹⁴

Sliperiverkmästaren Eric Kjellander kan ses som ett exempel på hur Sohlbergs omdömen förändras. Han betecknades av Sohlberg som en mycket skicklig och duktig glasslipare fram till hösten 1866. Inför hyttåret 1867 ville Sohlberg sänka glassliparnas löner, vilket Kjellander inte accepterade. Han förnyade inte sitt kontrakt, utan sade upp sig. Istället köpte han en fastighet med ett vattenfall och projekterade ett eget sliperi.⁶⁹⁵ Sohlbergs vanligaste omdöme blev efter detta istället att Kjellander var en ”lat, stursk och näsvis supare”.⁶⁹⁶

Ett annat exempel finner vi i glasblåsaren Conrad Nyström som Sohlberg i flera brev anklagade för ohörsamhet mot förman. Ovan såg vi också att tolkningen att Nyström skulle vara ”bråkig” kan ifrågasättas. Sohlbergs bild är snarare att Nyström var snål och sparsam och att han ”gnider allt vad gnidas kan”.⁶⁹⁷ I brevet framgår dessutom att han planerade och pratade om att anlägga nya glasbruk. Han satte liksom många andra glasblåsare in pengar på

---

⁶⁹¹ Brev från Charpentier till Sohlberg 12/12 1869.(Inkommande brev, KGA)

⁶⁹² Se kapitel fem.

⁶⁹³ Brev från Sohlberg till Angerstein 26/9 1867.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁹⁴ L Magnusson 1988 (a) s.22ff och U Magnusson 1996 s.78ff.

⁶⁹⁵ Fastigheten var densamma som hans far Lars Kjellander hade bebott och använt som sliperi under 1820-talet.

⁶⁹⁶ Brev från Sohlberg till olika ägare under september och oktober 1866.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁶⁹⁷ Brev från Charpentier till Sohlberg 19/12 1869.(Inkommande brev, KGA)

Kostas glasblåsare omkring 1990

sparbanken.⁶⁹⁸ Han lånade även ut pengar och handlade med växlar.⁶⁹⁹ Han planerade att öppna en kommissionsfirma i Malmö men fann att de höga hyrorna skulle medföra dålig lönsamhet.⁷⁰⁰ Han funderade också ett tag på att tillsammans med sin svåger bli kommissionär i Stockholm.⁷⁰¹ År 1870 satsade han sitt kapital först på ett delägarskap i Transjö glasbruk, för att 1871 grunda Pukebergs glasbruk. Nyströms dryckes- och arbetsvanor avvek troligtvis inte nämnvärt från de övriga glasblåsarnas men hans ekonomiska planeringsperspektiv verkar ha varit ganska långt. Förutom att han, till skillnad mot

---

⁶⁹⁸ Kosta glasbruks avräkningsböcker.(KGA)

⁶⁹⁹ Brev från Sohlberg till Angerstein 1/4 1869.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁷⁰⁰ Brev från Sohlberg till Angerstein 3/7 1870.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

⁷⁰¹ Brev från Sohlberg till Angerstein 5/9 och 23/12 1869 samt 3/7 1870.(Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker, KGA)

Benjamin Franklin, slösade bort en del av sina penningar på brännvin, faller Nyström ganska bra in i Webers bild av den kapitalistiska entreprenören.⁷⁰² Nyströms långa planeringsperspektiv var tydligen inte oförenligt med hans i övrigt traditionalistiska livsstil.⁷⁰³ Jag har svårt att tänka mig att han var unik i detta avseende.

Sammanfattning

I kapitel sex har jag försökt att lyfta fram hur relationerna mellan glasbrukets ledning och glasblåsarna ändrades under perioden. Diskussionen har huvudsakligen berört hur bruksledningen och glasblåsarna såg på glastillverkningens organisation. Inledningsvis visade jag att relationerna mellan glasbrukets ledning och glasblåsarna troligtvis var relativt konfliktfria under perioden fram till 1862. Inspektorererna Berzelius och Grönberg hade av allt att döma ett mycket gott och bitvis förtroendefullt förhållande till glasblåsarna. Brevmaterialet är dock begränsat för tiden före 1860-talet, varför man bör vara försiktig. Det är dock troligt vi ser början på en långvarig konfliktperiod i och med att Ulrik Sohlberg blev disponent 1862.

De konflikter jag diskuterade rörde sig kring hur glaset skulle produceras och hur resultatet skulle fördelas mellan bruket och arbetarna. Jag inledde med att diskutera lönekonflikter för att efter hand komma in på frågor kring kontroll och informellt ägande av såväl verkstaden som dess produktion. Lönekonflikter är uttryck för motsättningar som huvudsakligen rörde sig inom det fält som kan kallas fördelningskonflikter. Det gemensamma för dessa konflikter är att de inte ifrågasätter grunderna för den sociala organiseringen av arbetet.

När vi kommer in på frågan om mästarna hade ett informellt ägande till sina verkstäder och om de i någon mån hade rätt att förfoga över verkstadens produktion, rör vi oss i gränslandet till, vad Anders Florén kallar, strukturkonflikter. Nu går det i praktiken inte att dra några skarpa gränser mellan dessa kategorier. En konflikt var oftast varken det ena eller det andra, utan hade inslag av både fördelnings- och strukturkaraktär. Då förvaltaren ifrågasatte glasblåsarnas nyttjanderätt till sina verkstäder och likaså deras förfoganderätt över arbetsprodukten kom han att ifrågasätta de rådande

---

⁷⁰² Weber 1988 s.22-36.

⁷⁰³ Jfr. Horgby 1991 s.50-58. Horgby ställer, med vissa förbehåll, ett långt ekonomiskt perspektiv i motsatsställning till en traditionalistiskt livsstil.

produktionsförhållandena. Jag hävdade att den konkreta utformningen av fördelningsfältet var beroende av de olika aktörernas makt. Vid någon punkt kom fördelningskonflikten att övergå i en strukturell konflikt. När aktörerna över-skred fördelningskonfliktens ramar rörde sig konflikterna inte längre enbart om arbetslöner, utan också om ägande och kontroll. Även det strukturella fältet ger dock möjlighet till olika utformning utifrån aktörernas styrka. Genom att skilja mellan förfogande och nyttjande, eller formellt och informellt ägande, kan vi se hur nyttjanderätten var förhandlingsbar. Den renodlade strukturkonflikten rörde ägande- eller förfoganderätten över hyttverkstäderna.

I de konflikter jag behandlade såg jag bruksägarna som de offensiva och de som ifrågasatte den rådande maktbalansen. De önskade ”centralisera” glasproduktionen och ifrågasatte därmed glasblåsarnas informella ägande av verkstäderna. Jag gör tolkningen att konflikterna på Kosta under 1860- och 1870-talen representerar en övergång från förlags- till manufakturorganisation. I ett inledningsskede såg vi den renodlade fördelningskonflikten. Sohlberg ville sänka styckepriserna och därmed förändra fördelningen av arbetsresultatet. I senare skeden såg vi hur Sohlbergs handlingar medförde att konflikterna i allt högre grad kom att utspela sig på strukturfältet. I förlängningen innebar ägarnas ökade kontroll över verkstäderna att produktionen organiserades som ett manufaktursystem. Detta menar jag kan ses som ett resultat av att bruksägarna i allt högre grad lyckades tillägna sig kunskap över arbetsprocessen. Denna kunskapsöverföring medförde att glasblåsarnas viktigaste maktresurs, kunskapsmonopolet, minskade i värde.

Om bruksägarnas maktanspråk i allt högre grad kom att ligga på det strukturella fältet, försvarade glasblåsarna rimligen sina positioner på detta fält i större utsträckning. Som vi såg i kapitel fyra fanns det, i såväl glasblåsarkulturen som hantverkarkulturen i stort, traditioner som befrämjade mästarnas syn på sig själva som enskilda varuproducenter. Denna tradition bekräftades, som vi såg, så sent som 1867. Till viss del kunde glasblåsarna upprätthålla och bekräfta denna identitet även om de var inordnade i glasbrukets ekonomi. När grunden för denna identitet försvagades, genom att nyttjanderätten inskränktes, var en, för den enskilde glasblåsaren logisk och även slutlig, lösning på frågan om kontrollen över arbetsprocessen att även i juridisk mening komma i besittning av en verkstad. Glasblåsarna kom därmed i många fall att etablera egna glasbruk.

Kapitel 7. Bruksmiljöns ambivalenser - en avslutning

När vi formulerar vår bild av historien är det viktigt att vi försöker teckna en så bred bild som möjligt. Samtidigt är det inte möjligt att fånga hela skeendet utan att såväl analys som narration uttunnas till det meningslösas gräns. Jag menar ändå att det i möjligaste mån bör vara vår ambition.

Ett exempel på försök till historieskrivning i denna andemening är Eric Hobsbawms ”samhällshistoria” som bland andra Lars Olsson lyfter fram som utgångspunkt i sina arbeten.⁷⁰⁴ Tanken bakom Hobsbawms begrepp är inte särskilt konstig eller märkvärdig, utan kan sammanfattas i att saker och ting hänger samman. Vi kan inte förstå slavsystemet utan att såväl slavägaren som slaven behandlas och vi kan inte förstå arbetet på den enskilda fabriken utan att undersöka såväl arbetares som kapitalägares förhållanden och intressen. För historikerns hantverk innebär det att saker och ting inte kan förstås isolerade, utan att de ständigt måste ses i sina sammanhang. Samtidigt måste man vara medveten om att dessa sammanhang inte är givna, utan att det är en av forskarens uppgifter att välja och konstruera perspektiv.

I avhandlingen har jag försökt att sätta utvecklingen på Kosta glasbruk i ett perspektiv där en viss samhälllig förändring var avgörande. Jag har utgått från att den övergripande processen under perioden 1820-1880 är förskjutningen av ekonomin i kapitalistisk riktning. Jag vill med andra ord hävda att det var förändringen av produktionsförhållandena som var den avgörande förändringen. Denna utgångspunkt har slagit igenom i avhandlingen om vi ser till de problemområden som jag valt att lyfta fram. Förändringar av arbetets sociala organisation och människors identitet och självuppfattning anser jag bör betraktas som delar av samma historiska process.

Syftet med undersökningen har huvudsakligen varit att undersöka relationerna mellan lönearbete och identitetsbildning under den tidiga industriella perioden. Detta i avsikt att försöka fånga in en förfacklig identitetsbildning. I denna diskussion har jag också kommit in på frågor kring hur de sociala relationerna inom bruksorten såg ut. Denna inriktning på avhandlingen

---

⁷⁰⁴ Hobsbawm, Olsson 1980 s.9ff och 1991s.1f. Samma synpunkter finner vi explicit även hos Lars Berggren som hänvisar till E.P. Thompson (Berggren 1991 s.53ff).

vill jag motivera med att detta skede är förhållandevis lite undersökt i såväl den äldre som den moderna arbetshistoriska forskningen. Merparten av forskningen kring arbete och identitetsformering rör istället perioden från 1880-talet och framåt. Då denna forskning tar avstamp i det industriella genombrottet har den till stor del kommit att handla om facklig formering. Problemet är, som jag ser det, att förutsättningarna för denna identitetsformering eller etablering av en klassidentitet sällan diskuteras. Äldre tid behandlas mer som en referens och vi möter ofta hänvisningar till äldre patriarkala förhållanden, utan att man närmare försöker tränga in bakom dessa ord för att se vilka dessa förhållanden var.⁷⁰⁵

De resultat som avhandlingen har genererat anser jag kan sammanfattas under tre rubriker. (1) För det första menar jag att den diskussion som jag för kring begreppet patriarkalism i någon mån ger en ny bild av bruksorten; (2) för det andra menar jag att min undersökning av arbetsprocessens förändring på Kosta kastar nytt ljus över detta förlopp; (3) för det tredje vill jag lyfta fram den diskussion som jag för kring förändrade sociala identitetsmönster inom bruksorten.

Kosta som social arena

I kapitel fem diskuterade jag det sociala systemets utformning på Kosta glasbruk. Jag visade att flertalet av de sociala institutioner som brukar hänföras till de klassiska järnbruksorterna i Mellansverige går att återfinna på Kosta. Den bild som vi har av järnbruken menade jag i sina avgörande drag överensstämmer med de förhållanden som rådde vid Kosta glasbruk. De gemensamma inslagen i dessa samhällen var att brukens ägare tillhandahöll bostäder, odlingslotter och subventionerat spannmål till de anställda bruksarbetarna. Vidare återfinner vi ett utvecklat kredit- eller avräkningssystem, samt oftast någon form av trygghetssystem bestående av pensioner, sjuk- och fattigvård. Detta mönster var ingalunda unikt för Kosta, utan får snarare betraktas som normalt för den tidens bruksorter.⁷⁰⁶

---

⁷⁰⁵ Under senare år har det kommit ett antal arbeten som tar upp denna diskussion. Olika perspektiv på arbetsliv och arbetsförhållanden för tidig arbetar- eller underklass ges av bland andra L Edgren 1987, M Edgren, Essemyr, Florén 1987 och 1991, Horgby 1993, Larsson, L Magnusson 1988 (a) och Rydén.

⁷⁰⁶ För en allmän bild av bruksorter se Boetius 1951 s.99ff, Bursell 1975 s. 32-41, Essemyr s.40ff, Hellspong/Löfgren s. 151-177, Lindström s.9ff och Ch Ericsson s.9-23.

När jag diskuterade bruksorternas sociala institutioner reste jag emellertid invändningar mot att betrakta dem som patriarkala. Jag menade att förekomsten och utformandet av dem inte i första hand skall tolkas som att glasarbetarna var föremål för någon patriarkal omsorg, utan istället att de bör betraktas som löneelement vars storlek och utformning berodde på den utvecklade marknaden och de olika arbetarnas förhandlingspositioner. Det låg i glasarbetarnas intresse att bruket tillhandahöll bostäder och livsmedel då marknaden såväl lokalt som nationellt var dåligt utvecklad. Att delar av lönen var knuten till anställningen som sådan och till stor del betalades i naturaform behöver inte innebära att dessa delar av lönen var patriarkalt motiverad. En eventuell patriarkalism kan näppeligen ligga i att en lön eller arbetsersättning erlades i natura. Vilket stöd har jag för en sådan tolkning om vi ser till den aktuella forskningen på området? Hur brukar vi använda begreppet patriarkalism?

Ett av avhandlingens centrala problemområden har varit den samhällsordning som vi förknippar med det äldre samhället och inte minst den sociala organisationen vid bruksorter. För att beskriva detta samhällssystem har vi såväl i vetenskapliga sammanhang som i samhället i övrigt traditionellt använt begreppet patriarkalism.⁷⁰⁷ Detta begrepp har oftast fått en större räckvidd än bruksorten och kommit att beteckna hela det äldre samhällets sociala och kulturella system. Som exempel kan vi se Peter Englund som använder begreppet för att beskriva hur adeln såg på sig själv och samhället under 1600-talet. Patriarkalism blir i denna bemärkelse mer en allmän förkapitalistisk samhällsideologi och inte någonting utmärkande för bruksorter som sådana.⁷⁰⁸ Vi återfinner här också Hilding Pleijels diskussion av hustavlan som grund för en samhällelig patriarkal ideologi.⁷⁰⁹

Diskussionerna kring patriarkalismsbegreppets betydelse för att förstå bruksorternas sociala sammanhang har tidvis varit intensiva och efterlämnat mängder med texter. En stor del av senare års forskning har också behandlat patriarkalismens roll i den samhällsordning som växte fram under slutet av 1800-talet.⁷¹⁰ För att markera skillnaden mot någonting äldre har man vanligen kallat företeelsen för ny- eller industripatriarkalism. Emellertid har man ofta pekat på de äldre bruksorterna som paradexempel på patriarkala

---

⁷⁰⁷ Som jag nämnde i inledningen använder jag i avhandlingen inte patriarkalism för att uttrycka en genusordning, vilket annars är ett vanligt användningsområde.

⁷⁰⁸ Englund s.26-48.

⁷⁰⁹ Pleijel 1987.

⁷¹⁰ Här återfinner vi bland andra Ambjörnsson, Berggren, H-O Ericsson, Lindström, Svensson 1983 och 1985 och Winberg 1989.

organisationer, utan att närmare reflektera över om så var fallet. För svenska förhållanden tror jag att denna brist delvis kan förklaras av att en viktig del av forskningen på området bedrevs redan under 1950-talet. De undersökningar som utfördes av bland andra Boëthius samt Montelius, Utterström och Söderlund har i mycket kommit att vara grunden för den brukshistoriska forskningen och i någon mån fungerat som hinder som få har vågat sig över. Som enskild forskare känner man sig liten inför ett arbete med så omfattande empiriska undersökningar som *Fagerstabrukens historia*. Karaktäristiskt för dessa äldre arbeten är dock att de som regel inte problematiserar centrala begrepp, vilket i vårt fall innebär att patriarkalism som fenomen inte ges någon närmare bestämning.

En mer teoretiskt betingad diskussion om patriarkalismens innehåll och vilken roll den spelade vid bruksorterna kommer i Sverige först under 1980-talet. Detta sker i samband med att den arbetarhistoriska forskningen tar upp den debatt som förts i brittisk forskning kring patriarkalism som styrmedel och företagsstrategi inom textilindustrin.⁷¹¹ Härigenom lämnade man patriarkalism som ett uttryck för en allmän samhällsideologi till förmån för att betrakta patriarkalism som en företagsstrategi.⁷¹² Diskussionerna kring industri-patriarkalism kom dock, i likhet med merparten av den arbetarhistoriska forskningen, att fokuseras på årtiondena närmast efter det industriella genombrottet, det vill säga perioden från 1880-talet fram till 1910-talet. I den mån äldre förhållanden vid bruksmiljöer berördes var det för att belysa industri-patriarkalismens idéhistoriska rötter.⁷¹³

Thommy Svensson anser att de patriarkala institutionerna inom ett industri-patriarkalt system primärt skall ses som rationella lösningar på speciella företagsekonomiska problem.⁷¹⁴ Den industriella patriarkalismens rötter

---

⁷¹¹ För en översikt över denna diskussion se Per Bolin 1987 och Per Bolin Hort 1989. I den brittiska debatten bör dock de båda huvudpersonerna Patrick Joyce och Richard Price nämnas. I korthet kan sägas att deras debatt rör frågan om vem som hade initiativet i de patriarkala fabrikkssystemen. Price kritiserade härvidlag Joyce för att han ser paternalismen som en strategi ovanifrån. (Joyce 1982 och 1984 samt Price 1984)

⁷¹² Ett förhållandevis sentida arbete som Åke Lindströms faller dock in i den äldre icke problematiserande traditionen. Det nya engelsktinspirerade angreppssättet finner vi i H-O Ericsson 1987, Stråth 1982, Svensson 1982 och 1983. Denna diskussion hade dock pågått en längre tid bland engelska historiker. Utifrån en svensk horisont har förutom E.P. Thompsons (1983) inlägg diskussionen mellan Patric Joyce och Richard Price varit inflytelserik. (Joyce 1982 och 1984 samt Price 1984) Påtagligt inspirerade av denna diskussion är Bolin Hort 1987 och 1989, Lars Magnusson 1986 och Winberg 1989.

⁷¹³ Se exempelvis Bursell s.32f, Ch Ericsson s.168f, H-O Ericsson s.192ff och 202ff, Lindström s.10f och Svensson 1983 s.84.

⁷¹⁴ Svensson 1983 s.85.

återfinns därmed varken i det agrara samhället eller i den svenska bruksortstraditionen, utan i de svenska samhällsförändringarna. Det var, enligt Svensson, endast formen som var gemensam och inte det ideologiska innehållet. Den industriella patriarkalismen var på sätt och vis ett medvetet försök att återskapa de institutioner som reglerade samhällslivet i de gamla bruksorterna. De element som var centrala härvidlag var, enligt Svensson, företagets totala kontroll av människor, ett individuellt förhållande mellan arbetsgivare och arbetare samt en upplevelse av ömsesidighet.⁷¹⁵ Han menar att den industriella patriarkalismen i stort sett kan ses som en lönsam personalpolitik och att de patriarkala institutionerna var ett led i försöken att skapa den vinst som var en förutsättning för den industriella verksamhetens fortbestånd.⁷¹⁶ I avhandlingen visar jag emellertid att det, i åtminstone när det gäller Kosta, inte fanns några bruksspecifika patriarkala samhällsinstitutioner att vare sig vidmakthålla eller återskapa. Frågan är därmed i vilken mån industripatriarkalismen hade sina rötter inom bruksmiljöerna. Denna fråga aktualiseras även av att samma företagsledningssystem framträder i andra miljöer som inte direkt kan kopplas till någon bruksverksamhet.⁷¹⁷

En kritisk invändning mot distinktionen mellan en äldre och en modern industriell patriarkalism är om det går att göra en klar åtskillnad mellan de båda företeelserna. Det förutsätter att man bortser från att det förekommer kapitalistiska inslag i det tidiga 1800-talet samt att förkapitalistiska eller feodala inslag i ekonomin saknas mot sekelskiftet 1900. Hade man inte behov av en aktiv personalpolitik även tidigare och var inte vinstintresset närvarande under 1700- och 1800-talen? Sedan måste man givetvis fråga sig hur vi skall betrakta en äldre bruksort under perioden kring sekelskiftet 1900?

Ett i mitt tycke riktigare sätt att betrakta en äldre patriarkalism är att, i likhet med Börje Harnesk och Ulf Magnusson, begränsa sig till att se den som uttryck för en allmän samhällsideologi. Patriarkalismen skulle då i större utsträckning vara en ideologi som legitimerade sociala relationer.⁷¹⁸ Tyngdpunkten i begreppet läggs istället på att vara en ideologisk överbyggnad till maktutövning i ett samhälle som bygger på förkapitalistiska produktionsförhållanden. Industripatriarkalism ses därmed som en ny företeelse som måste kopplas till en kapitalistisk produktionsform.⁷¹⁹

---

⁷¹⁵ Svensson 1983 s.82.

⁷¹⁶ Svensson 1986 s.13.

⁷¹⁷ För två stadsindustrier i Malmö respektive Eskilstuna se Berggren s.274-278 och L Magnusson 1987 s.228ff. För motsvarande ståndpunkt se U Magnusson 1996 s.74f.

⁷¹⁸ Harnesk 1990 s.44-48, 117-124 och U Magnusson 1896 s.60-65.

⁷¹⁹ Florén 1987 s.60f och U Magnusson 1996 s.65f.

Gemensamt för dessa sätt att använda begreppet patriarkalism är att vi intar ett ovanifrånperspektiv. Det blir, utan att vi kanske avser det, överhetens perspektiv som kommer till uttryck. Detta problem har vi vare sig vi ser patriarkalism som ett specifikt sätt att använda vissa sociala institutioner, som inom forskningen kring industripatriarkalism, eller om vi ser patriarkalism som en legitimerande ideologi. Denna kritik har framförts av bland andra E.P. Thompson som varnar för vårt oreflekterade sätt att använda begreppet patriarkalism.⁷²⁰ Begreppet är, enligt hans kritik, ”oklart deskriptivt” och saknar därmed historisk noggrannhet.

För att lämna ovanifrånperspektivet hävdar Christer Winberg, med stöd av bland andra Lars Magnusson, nödvändigheten av att skilja mellan företagsledningens syfte med sin företagspolitik och politikens effekter.⁷²¹ Det är, med Lars Magnussons ord, ”en sak att se ’patriarkalisk kontroll’ som en strävan från arbetsgivarhåll att genom sociala välfärdsprogram eller genom att spela på människors känsla av identifikation med sitt arbete och sin sociala närmiljö få till stånd en ’lydig’ och följsam arbetskraft. Å andra sidan är det en helt annan sak att hävda att man verkligen lyckades – det vill säga att kontroll verkligen upprättades.”⁷²²

Om vi skall ta oss förbi kärnan i Thompsons kritik, det vill säga att det är ett i grunden harmoniserande begrepp, måste vi finna ett annat angreppssätt. Även med Lars Magnussons och Christer Winbergs synpunkter utgår vi i någon mån ifrån maktens och överhetens perspektiv. Såväl när vi diskuterar maktutövning som dess legitimerande ideologi utgår vi från överheten. Det som Magnusson och Winberg pekar på är att man kunde misslyckas beroende på arbetarnas motstånd. Deras invändning påverkar emellertid inte frågan om var vi förlägger initiativet. Ett fruktbart angreppssätt borde vara att foga begreppet patriarkalism till ett tydligt konfliktperspektiv. Lösningen på Thompsons kritiska synpunkter är att se patriarkalism som uttryck för en maktrelation.⁷²³ Som Anders Florén visar i sin undersökning av relationerna mellan faktorn och smederna på Jäders bruk var de förkapitalistiska förhållandena ingalunda konfliktfria.⁷²⁴

---

⁷²⁰ Thompson 1983 s.140-143. Thompson använder uttrycket paternalism som stundtals kommit att användas även i den svenska debatten. Jag väljer emellertid att genomgående använda patriarkalism.

⁷²¹ Winberg 1989 s.18 och 88f samt L Magnusson 1986 s.46-61.

⁷²² L Magnusson 1986 s.48.

⁷²³ Jfr. M Edgren s.59.

⁷²⁴ Se härom L Edgren 1987, Florén 1987 och L Magnusson 1986.

För att återvända till Kosta visade jag att glasbruket var organiserat efter samma principer som de klassiska bruksmiljöerna och jag skulle kunna nöja mig med att beteckna samhället som patriarkalt organiserat. Vi såg emellertid i kapitel fem och sex att utformningen av de sociala institutionerna på Kosta till stor del var beroende av såväl öppna konflikter som individuella förhandlingar mellan glasarbetarna och glasbrukets ledning. Då olika kategorier arbetare inte behandlades lika måste vi se de ”förmåner” arbetarna hade som beroende av arbetarens styrka i en förhandlingssituation. Kostas nyckelarbetare glasblåsarna var, i enlighet med diskussionen om industripatriarkalismen, särskilt omhuldade. Vid en närmare studie visar det sig emellertid att dessa förmåner var reglerade i skriftliga kontrakt. Dessa kontrakt tog, förutom deras skyldigheter, noga upp såväl de priser de fick för glaset när de levererade det till magasinet som storlek på bostad och kålgård, spannmålspris och pension. Samtidigt fick inte de okvalificerade arbetarna, som utgjorde merparten av brukets befolkning, ta del av detta förmånssystem, utan att deras situation var likartad de agrart sysselsatta arbetarnas. Det går heller inte att se några tecken på att brukets ledning nyttjade glasblåsarnas förmåner i syfte att knyta dem till sig.

Förhållandena på Kosta, med kontrakterade sociala förmåner, pekar på att vi måste betrakta ett socialt system från två håll, ovanifrån och underifrån. Det blir ganska naturligt att innehållet och utformningen av de patriarkala institutionerna, som Richard Price menar, till viss del tvingades fram av arbetarna.⁷²⁵ Som vi såg var glasblåsarna under större delen av undersökningsperioden i ett ganska bra förhandlingsläge, och jag gjorde tolkningen att de hade stort inflytande över sina anställningsvillkor. Vi kunde se att de förhandlade brevlades innan de eventuellt flyttade till Kosta. Samma perspektiv intar också Per Bolin-Hort i sin studie av den engelska textilindustrin. Han vänder sig mot en syn på patriarkalismen som tecken på ett maktlöst fabriksproletariats underkastelse. Som alternativ tolkning framför han tesen att patriarkalism bör ses som ”ett system som byggde på ett outtalat kontrakt mellan fabriksägare och arbetare, en överenskommelse som innebar en väsentlig framgång för de sistnämndas fackliga strävanden.”⁷²⁶ Utifrån detta perspektiv menar han att patriarkalismen kan ses som ett utslag av en stark arbetarkultur som tvingade industriägarna till eftergifter. Hans utgångspunkt är att en patriarkal organisation och konflikter inte var oförenliga, utan att

---

⁷²⁵ Price s.219. För motsvarande synpunkter se även L Magnusson 1986 s.46-61.

⁷²⁶ Bolin 1987 s.61, se även Bolin-Hort 1989 s.125-136.

strejker och konflikter var ett sätt för arbetare och arbetsgivare att konstruera och bevaka efterlevnaden av ”kontraktets spelregler”.⁷²⁷

Förhållandena på Kosta med en utbyggd ”omsorg” för enbart de yrkesutbildade glasblåsarna ger vid handen att det sociala systemet på Kosta inte var stabilt och harmoniskt, utan ständigt utsatt för försök till förändring av de inblandade aktörerna. Samtidigt pekar resultaten på att institutionerna i sig inte skall ses som patriarkala. De var inte uttryck för vare sig, omtänksamhet eller oinskränkt maktutövning, utan de var av allt att döma ett resultat av ”förhandlingar”.

På Kosta fick inte den industripatriarkala företagsledningspolitiken något genomslag under perioden fram till 1880. De delar av denna politik som brukar framhållas, en förhållandevis väl utvecklad social välfärd och ett aktivt använt gåvosystem, lyser med sin frånvaro under perioden. Detta resultat visar att en framtida industripatriarkalism på Kosta i sin huvuddel inte kunde bygga på en kontinuitet från en äldre och traditionell patriarkalism.

Glasarbetet

Det är intressant att betrakta konflikterna mellan glasbrukets förvaltare Ulrik Sohlberg och glasblåsarna utifrån Per Bolin-Horts perspektiv. Tanken att det förelåg en informell kontraktssituation mellan arbetare och företagsledning kan användas på andra fält än de sociala institutionerna. I min diskussion av konflikterna kring arbetets sociala organisation i kapitel sex hävdade jag tolkningen att glasbrukets ledning försökte flytta fram sina positioner när det gällde kontrollen över brukets glastillverkning. De öppna konflikterna bröt ut när bruksledningen försökte förändra det informella kontrakt som dittills reglerat förhållandena till glasblåsarna. Vi såg exempelvis hur förvaltaren Ulrik Sohlberg mötte bestämda uppfattningar från glasblåsarna om vilka det var som bestämde över verkstäderna.

I min analys av arbetets förändring valde jag att se konflikten mellan glasblåsarna och glasbrukets förvaltare i ljuset av de diskussioner som förts kring makten och kontrollen över arbetet.⁷²⁸ Jag menade att man i Kostas fall kan se konflikterna som ett resultat av att glasbrukets ägare ville förändra produktionen från att till stor del ha varit organiserad enligt ett förlagssystem till att bli ett manufakturverk. Konkret innebar detta att glasbrukets ledning

---

⁷²⁷ Bolin s.61f.

⁷²⁸ Om denna diskussion se Florén 1987 s.48-65, Jonsson s.37-45 och Ogilve/Cerman passim.

försökte öka sin kontroll över vad glasblåsarna producerade och hur de gjorde det. Bruksledningens ambition att öka kontrollen motiverades troligtvis dels av att de ville öka glasproduktionen, dels av att de ville sänka produktionskostnaderna och därmed öka vinsten.

Den vanligaste utgångspunkten för de studier som behandlar arbete och arbetsprocessens förändringar under 1800- och 1900-talen har under de senaste tjugo åren varit Harry Bravermans inflytelserika diskussioner i *Arbete och monopolkapital*.⁷²⁹ Kärnan i Bravermans resonemang är att fabriksägarna ständigt tvingades öka sin kontroll över arbetet för att förmera sitt kapital. Han menar att metoderna som man använde för att uppnå bättre kontroll var en tilltagande arbetsdelning, fastställda arbetstider och ökad övervakning. I takt med att den kapitalistiska ekonomin bredde ut sig blev dessa tendenser alltmer påtagliga.⁷³⁰ Utifrån Bravermans perspektiv försöker Lars Olsson sätta barnarbetet inom bland annat glasindustrin i relation till industrikapitalismens utveckling.⁷³¹ Han konstaterar att det genomfördes en omfattande sönderdelning av det kvalificerade arbetet på glasbruken vid 1800-talets slut. Enligt Olsson går det att urskilja två huvudsakliga orsaker till den industriella arbetsdelningen. Företagen fick för det första helt andra möjligheter att få kontroll över arbetsprocessen och för det andra kunde de sänka sina lönekostnader.⁷³² Genom att arbetsprocessen sönderdelades i ett större antal isolerade moment skulle dels yrkesarbetaren få en försvagad position, dels skulle företagaren inte behöva betala för att en yrkeskunnig arbetare utförde enkla moment. Olsson anser samtidigt att de tekniska förändringarna inom glasindustrin var ganska små under 1800-talet och endast i begränsad omfattning berörde arbetsprocessen.⁷³³

Ytterligare en forskare som under senare tid behandlat arbetets förändring inom glasindustrin är Christina Johansson.⁷³⁴ I sin undersökning av arbetsteknik och arbetsorganisation finner hon att arbetet vid Kosta glasbruk tekniskt och organisatoriskt omvandlades från att ha haft karaktären av hantverk till att bli ett industriellt fabriksarbete.⁷³⁵ Arbetsdelningen inom glashytan genomfördes, enligt Johansson, i två parallella former; dels uppdelades yrkesarbetet i flera nytillkomna och formaliserade befattningar, dels inskränktes

---

⁷²⁹ Braverman.

⁷³⁰ Braverman s.65.

⁷³¹ Olsson 1980. Olsson undersöker förutom glasindustrin även tobaks- och tändsticksindustrin.

⁷³² Olsson 1980 s.29ff.

⁷³³ Olsson 1980 s.129ff.

⁷³⁴ Ch Johansson.

⁷³⁵ Ch Johansson s.78ff.

verkstadens sfär när några av de enklare arbetsmomenten mekaniserades och bröts ur verkstadsorganisationen. Hon menar att den manufakturindustriella arbetsdelningen slog igenom på Kosta vid slutet av 1870-talet. Detta, i kombination med de tekniska förändringarna, bröt ner mästarnas tidigare hegemoniska ställning inom glastillverkningen.⁷³⁶ Båda Johansson och Olsson är samstämmiga om att glasarbetets karaktär förändrades. Det viktigaste inslaget i förändringen ser de i den förändrade verkstadsorganisationen med dels en uppdelning av glasblåsarens arbete i ett flertal mindre moment, dels tillkomsten av fler biträden.

Förändringarna av arbetsprocessen på Kosta glasbruk följde, som vi såg i kapitel tre, i många stycken den bild som vi har av arbetet inom svenska industrier. En skillnad är att förändringarna av arbetsorganisationen inte genomfördes i samband med teknologiska förändringar, utan att den tekniska utvecklingen av industrin kom först under 1890-talet. Jag menar dock att min undersökning har kommit med två intressanta resultat som kan bidra till vår kunskap om arbetets förändringsprocess under 1800-talet.

Det ena resultatet är att man inom glasbrukets ledning var medveten om de ekonomiska förtjänsterna som stod att vinna genom att dela upp arbetet såväl inom som mellan verkstäderna. I den omfattande korrespondens som fördes mellan förvaltaren och ägarna under 1860- och 1870-talen framkommer de ekonomiska bevekelsegrunderna för förändringarna. Ett andra viktigt resultat är att flertalet av förändringarna kan ses som en formalisering av en redan existerande arbetsorganisation. Verkstädernas uppdelning var till stor del redan genomförd av mästarna själva. Detta innebär att många av de konflikter som ägde rum under Sohlbergs period som förvaltare i sig inte gällde verkstädernas organisation, utan kontrollen över produktionen och därmed vem som skulle tillgodogöra sig förtjänsterna som organisationsförändringarna ledde till.

Diskussionen som fördes mellan förvaltaren och ägarna visar också att frågan om kontrollen var en avgörande förutsättning för att produktionen skulle kunna rationaliseras. Så länge som glasblåsarna behärskade arbetsprocessen hade förvaltaren små möjligheter att påverka teknologi och arbetsorganisation. Som vi såg vann förvaltaren i konflikten med glasblåsarna, och kontrollen över verkstäderna hamnade hos glasbruksledningen. De förändrade maktförhållandena avspeglar sig också i hur glasblåsarnas inkomster utvecklades under perioden. Vi kan se ett markant brott under 1870-talet som tidsmässigt sammanfaller med förändringarna av verkstädernas organisation. När verkstädernas organisation förändrades förmådde glasblåsarna inte längre hävda sitt informella kontrakt med glasbrukets ägare.

---

⁷³⁶ Ch Johansson s.79.

Tysk kanalje, bonddjävul eller kamrat

Under perioden 1820-1840 tillhörde glasblåsarna ett fåtal familjer som i de flesta fall hade anknytning till de tyska glasblåsare som invandrat under 1700-talets andra hälft. Denna bakgrund utgjorde grunden för en starkt markerad social identitet. Glasblåsarnas gifte sig företrädevis inom en begränsad krets bestående av glasblåsare, hammarsmeder och lägre borgerskap. De gav ofta sina söner tyska förnamn och de gav dem aldrig de namn som var vanliga på landsbygden. Vi finner namn som Robert, Gottfrid och Lorentz, men ingen glasblåsare lät döpa sina söner till Per, Johannes eller Israel. Deras identitet märks även i deras dopvittnesmönster. De var företrädevis vittnen hos varandra. Deras tydligt markerade sociala tillhörighet måste tolkas som att de hade en positiv gruppsspecifik identitet. Glasblåsarna kunde bibehålla sin exklusivitet genom att de hade kontroll över hyttans verkstäder. Detta medförde att det i stort sett endast var glasblåsarnas egna söner som blev utlärdar och kunde överta verkstäder. Glassliparna hade ett annorlunda rekryteringsmönster än glasblåsarna. De som inte rekryterades som färdiga glasslipare hade oftast sin bakgrund i närliggande socknar. De inordnades emellertid i samma identitetsmönster som glasblåsarna.

Hyttarbetarna och bruksdrängarna formade egna grupper vars identitet i större utsträckning var riktad mot den omgivande landsbygden. De rekryterades också till stor del i det agrara samhället utanför glasbruket. Även dessa båda kategorier arbetare hade egna specifika namn- och dopvittnesmönster.

I samband med att glasbrukets produktionsinriktning förändrades under 1860- och 1870-talen lämnade de familjer som tidigare dominerat glasblåsningen Kosta. Deras utflyttning berodde till stor del på omläggningarna av glasbrukets produktion. Under 1800-talets andra hälft övergick man till att enbart producera småglas på Kosta. I och med dessa förändringar överfördes den tidigare omfattande fönsterglasblåsningen till glasbruket i Johanstorp. De specialiserade fönsterglasblåsarna tvingades därmed att flytta från Kosta.

Under 1860- och 1870-talen ökade glasbrukets ledning sin kontroll över glasproduktionen. Glasblåsarnas ställning försvagades när deras befälsrätt över hyttverkstäderna alltmer ifrågasattes. Det fick bland annat till följd att deras rätt till verkstädernas inkomster upphörde och att de i större utsträckning blev lönearbetare. Glasbruksledningens offensiv medförde att det blev mycket konflikter mellan inspektorn och glasblåsarna. Många av de kvarvarande glasblåsarna lämnade i samband med dessa konflikter såväl Kosta som Johanstorp

för att etablera egna glasbruk. Detta kan tolkas som att glasblåsarna tog till denna åtgärd för att lösa den strukturella konflikten med glasbrukets ägare. Om de ville fortsätta att ha kvar kontrollen över verkstäderna blev de tvungna att även inneha den formella äganderätten. Om de skulle undvika att bli lönearbetare blev de tvungna att grunda egna glasbruk.

De glasblåsare som ersatte de utflyttade hade ett annorlunda rekryteringsmönster. Många som rekryterades till glasblåsaryrket under 1870-talet hade sin bakgrund inom den kraftigt växande gruppen yrkesarbetare. De senare hade i sin tur ofta sin bakgrund i brukets eller den omgivande landsbygdens lägre sociala skikt. En konsekvens av det förändrade rekryteringsmönstret var att den sociala segregation mellan glasblåsare och övriga arbetare, som var väldigt påtaglig under seklets första hälft, kom att ersättas av en situation där det från samma familjer rekryterades såväl grovarbetare som glasblåsare och andra yrkesarbetare.

Perioden efter 1862 var rik på konflikter mellan glasbrukets ledning och glasblåsarna. Det är möjligt, och rent av troligt, att det förekom konflikter före Ulrik Sohlbergs tid som inspektor på bruket. Dessa bör dock ha varit av en annan karaktär än de mellan glasblåsarna och Sohlberg. De rörde troligtvis i större utsträckning glasblåsarnas förmåner och inte deras rätt till verkstäder och produktion. Under perioden efter 1880-talet förändrade sig karaktären på konflikterna. Glasblåsarna lämnade fortfarande Kosta, men inte i första hand för att grunda glasbruk, utan för att förbättra sina möjligheter till avancemang och bättre löner.

Bland de glasblåsare som var kvar på Kosta uppträdde ett nytt konfliktmönster med starkare kollektiva inslag. Som exempel kan ses en strejk som glasblåsarna genomförde 1884. Glasblåsaren Knut Bergqvist berättar i en minnesuppteckning att de tolv mästarna lade ner arbetet då de hade fått avdrag på lönen.

Då va' di 12 mästare i hyttan och det var dom som strejkade. Di hade fått avdrag på sin avlöning. Då gick di ned till disponenten på kontoret. Arbetet låg nere en 3-4 timmar. Vi yngre fick aldrig veta hur det förhöll sig med det där, varken orsaken eller uppgörelsen. Jag minns det så väl för alla pojkar blev ju lediga den tiden och va' ute och roa' sej.⁷³⁷

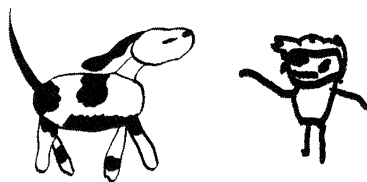
Demonstrationer av detta slag var ett nytt fenomen på Kosta. Om mästarna hade lagt ner arbetet och samfällt gått till brukskontoret under Sohlbergs tid som förvaltare borde det ha gett ett tydligt avtryck i Sohlbergs brevväxling

---

⁷³⁷ Glasblåsaren Knut Bergqvist i LUF 12431 s.17f.

med ägarna. Vi såg i kapitel sex att Sohlbergs reaktion på att en glasblåsare inte kom till en kontraktsskrivning var mycket kraftig. Den lönekonflikt som Knut Bergqvist skildrar var troligen inte någonting isolerat, utan en del av ett nytt mönster. Knappt tio år senare, 1893, bildades en första fackförening av glasblåsarna. Glasblåsareföreningens grundande hade föregåtts av en period med dåliga förhållanden mellan glasblåsarna och bruksledningen. Utifrån vad som framgår av glasblåsaren Gustaf Bergqvists minnen var fackföreningen i första hand orsakad av att bruksledningen hade sänkt lönerna utan att diskutera med glasblåsarna.⁷³⁸

Under de konfliktrika decennierna mellan 1860 och 1880 var glasblåsarnas strategier till stor del individuella. De etablerade familjerna lämnade Kosta för att etablera egna glasbruk och många av deras barn sändes till olika skolor. Som vi såg etablerade sig barnen till stor del inom ett borgerligt skikt. Under 1800-talets första hälft var glasblåsaryrket en garant för goda inkomster och social prestige. Förändringen av glasblåsarbarnens sociala etablering implicerar att synen på yrkets möjligheter förändrades. Glasblåsarna såg uppenbarligen inte framtiden inom glasblåsningen, utan man siktade på att vinna insteg i en borgerlig sfär.

---

⁷³⁸ Glasblåsaren Gustaf Bergqvist i LUF 12413 s.18f.

Summary

This thesis focuses on the circumstances at the glassworks of Kosta during the years 1820-1880. Kosta is situated near the border between Kalmar and Kronoberg County in the province of Småland, in the heart of the area referred to today as the Kingdom of Glass. The glassworks founded there in 1742 was but one of many small Swedish rural works. Throughout the period in question, the glassworks can be seen as a small-scale factory with about 80 households directly engaged in industrial production. Like many Swedish rural works, Kosta had a complex economic composition which included forestry as well as agricultural and industrial production. Like the rest of the glass industry, the glassworks at Kosta developed from the production of window-glass for a principally local market to that of mass production. Between 1820-1880, Kosta's production of better and cut small glass (*småglas*) grew more important. Toward the end of this period, Kosta had been transformed into a glassworks which produced only small glass.

The choice of the glassworks at Kosta is a conscious one in so far as our predominant image of the rural industrial communities is usually based upon understandings of the great ironworks of central Sweden. It is important to make this image more nuanced by focusing on smaller and middle-size rural works in the south of Sweden.

In my theses I have tried to contextualise the developments at Kosta by applying a perspective where certain societal changes were decisive. I have assumed that the most important process during 1820-1880 was the shift in economy towards capitalism. It was this change in the relations of production that proved crucial at Kosta. This approach is noticeable in the areas of problem highlighted. The object of the study has been mainly to investigate the relation between wage earners and the formation of group- or class-identity during the early industrial period in order to try to capture the pre-union formation of group identity. In this discussion I have discussed how the social relations within the rural industrial communities developed during the period studied.

The motivation behind the aim and direction of the thesis is that this phase has hardly been studied at all in either traditional or modern Swedish labour history research. For the most part, research on labour and the formation of

identity concentrates on the period from 1880 on. As this type of research has its point of departure an industrial breakthrough it has mainly dealt with the formation of class based organisation like unions and the social democratic party. The problem as I perceive it is that the prerequisites for such a shaping of identity or establishment of a class identity are seldom discussed. Earlier periods are treated more as references and the earlier patriarchal setting is referred to without a closer attempt to uncover the real basis for the concepts.

Extensive discussions have been held within the field of labour history about the concept of paternalism. As a concept it has frequently been used to describe and analyse the ideology legitimising the non-economic relations of pre-capitalist society as well as the social order prevailing within various kinds of companies. The Swedish rural industrial communities have been depicted as more deeply imprinted with patriarchal relations than the rest of society in this type of research. I am critical of this approach and believe a different interpretation of social relations at these communities is possible. That is why I have discussed in my thesis what the social relations actually looked like at Kosta and how they relate to the discussion of paternalism.

The results of the thesis may be summarised in three main points. First, a study of the changes of the labour process at Kosta sheds new light upon the how these changes were carried out. Second, the discussion of paternalism as a concept gives a new view of the rural industrial communities. Thirdly, such a study stresses how social patterns of identity changed with the new organisation of labour.

By the beginning of the period the workshops of the glasswork were organised according to the traditional pattern found in the workshops of the urban crafts and the ironworks. In 1820, the staff of a workshop consisted of three workers: one blower, one apprentice or assistant and one helping boy. This organisation was to be found in basically all workshops of the glasswork up until the 1860s. Towards the end of the 1860s the organisation of labour began to change. New labourers appeared in the workshops. Towards the end of the study, in 1880, most workshops consisted of one master, two trained glassworkers and two or three helping boys.

Labour continued to be organised as a handicraft throughout the studied period. This notion may be applicable on the glasswork as a whole. The ovens were built and maintained by the senior blower assisted by the glass blowers, most of the equipment like blowing pipes and moulds were manufactured by artisans hired of the glasswork. Between 1820-1880 the glassworks depended on workers skilled in their trade even when industrially-produced raw materials started to be used in production. Even the blowing of the frit

(melted glass) continued to be a handicraft process throughout the period. No critical technical changes were introduced as most changes concerned the labour organisation of the workshop.

One of the important conclusions from the thesis is that the managers of the works depended on the glass-blowers to be able to introduce and carry out changes, as the former did not have sufficient knowledge about the production methods and procedures. Facts point to the conclusion that changes to the organisation of labour were more or less introduced by the glass blowers themselves as early as the 1840s and 1850s. The changes made by the glassworks' managers should therefore be seen more as a formalisation of an already-existing organisation. As a result, the conflicts of the 1860s that were due to the changes in the organisation of labour should be seen as conflicts concerning the profits the changes generated.

The structure of the glass-workers real wages is studied in the thesis. Converting their income into rye created a corrected view of the purchasing power of the households. In the real wages statistics, the favourable wages of the glass blowers and glasscutters up until the 1860's stand out. After that the wages of the glass blowers decreased somewhat while of the glasscutters continued to increase. For both groups, the real wages were cut towards the end of the 19th century. The wages for the other glass-workers did not change noticeably before the 1860s. Thus, the trend towards the latter half of the 19th century was for the income of the glass blowers and the other glass-workers to approach one another.

One aspect central to the previous organisation of labour at the workshop was the fact that the glass-blowers controlled the recruitment of the apprentices and the helpers.

The recruitment of glass-blowers shows great changes during the period. More and more glass blowers came to be recruited from the unskilled workers of the glassworks and fewer and fewer came from the traditional glass-blowing families. If we look to the period after 1880, the trend for glass blowers to have a background as day-workers and helpers at the glassworks becomes apparent. As the recruiting pattern of the glass blowers changed in the 1860s and 1870s, the former glass-blower families left Kosta. As a consequence the pattern of group identity among glass blowers was very different in 1820 and in 1880.

The glasscutter workshop expanded considerably between 1860 and 1880. This gave rise to a new category of glass-workers at Kosta. Their sponsors, marriage and naming patterns were similar to that of the glass blowers. The social patterns were not as distinct for the other groups of glass-workers.

However, these results can be interpreted as a shift in identity where the craftsmen and the unskilled worker find more in common with the day-workers.

At this period the glassworks recruited most of their helpers and day-workers from the surrounding countryside. This group became more stationary during the 19th century. Their average age increased and more of them tended to settle down and raise families. Their children were employed at the glassworks to a larger extent than before. Many of these children improved their social status at the glassworks during the period studied. Towards the 1890's many of them became glass blowers, something which would not have happened earlier. In other words, the unskilled workers constituted the new recruitment pool for the skilled work positions.

The conflicts treated in the thesis concerns the production of the glass and the distribution of the dividends between the glassworks and its employees. After a discussion of pay disputes I move to a discussion of the control and informal ownership of the workshop and its products. Pay conflicts are to be seen as clashes that mainly concern what we usually refer to as distribution conflicts. None of these conflicts focuses on the bases of the social organisation of labour itself. When addressing the questions of whether the masters informally owned their workshops and whether they had any justifiable claims to the work product, one approaches another kind of conflict; the structural conflict. It is impossible to draw a sharp dividing line between these two categories in practice. A conflict would rarely fit in to either description but would contain fragments of both distribution and structural conflict. When questioning the workers' use and enjoyment of their workshops and the right to dispose of the work product, the representative of the management also questioned the prevailing relations of production. I would like to suggest that the actual shape of the distribution sphere depended directly upon the power of the various actors. In the cases where actors did exceed the boundaries of the distribution conflict, the conflicts were centred on ownership and control. The structural sphere does allow some possibility for different formations of the conflicts, according to the actors' strengths. By differentiating right of disposition and usufruct, or informal and formal ownership, the negotiability of the usufruct is brought to our attention. The purely structural conflict concerned usufruct and ownership of the forces of production, i.e. the workshop.

In these conflicts I see the proprietors as aggressive, questioning the current balance of power. They desired a "centralised" glass production which in turn questioned the glassblowers' informal ownership of the workshops. Following

this line of thought I interpret the conflicts of the 1860s and 1870s at Kosta as a change from *verlag-* to *manufaktursystem*. At an initial stage the conflicts purely concerned the glass workers payment. The management of the glassworks wanted to lower the unit price and thus change the distribution of the fruits of labour. Towards the end of the period the conflicts were to a greater extent acted out in the sphere of structural conflicts. The owners' control over the productive forces meant that the production was organised as a manufaktursystem. I would suggest that this should be seen as a result of increasing insights into the manufacturing processes gained by the glassworks proprietors. This transition of knowledge decreased the value of the most important resource the glassblowers quite literally held in their hands, the monopoly of knowledge.

It is reasonable to believe that, as the glassworks proprietors demanded more influence in the structural sphere, the workers also defended their positions in this sphere. In the culture specific to glassblowers, as in any crafts culture, the traditions encouraged the master to think of himself as a producer of goods. This tradition manifested itself at the Kosta glassworks as late as the 1880s. Though subordinated to the glassworks' economy, the glassblowers could maintain and confirm this identity. The logical solution for the individual glass blower who saw his right of use and enjoyment of the workshop restricted, was to control the labour process in a legal sense by actually owning a workshop. Many of the glassblowers at Kosta subsequently choose to leave and open up their own glassworks.

The thesis also looks at the social relations at Kosta with reference to the discussion about industrial community and paternalism where the industrial community has often been depicted as more patriarchal than the rest of society. At the same time, many researchers have stressed the continuity in a number of social institutions from the older, paternalistic society to that of the turn of the century industrial society. The thesis shows that the glassworks at Kosta took no more responsibility than necessary. In other words there was no continuity for these institutions at Kosta.

Also, the glass blowers relationship to the world outside the glassworks is described. The prevailing ideas of the paternal system supposes a top-down filtration of ideas. In my study the opposite pattern emerges, where the glass blower stands out as a geographically mobile person with a wide network of contacts. The glass blowers seem to have had well-developed reading habits. The radically liberal newspapers they read hardly fit in to their supposedly patriarchal conception of the world.

One of the central issues taken up in the thesis is the impact the changes in the organisation of labour had on the formation of class or group identity of the glass-workers. With special reference to the labourers' various positions at the glassworks, identities in other social activities, e.g. marriages, patterns of baptism and naming custom, are analysed.

The glass blowers and glasscutters in the study primarily married women from the specific social stratum of glass blowers, glasscutters, master artisans, well-to-do farmers and the lower bourgeoisie. The other workers tended to marry women from the lower stratum of the surrounding countryside.

This pattern of marriage is interpreted in the theses as if the glass blowers and glasscutters saw themselves as distinct and superior to the other glass-workers. This interpretation is further supported in the different naming customs within the respective groups. The glass blowers and glasscutters gave their children many first names. With the glass blowers and glasscutters German names were favoured, while the other workers preferred the names specific to traditional agrarian society.

Three different group identities can be reconstructed from the pattern of sponsorship amongst the glass-workers of the parish, as they used sponsors from different strata. These group identities are the glass-blower/glass-cutters, the other labourers at the glassworks and its farm hands. The theses also shows that the midsummer feast, which is often pointed out as a proof of the patriarchal relations of the rural industrial communities, never was communally celebrated before the 1880s at Kosta. Three midsummer feasts were organised, but here the participants themselves paid for the entertainment. The three social groups that can be isolated at the three feasts converge with the group identities that emerge in the analysis of the social activities of marriage and sponsorship. The glassblowers and glasscutters make up one group, other glass-workers a second group, and farm hands make up the third.

These changes lie within the framework that we may refer to as the initial formation of an industrial working class. The various professional categories developed a common base of recruitment. At the same time the glass-blowing profession was stratified in so far as the exclusively recruited, older glass blowers became proprietors at new glassworks and the less exclusively recruited glass blowers took over the profession.

Referenser

Opublicerade Källor

Krigsarkivet (KrA)

Kronobergs regemente
Sjätte södra Sunnerbo kompani
generalmönsterrulla 1852, 1855 och 1859

Landsarkivet i Lund

Kyrkoarkiv

Födelse- och dopböcker
Husförhörslängder

Landsarkivet i Göteborg

Kyrkoarkiv

Födelse- och dopböcker
Husförhörslängder

Landsarkivet i Härnösand

Kyrkoarkiv

Födelse- och dopböcker
Husförhörslängder

Stockholms stadsarkiv

Kyrkoarkiv

Födelse- och dopböcker
Husförhörslängder

Landsarkivet i Uppsala

Kyrkoarkiv

Födelse- och dopböcker

Husförhörslängder

Vadstena landsarkiv (VLA)

Kyrkoarkiv

Födelse- och dopböcker

Husförhörslängder

Nordiska Museet (NM)

Glasbruksarbete

EU 25759, glasblåsaren Gustaf Bergqvist

EU 25759, glasblåsaren Knut Bergqvist

EU 44465, glasblåsaren Ivar Dahlqvist

EU 25759, glasblåsaren Knut Fischer

EU 23784, lantbrevbäraren och f.d. glasarbetaren Arvid Holmström

EU 25759, glasarbetaren Oscar Johansson

EU 25759, glasblåsaren Erik Lilja

EU 25759, glasblåsaren C.L. Merkel

EU 25759, glasblåsaren Aron Leonard Nilsson

KU (onummerad), bouppteckningar efter glasarbetare i Kosta

Lunds Universitets Folklivsarkiv (LUF)

Helg och högtid vid glasbruken i äldre tid

M.12414 glasblåsaren Johan Bengtsson

M.12413 glasblåsaren Gustaf Bergqvist

M.12431 glasblåsaren Knut Bergqvist

M.12429 uppläggaren Karl Jakobsson

M.12421 glasblåsaren Johan Alfred Johansson

M.12422 glasblåsaren Karl Oscar Oldsberg

M.12411 glasblåsaren Oscar Roos

M.12430 glasblåsaredottern Maria Sjödèn (född Müller)

Kalmar läns museums arkiv (KLMA)

(oregistrerad handling) Beskrifvning. På wid Kosta glasbruk warande. Glasugn med dess stenar. Bygd 1834. Tillhörig. David Julius Berg. Glasfabrikant

Kosta glasbruks arkiv (KGA)

Kosta glasbruks avräkningsböcker
Kosta glasbruks huvudböcker
Kosta glasbruks kapitalböcker
Johanstorps glasbruks avräkningsböcker
Johanstorps glasbruks kapitalböcker
Priskuranter
Ulrik Sohlbergs brevkopieböcker
Inkommande brev
Kontrakt
Arkivarie Folke Rosengren excerpter ”hyttpersonalkoncept”
Kopior av gamla kartor. 1700-1800-talen
Fotografier

Litteratur och tryckta källor

- Abrahamsson Åke, *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi - exemplet Stockholm 1838-1869*. Stockholm 1990
- Ambjörnsson Ronny, *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssambälle*, Stockholm 1988
- Anderbjörk Jan Eric, ”Glasblåsare och annan hyttpersonal”, Jan Eric Anderbjörk (red.), *Kosta glasbruk 1742-1942*, Stockholm 1942
- Anderbjörk Jan Eric, ”Bostäder vid Kosta glasbruk”, Jan Eric Anderbjörk (red.), *Kosta glasbruk 1742-1942*, Stockholm 1942
- Anderbjörk Jan Eric, ”Turist- och studioglashyttorna”, *Smålandsposten* 20/5 1988
- Anderson Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Uddevalla 1993
- Andersson Greger, *Bildning och nöje. Bidrag till studiet av de blåsmusikkårearna under 1800-talets andra hälft*, Uppsala 1982
- Ankarloo Bengt, *Att stilla herrevrede. Trolldomsdäden på Vegeholm 1653-1654*, Malmö 1988
- Ankarloo Bengt, ”Patriarkatet”, manus november 1988 för publikation i *Scandia*
- Aronsson Peter/Johansson Kenneth/Schüllerqvist Bengt/Silow Gunnar/Ågren Maria, ”Vem skapar historia”, *Scandia* 1988:2

- Aronsson Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre Smålandssocknar 1680-1850*, Malmö 1992
- Aronsson Peter, "Hustavlans värld: folklig mentalitet eller överhetens utopi?", *Västsvenske frombet*, Christer Ahlberger/Göran Malmstedt (red), Göteborg 1993
- Asplund Johan, *Det sociala livets elementära former*, Göteborg 1988
- Bagge Carl, "Reglor til ordnings vinnande Wid Götheborgs Glas-fabrique meddelte til nogaste efterlefnad och rättelse. Göteborg 1799", *Fyra reglementen för fyra svenska glasbruk från fyra skilda sekler*, Växjö 1951
- Bachtin Michail, *Rabelais och skrattets historia*, Göteborg 1986
- Bennett John W, "Paternalism", *International Encyclopedia of the Social Sciences* 1968
- Barth Fredrik, *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organisation of Culture Difference*, Oslo 1970
- Berg Kenneth, "Minnesglimtar från hyttmästare Johan Gottfrid Bergs 60-åriga era", *Ekeberga hembygdsförenings årskrift 1984*
- Berg Maxine, "The power of knowledge". Comments of Marglins 'Knowledge of power'", *Firms, organization and labour. Approaches to the economics of work organizations*, F Stephen (red), Cambridge 1984
- Bergdahl Ewa/Isacson Maths/Mellander Barbro (red), *Bruksandan – hinder eller möjlighet. Rapport från fyra seminarier hållna under perioden hösten 1995-våren 1997*, Uddevalla 1997
- Berger Peter/Luckman Thomas, *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*, London 1991
- Berggren Lars, *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*, Södra Sandby 1995
- Berglund Bengt, *Industriarbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet*, Göteborg 1982
- Beskow Hans, *Bruksherrgårdar i Gästrikland*, Stockholm 1954
- Berggren Rune, "Midsommarfirandet i Kosta - vacker tradition med anor", *Ekeberga hembygdsförenings årskrift 1995*
- Blom Arne, "Glasblåsare och bruksarbetare på Kosta 1742-1800", *Ekeberga hembygdsförenings årskrift 1978-1979*
- Boëthius Bertil, *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*, Stockholm 1951
- Boqvist Agneta, *Den dolda ekonomin*, Kungälv 1978
- Per Bolin, "Paternalism och underkastelse", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 1987:38
- Per Bolin-Hort, *Work, Family and the State. Child Labour and the organization of Production in the British Cotton Industri 1780-1920*, Lund 1990
- Braverman Harry, *Arbete och monopolkapital. Arbetets degradering i det tjugonde århundradet*, Stockholm 1979
- Bringeus Nils Arvid, "Svenska dopseder", *Fataburen* 1971
- Bringeus Nils Arvid, *Människan som kulturvarelse: en introduktion till etnologin*, Lund 1976
- Bringéus Nils Arvid, *Livets högtider*, Borås 1987

- Borg Sven Hugo, *Borgviks järnbruk. Utveckling och nedgång 1840-1924*, Karlstad 1998
- Bull Edvard (d.y.), *Retten till en fortid: socialhistoriske artikler*, Oslo 1981
- Burke Peter, *Folklig kultur i Europa 1500-1800*, Malmö 1983
- Bursell Barbro, *Träskoadel. En etnologisk undersökning av lancashiresmedernas arbets- och levnadsförhållanden på Ramnäs bruk vid tiden kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1975
- Bursell Barbro, "Bruket och bruksandan", *Bruksandan - hinder eller möjlighet?*, Ewa Bergdahl/Maths Isacson/Barbro Mellander (red.), Uddevalla 1997
- Carlsson Viveka, *Social identitet och grupprelationer i Nordirland*, Stockholm 1989
- Cornell Lasse, *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890. Arbetare, levnadsförhållanden, rekrytering*, Göteborg 1982
- Darnton Robert, *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid*, Stockholm 1987
- Edgren Lars, "Hantverkäränkor på äktenskapsmarknaden. Änkekonservering inom malmöhantverket 1816-1840", *Ale* 1983:4
- Edgren Lars, *Lärling - gesäll - mästare. Hantverk och hantverkare i Malmö 1750-1847*. Malmö 1987
- Edgren Lars, "Hantverkarna och arbetarkulturen. En aspekt av klassformering", *Scandia* 1990:2
- Edgren Monika, *Tradition och förändring. Könrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Malmö 1994
- Einfors Henry, "Församlingsärenden på 1850-talet. Orgelverk till Ekeberga kyrka", *Ekeberga hembygdsförenings årsskrift 1994*
- Englund Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om sambället under stormaktstiden*, Stockholm 1990
- Ericsson Christer, *Vi är all delar av samma familj. Patronen, makten och folket vid Nyby bruk 1880-1940*, Malmö 1997
- Ericson Hans-Olof, *Vannaket och styrka. Studier av arbetarrörelsens tillkomst och förutsättningar i Jönköping, Huskvarna och Norrahammar 1880-1909*, Lund 1987
- Ericsson Tom, *Mellan kapital och arbete. Småborgerligheten i Sverige 1850-1914*, Umeå 1988
- Ericsson Tom, "Kinship and sociability: Urban Shopkeepers in Nineteenth-Century Sweden", *Journal of family history* 1989:3
- Essemyr Mats, *Bruksarbetarnas livsmedelskonsumtion. Forsmarks bruk 1730-1880*, Uppsala 1988
- Fagerlund Solveig, *Vad säger dopböckerna om kvinnors sociala nätverk?* Opublicerat paper vid nordisk historievetenskaplig workshop om sociala nätverk i Växjö 1998
- Fabriks och hantverksförordning af Kongl. Maj:t SFS 1846:39
- Fagerstabrukens historia band 5. Arbetare och arbetareförhållanden*, Montelius Sigvard/Utterström Gustaf/Söderlund Ernst, Uppsala 1959
- Florén Anders, *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet. Jäders Bruk 1640-1750*, Uppsala 1987
- Florén Anders, "Klasskamp utan fackförening. om förindustriell arbetskonflikter", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 1990:45

- Florén Anders, *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, Exemplet Jäders bruk 1640-1840*, Uppsala 1991
- Florén Anders, "Mästarmakt. Smeder och brukspatroner vid Jäders bruk före industrialiseringen", *Dagsverken. 13 essäer i arbetets historia*, Alf Johansson/Susanne Lundin/Lars Olsson, Lund 1994
- Fogelberg Torbjörn, "Buteljglasindustrin i Sverige. Lokalisering och struktur 1870-1920", *Glasteknisk tidskrift* 1962:2
- Fogelberg Torbjörn, "Brukets ekonomiska historia. Försök till analys av företagets ekonomiskautveckling", s.142, *Reijmyre glasbruk*, Torbjörn Fogelberg/Åke Nisbeth, Linköping 1960
- Fogelberg Torbjörn, "Wentzelholms glasbruk i Rumsquilla 1826-1857", *Kalmar län. Årsbok för kulturbistoria och hembygdsvård*, Kalmar 1968
- Fogelberg Torbjörn, "Direktör Axel Fredrik Hummels verksamhet i Kosta 1887-1905", *Ekeberga hembygd förenings årskrift* 1986
- Fogelberg Torbjörn/Holl Friedrich, *Wanderungen deutscher glashüttenleute und Schwedens glasindustrie in der letzten fünf Jahrhunderten*, Växjö 1988
- Fogelberg Torbjörn, "Om brukslivet vid Kosta från och med 1700-talets slut till och med år 1860", *Ekeberga hembygd förenings årskrift* 1990
- Fogelberg Torbjörn, "Smältugnar och deras konstruktion vid de svenska glasbruken under tiden fram till första världskrigets slut", *Glasteknisk tidskrift* 1992:3
- Fogelberg Torbjörn, "Om Kostas första brukshandel etablerad av Fredric Berzelius, *Ekeberga hembygd förenings årskrift* 1992
- Fogelberg Torbjörn, "Ur brevväxlingen mellan förvaltare Fredrik Berzelius på Kosta och hans 'vördade cousin' professor Jöns Jacob Berzelius i Stockholm, *Ekeberga hembygd förenings årskrift* 1993
- Fäderneslandet 5/6 1867 (tidning)
- Foster John, *Class struggle and the industrial revolution. Early industrial capitalism in three English towns*, London 1974
- Gadd Carl Johan, *Självbushåll eller arbetsdelning. Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860*, Göteborg 1991
- Gadd Carl Johan, "Kring det svenska lantverkets omfattning på 1800-talet. En diskussion om skomakeri och skrädleri i västra Sverige med utgångspunkt från folkminnesuppteckningar och kyrkobokföring", *Fundera tar längsta tiden, sa skrädparen då han sydde byxor*, Ulla Heino/Kirsi Vainio-Korhonen (red.), Turku 1997
- Gagge Carl-Magnus, "Bruksananda och fysisk miljö", *Bruksandan - hinder eller möjlighet?*, Ewa Bergdahl/Maths Isacson/Barbro Mellander (ed.), Uddevalla 1997
- Geertz Clifford, *The Interpretation of Cultures*, New York 1973
- Glasarbetaren* 1906:4 (tidning)
- Glasbruksminnen*, Jan Eric Anderbjörk (red.), Växjö 1943
- Ginzburg Carlo, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1988
- Greiff Mats, *Kontoristen. Från chefens bögra hand till proletär*, Malmö 1992
- Gurevitj Aron, "Tiden som kulturhistoriskt problem", *Häftan för kritiska studier* 1986:2

- Gårdlund Torsten, *Industrialismens sambälle*, Stockholm 1942
- Gustafsson Bo, "Den tysta revolutionen", *Den svenska modellen*, Per Tullberg/Kjell Östberg (red.), Lund 1994
- Göransson Anita, *Från familj till fabrik. Teknik, arbetsdelning och skicketning i svenska fabriker 1830-1877*, Lund 1988
- Hallert Björn, *Leva i brukssambälle. En studie över sociala relationer vid Surahammars bruk 1845-1920*, Stockholm 1957
- Hallström Ulla, "Nu började ett märkeligt tutande på bruket". *Om bruksmusiken i glasrieket*, Stockholm 1997
- Hansen Börje, *Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne*. Ystad 1952
- Hansen Börje, "The Oikological Approach", *Chance and Chance. Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area*, Åkerman/Johansson/Gaunt (red.), Odense 1978
- Hastrup Kirsten/Ovesen Jan, *Främmande kulturer. Den moderna etnografins grunder*, Södertälje 1982
- Harnesk Börje, "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talens Sverige", *Historisk tidskrift* 1886:3
- Harnesk Börje, "Den föränderliga patriarkalismen", *Historisk tidskrift* 1987:2
- Harnesk Börje, *Legofolk. Drängar, pigor och bönder i 1700-och 1800-talens Sverige*, Umeå 1990
- Hasselberg Ylva, *Den sociala ekonomin. Familjen Clason och Furudals bruk 1804-1856*, Uppsala 1998
- Heckscher Eli, *Svenskt arbete och liv*, Stockholm 1963
- Hellspong Mats/Löfgren Orvar, *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid*, Lund 1988
- Hill Christopher, *Change and Continuity in 17th Century England*, London 1974
- Hobsbawm Eric, "From social history to history of Society", *Daedalus* 1971:100
- Holmér Gunnel, "Glasarbetarnas Orrefors. Arbetsvillkor och livsmiljö", *Orrefors. Glasbrukets historia 1898-1998*, Kerstin Wickman (red.), Stockholm 1998
- Honko Lauri, "Traditionsekologi - en introduktion", *Tradition och miljö. Ett kulturekologiskt perspektiv*, Lauri Honko/Orvar Löfgren (red.), Lund 1981
- Horgby Björn, "Långa och korta planeringsperspektiv i arbetarkulturen: Norrköping 1850-1920", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 1991:48-49
- Horgby Björn, *Egensinne och skötsambet. Arbetarkulturen i Norrköping 1850-1940*, Stockholm 1993
- Huberman Michael, "The Economic Origins of Paternalism: Lancashire Cotton Spinning in the first half of of the Nineteenth century", *Social history* 1987:2
- Hylland-Ericsen Thomas, *Historia, myt och identitet*, Värnamo 1996
- Hörsell Ann, *Borgare, smeder och änkor. Ekonomi och befolkning i Eskilstuna gamla stad och fristad 1750-1850*, Uppsala 1983
- Isacson Maths, "Bruket och folkhemmet", *Häften för kritiska studier* 1991:2

- Isacson Maths, "Bruksandan - hinder eller möjlighet? Sammanfattning av fyra seminarier i Bergsslagen 1995-1997", *Bruksandan - hinder eller möjlighet?*, Ewa Bergdahl/Maths Isacson/Barbro Mellander (red.) Uddevalla 1997
- Jarrick Arne/Söderberg Johan, "Namnskick och individualisering i Stockholm under 1700-talet", i Jarrick Arne/Söderberg Johan (ed.), *Människovärdet och makten. Om civiliseringsprocessen i Stockholm 1600-1850*, Uppsala 1994
- Johannesson Lena, "'Schene Rariteten'. Antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1845-1860", *Judiskt liv i Norden*, Gunnar Broberg/Harald Runblom/Mattias Tydén (red.), Uppsala 1988
- Johansson Christina, *Glasarbetarna 1860-1910. Arbete, levnadsförhållanden och facklig verksamhet vid Kosta och andra glasbruk under industrialismens genombrottskede*, Göteborg 1988
- Johansson Ella, *Skogarnas fria söner. Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*, Kristianstad 1994
- Johansson Kenneth/Ågren Maria, "Ekonomiska brott och egendomsbrott", *Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*, Oslo 1994
- Johansson Lars Olof, *Levebrödet. Den informella ekonomin i 1930-talets Dalarna*, Uppsala 1996
- Johansson Rune, "Nationer och nationalism: Teoretiska och empiriska aspekter", *Den problematiska etniciteten. Nationalism, migration och samhällsomvandling*, Sven Tägil (red.), Malmö 1993
- Jonsson Inger, *Linodlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*, Uppsala 1994
- Joyce Patric, *Work, Society and Politics. The Culture of the Factory in later Victorian England*, New Brunswick 1980
- Kardell, Lars, *Skog och glas. Exempler Kosta och Orrefors*, Uppsala 1999
- Karlsson Per Arne, *Järnbruken och ståndssambället. Institutionell och attitydmässig konflikt under Sveriges tidiga industrialisering 1700-1770*. Stockholm 1990
- Key-Åberg Karl, *Arbetsstatistisk studie öfver glasindustrien i Sverige* (Lorénska stiftelsens skrifter nr 17), Stockholm 1899
- Koselleck, Reinhart, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, Cambridge 1985
- Kosík Karel, *Det konkretas dialektik. En studie i människans och världens problematik*, Surte 1979
- Kosta glasbruk 1742-1942*, Jan Eric Anderbjörk (red.), Stockholm 1942
- Kosta 250: 1742-1992*, Margareta Artéus (red.), Malmö 1992
- Kosta musikkår. Minnesskrift 1873/1973*, Surte 1973
- Krantz Olle, "Glasbruksdrift i Sverige", *Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet. Nr. 44*, Lund 1986 (a)
- Krantz Olle, "Svensk glastillverkning 1850-1980 mot bakgrund av hela ekonomins förändringsmönster", *Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet. Nr. 44*, Lund 1986 (b)

- Krantz Olle, "Järnbruket som blev glasbruk. Ägarskap, tillverkning, konkurrens", *Orrefors. Glasbrukets historia 1898-1998*, Kerstin Wickman (red.), Stockholm 1998
- Kriedte Peter/ Medick Hans/Schlumblom Jürgen, *Industrialization before Industrialization*, Cambridge 1981
- Kuuse Jan, *Billingsfors. Ett dalsländskt bruk under 250 år 1738-1988*, Göteborg 1988
- Lamke Lotta/Melchert Daniel, *Glasbrukens byggnadskultur*, Växjö 1998
- Larsson Mats, *Arbete och lön vid Bredsjö bruk. En studie av löneprinciper och lönenivåer för olika yrkeskategorier vid Bredsjö bruk 1828-1905*, Uppsala 1986
- LeGoff Jacques, *Time work and culture in the middle ages*, Chicago 1980
- Lext Gösta, *Studier i svensk folkbokföring 1600-1946*, Göteborg 1984
- Lindblad Eva, *Vardag och Politik*, Lund 1988
- Lindgren John/Tingsten Herbert/Westersthål Jörgen/ Uhr Gustaf/, *Svenska metallindustriarbetarförbundets historia. Band II. 1906-1938*, Stockholm 1948
- Lindqvist Mats, *Klasskamrater. Om industriellt arbete och kulturell formation 1880-1920*, Stockholm 1987
- Lindström Åke, *Bruksarbetarfackföreningar. Metalls avdelningar vid bruken i östra Västmanlands län före 1911*, Uppsala 1979
- Lundmark Lennart, *Tidens gång och tidens värde*, Södertälje 1989
- Magnusson Kjell, *Jugoslaver i Sverige - Invandrare och identitet i ett kultursociologiskt perspektiv*. Uppsala 1989
- Magnusson Lars, "Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 1986:33
- Magnusson Lars, *Arbetet vid en svensk verkstad. Munktells 1900-1920*, Lund 1987
- Magnusson Lars, *Den bråkiga kulturen. Förläggare & smideshantverkare i Eskilstuna 1800-1850*, Stockholm 1988 (a)
- Magnusson Lars, "Mot en ny syn på industrialiseringen", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1988:16 (b)
- Magnusson Lars, "From verlag to factory: the contest for efficient property rights", *Power and economic institutions, reinterpretations in economic history*, Bo Gustafsson (red.), Aldersshot 1991
- Magnusson Ulf, "Stigfinnare på villovägar", *Häftet för kritiska studier* 1992:1
- Magnusson Ulf, *Från arbetare till arbetareklass. Klassformering och klassrelationer i Fagersta - ett mellansvenskt brukssamhälle 1870-1909*, Stockholm 1996
- Marglin Stephen, "Wath do bosses do?", *The division of labour. The labour process and class structure in modern capitalism*, André Gorz (red), London 1978.
- Matovic Margareta, *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890*, Stockholm 1984
- Montelius Sigvard, "1600-1815", *Fagerstabrukens historia band 5. Arbetare och arbetareförhållanden*, Sigvard Montelius/Gustaf Utterström/Ernst Söderlund, Uppsala 1959
- Montelius Sigvard, *Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1865. Studier i en mellansvensk bruksbygd*, Uppsala 1962
- Myrdahl Gunnar, *The Cost of Living in Sweden 1830-1930*, Stockholm 1933

- Nisbeth Åke, "Glasbrukets historia", *Reimyre glasbruk*, Torbjörn Fogelberg/Åke Nisbeth, Linköping 1960
- Nordström Ingrid, *Identitet i glasriket*, Lund 1995
- Nordström Olof, *Befolkningsutveckling och arbetskraftsproblem i östra Småland 1800-1955*, Lund 1957
- Nordström Olof, *Svensk glasindustri 1550-1960. Lokaliserings- och arbetskraftsproblem*, Lund 1962
- Nordström Olof, *Boda Glasbruk 1864-1964*, Malmö 1964
- Nordström Olof, *Kvinnans roll i de sydsvenska brukens arbetsorganisation under preindustriell tid*, Rapport från institutioner för kulturgeografi och ekonomisk geografi vid Lunds universitet, Lund 1988
- Nordström Olof, "1700-talet - glasets användning vidgas", *Glasteknisk tidskrift* 1991:3
- Nordström Olof, "Kosta - främling i järnbruchsbygd", *Kosta 250: 1742-1992*, Malmö 1992. (a)
- Nordström Olof, "1800-talets första del - en övergångstid", *Glasteknisk tidskrift* 1992:1 (b)
- Nordström Olof, "Glasrikets födelse", *Glasteknisk tidskrift* 1992:2 (c)
- Nordström Olof, "1800-talets sista decennier - en orolig tid för glasbruken", *Glasteknisk tidskrift* 1992:3 (d)
- Nordström Olof, "Förteckning över glasbruk och hyttor i Sverige 1150-1990", *Svensket glas*, Jan Brunius (red.), Stockholm 1995
- Nordström Olof, "Det småländska glasrikets tillkomst, utveckling och framtid. Del 1 - Glasets historia i Småland är lång", *Glasteknisk tidskrift* 1997:3
- Nordström Olof, "Glasrikets födelse. Konsumtionsvanorna börjar sakta förändras - Del 2", *Glasteknisk tidskrift* 1998:1
- Norrlid Ingemar, "Invita Minerva. Tankar kring talanglöshetens didaktik", *Över gränser. Festskrift till Birgitta Odén*, Ingemar Norrlid med flera (red.), Lund 1987
- Ohlin Bertil, *Den svenska glasindustriens utveckling med särskild hänsyn tagen till dess ställning åren före andra världskriget*, Stockholm 1922
- Olsson Lars, *Då barn var lönsamma. Om arbetsdelning, barnarbete och teknologiska förändringar i några svenska industrier under 1800-talet och början av 1900-talet*, Borås 1980
- Olsson Lars, "Betplockarna och första världskriget. Om arbetsvandringar och uppkomsten av en internationell arbetsmarknad som bakgrund till första världskriget", *Historisk tidskrift* 1991:1
- Ottosson Mikael, *Modernisering och modernitet. Att arbeta vid Kosta glasbruk under 50 år av förändring*, opublicerad seminarieuppsats, historiska institutionen vid Lunds universitet 1990
- Ottosson Mikael, "Tyska kanaler och svenska bönder", *Arbetets historia* 7, Malmö 1995
- Ottosson Mikael, "Klass och kön som inslag i varpen", recension av Inger Jonsson (1994) i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1996:2
- Peterson-Royce, *Ethnic Identity. Strategies of Diversity*, Bloomington 1982
- Pleijel Hilding, *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm 1970

- Pleijel Hilding, "Patriarkalismens samhällsideologi", *Historisk tidskrift* 1987:2
- Price Richard, "Conflict and co-operation: a reply to Patric Joyce, *Social History* 1984:2
- Reddy William, *The Rice of the Market Culture. Textile Trade and Frensch Society 1750-1900*, Cambridge 1984
- Reihnér Anders, "Från oxöga till zenith - prolog till en brukssamling, *Kosta 1742-1992*, Margareta Artéus (red.)
- Renting Arnold, *I skuggan av Lövsta bruk : järnbruksrörelsens inverkan på agrarsamhället i norra Uppland 1630-1930*, Stockholm 1996
- Rosengren Folke, "Ledning och ekonomisk utveckling", *Kosta glasbruk 1742-1942*, Jan Eric Anderbjörk (red.), Stockholm 1942
- Rydén Göran, Hammarlag och hushåll. Om relationen mellan smidesarbetet och smedhushållen vid Tore Petrés brukskomplex 1830-1850. Kristianstad 1990
- Scott Joan Wallach, *The Glassworkers of Carmaux. French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City*, Cambridge 1974
- Sandmose Jörgen, "Vad tid är", *Häftan för kritiska studier* 1986:2
- Scoville Warren E., *Capitalism and French Glassmaking*, Los Angeles 1950
- Sewell William H., *Work and Revolution in France. The Language of Labour from the Old Regime to 1848*, Cambridge 1980
- Sider Gerald, *Culture and class in antropology and history. A Newfoundland illustration*, Cambridge 1986
- Skarin-Frykman, *Från yrkesfamilj till klassgemenskap*, Kungälv 1987
- Skarin-Frykman, "Om arbetarkultur och arbetarkulturforskning", *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 1991:48-49
- Sommarin Emil, *Grundläggningen av vårt sparbanksväsen. Ett blad ur svenska folkets ekonomiska och sociala historia*, Stockholm 1940
- Stearns Peter, "The effort at continuity in culture", *Journal of modern history* 1980:4
- Strömberg Edward, "Glasarbetets teknik", *Kosta glasbruk 1742-1942*, Jan Eric Anderbjörk (red.), Stockholm 1942
- Sundell Åke, *patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom handelsträdgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936*, Lund 1997
- Sundin Jan/Tedebrand Lars Göran, "Människor i protoindustriell miljö. En forskningsstrategi", *Historisk tidskrift* 1979
- Sundin Jan, "Family building in paternalistic proto-industries: A cohort study from nineteenth-century Swedish iron foundries", *Journal of family history* 1989:3
- Svanberg Ingvar/Tydén Mattias, "I nationalismens bakvatten. Hur svensken blev svensk och invandraren främling", *Bryta, bygga, bo. Svensk historieskrivning underifrån*, Värnamo 1994
- Svensson Thommy, *Från ackord till månadslön. En studie av lönepolitiken, fackföreningarna och rationaliseringarna inom Svensk varvsindustri under 1900-talet*, Kungälv 1983
- Svensson Thommy, "Bruksinstitutioner och folkkrörelser i Jonsered 1830-1980", *Boken om Jonsered*, Bo Andersson/Thommy Svensson, Allingsås 1985
- Svensson Thommy, "Japansk företagsledning och svenska bruk - en felande länk, *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* 1986:33

- Söderlund Ernst/Utterström Gustaf, "1870-1910. En översikt", *Fagerstabrukens historia band 5. Arbetare och arbetareförhållanden*, Sigvard Montelius/Gustaf Utterström/Ernst Söderlund, Uppsala 1959
- Söderberg Johan, *Real wage trends in urban Europe 1730-1850. Stockholm in comparative perspective*, Stockholm 1984
- Sörensen Thomas, *Det blänkande eländet. En bok om kronprinsens busarer i sekelskiftets Malmö*, Malmö 1987
- Tilly Charles, *The Vendée*, Cambridge 1980
- Tilly Charles, "Citizenship, Identity and Social History", *International review of social history. Supplement 3. Citizenship, Identity and Social History*, Charles Tilly (red.) Cambridge 1996
- Thomas Keith, *Människan och naturen*, Stockholm 1988
- Thompson EP, *Herremakt och folklig kultur. Socialhistoriska uppsatser*, Malmö 1983
- Thompson EP, *Customs in Common*, Whitstable 1991 (a)
- Thompson EP, *The Making of the English Working Class*, London 1991 (b)
- Ulvros Eva-Helen, *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870*, Lund 1996
- Utterström Gustaf, "1815-1870", *Fagerstabrukens historia band 5. Arbetare och arbetareförhållanden*, Sigvard Montelius/Gustaf Utterström/Ernst Söderlund, Uppsala 1959
- Vainio-Korhonen Kirsi, "Yrket i arv? Släkt- och äktenskapets betydelse i rekryteringen av nya hantverkare", *Fundera tar längst tiden, sa skräddaren då han sydde byxor*, Ulla Heino/Kirsi Vainio-Korhonen (red.), Turku 1997
- Vainio-Korhonen Kirsi, "Hantverkarhustruns levnadsbana i Åbo omkring år 1800", *Fundera tar längst tiden, sa skräddaren då han sydde byxor*, Ulla Heino/Kirsi Vainio-Korhonen (red.), Turku 1997
- Wallengren Hans, *Hyresvärlden. Maktrelationer på hyresmarknaden i Malmö ca 1880-1925*, Malmö 1994
- Valpas Saga Maria, *Frans Oscar ja Hulda Maria Karlssonin perheen vaiheita*, 1992
- Weber Max, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, Lund 1988
- Winberg Christer, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Lund 1977
- Winberg Christer, "Giftas på Stockholmska", *Historisk tidskrift* 1986:1
- Winberg Christer, "Några anteckningar om historisk antropologi", *Historisk tidskrift* 1988:1
- Winberg Christer, *Fabriksfolket. Textilindustrin i Mark och arbetarrörelsens genombrott*, Göteborg 1989
- Österberg Eva, "Alternativa protester i det gamla bondesamhället", *Tvårsnitt* 1984:3
- Österberg Eva, "Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid", *Tänka, tjcka tro. Svensk historia underifrån*, Gunnar Broberg/Ulla Wikander/Klas Åmark (red.), Ordfront 1993
- Österberg Eva, *Folk förr. Historiska essäer*, Eskilstuna 1995

